

A VÉRESKEZŐ KAMASZTÓL FERENC JÓSKÁIG

I. FERENC JÓZSEF ÉS A MAGYAROK

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2018

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

A véreskező kamasztól
Ferenc Jóskáig

I. Ferenc József és a magyarok

Szerkesztette
Fónagy Zoltán

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2018

A kötet megjelenését támogatta
a Magyar Tudományos Akadémia.

© A szerzők, 2018
© MTA BTK, 2018

ISBN 978-963-416-111-0
ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

TARTALOM

Előszó: Ferenc József magyar nézőpontból (FODOR PÁL – FÓNAGY ZOLTÁN)	7
FÓNAGY ZOLTÁN: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény	13
A közvélemény mint vitatható történelmi fogalom	13
A közvélemény-képződés „technikai feltételei”	17
A megelőlegezett népszerűség	21
„Kivetkőzve az ifjúi kebel romlatlanságából”	22
Fényes külszín, csekély belbecs – az 1850-es évek	26
A személyes benyomások	29
Imázsteremtés a kiegyezés után	32
Alattvalóképzés az iskolában	35
„Ferenc Jóska” a folklórban	42
HERMANN RÓBERT: Ferenc József és a megtorlás	49
A részleges amnesztia terve	54
Az orosz dilemma	62
Amnesztia helyett megtorlás – az 1849. augusztus 20-i minisztertanács	65
Nincs kegyelem – az 1849. augusztus 27-i és 31-i minisztertanácsok és I. Ferenc József augusztus 29-i utasítása Haynauhoz	72
DEÁK ÁGNES: Ferenc József, az önkényúr?	79
Isten kegyelméből alkotmányos monarcha?	81
Isten kegyelméből önkényúr?	98
TAKÁCS PÉTER: Deák Ferenc és Ferenc József	115
Deák és a forradalom	119
A tróncsere	121
Deák dilemmája	124
A császárnak nemet mondó Deák	125
Deák az 1859–1861-es válság idején	129
Személyes találkozás a császárral	132
Deák az audienciáról	134
Feleselés a császárral	137
F. DÓZSA KATALIN: I. Ferenc József és Erzsébet, a magyarok királynéja ..	147
A biztonság aranykorszaka	148
A Monarchia titkos császárnéja	152

Patrona Hungariae	160
Budapest és a királyi pár	171
„A királyné udvarhölgye Pesten valóságos varázsigé”	174
DIÓSZEGI ISTVÁN: Ferenc József és gróf Andrássy Gyula	177
Az 1877–1878-as háborús válság	178
A kettős szövetség létrehozása	191
SOMOGYI ÉVA: Ferenc József és a közös minisztériumok	203
A közös minisztériumok a dualizmus rendszerében	205
Külügyminiszter és az uralkodóház minisztere	208
Ferenc József és a közös külügyminiszterek	213
Ferenc József és a többi közös miniszter	216
POLLMANN FERENC: Ferenc József és az első világháború	221
GERŐ ANDRÁS: A király és a nemzeti ikon	235
A király	237
A nemzeti ikon	248
IFJ. BERTÉNYI IVÁN: Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király”	265
„ifjú korára való tekintettel”	267
„Ferenc József azt üzenté”	269
„velünk mindent feledtetél”	271
„a magyar nemzeti föltámadás vezére”	277
„szívben, lélekben magyar király”	282
„fő és lényeges tényezője e haladásnak”	284
„Legyőzte érzelmeit, emlékeit, öröklött hajlamait”	287
„a megtartás augustusa”	295
„A mű nincs befejezve”	297
„az öreg király nagy pillér”	302
Képgjegyzék	313

ELŐSZÓ

Ferenc József magyar nézőpontból

A Magyar Királyság 900 éves története során ténylegesen Ferenc József uralkodott a leghosszabb ideig: 1848-tól 1916-ig, azaz 68 éven át. Van valami misztikus abban, hogy ha megfordítjuk a számokat, az uralkodó életkorát is megkapjuk: 86 évesen hagyta itt az árnyékvilágot. Igaz, a koronát „csak” 49 évig viselte, így ebben egy-egy évvel megelőzte őt Zsigmond (1387–1437) és I. Lipót (1655–1705) király. Ferenc József személye és uralkodói tevékenysége azonban távolról sem csak az európai történelemben is figyelemre méltó mennyiségi rekordja miatt (például kortársát, Viktória királynőt is túlszárnyalta négy évvel) érdemli meg a történészek figyelmét.

Ferenc József egy olyan korszak szimbólumává, sőt névadójává vált, amelynek nyomai máig meghatározzák Közép-Európa arculatát, és amely hangsúlyosan jelen van a térség történeti emlékezetében. A közel hét évtized kétségbevonhatatlanul impozáns örökséget hagyott az utókorra mind az anyagi, mind a szellemi kultúra terén. A Monarchia egykori területén a városok arculatát máig meghatározza a Ferenc József-i kor lendületes urbanizációja. Javarészt az ő korában rakták le annak a modern infrastruktúrának az alapjait, amelyet mindmáig használunk. A századfordulón Bécs a nyugati kultúrkörben a modern művészetek egyik szülővárosa lett. Bécs, Budapest, Prága nemzeti galériáit máig jórészt ennek a korszaknak az alkotásai töltik meg, a nemzeti irodalmi kánonok műveinek tetemes része a Monarchia idején íródott. Ausztria–Magyarországon világszerte ismert és elismert tudományos teljesítmények (például Eötvös Loránd, Sigmund Freud) és technikai találmányok születtek. A nemzetépítést is szolgáló szellemi élet infrastruktúrájának döntő része (ideértve az intézményeket és a működésüket biztosító épületeket) szintén e korból maradt ránk.

Ferenc József egyik „titka” alighanem éppen maga a páratlan hosszúságú uralkodás volt. Ennek jelentőségét nemcsak az utókor ismerte fel, de már a fiatalabb kortársak is megfogalmazták. Ezek közé tartozik a távoli rokon, Leopold Wölfling, alias Lipót Ferdinánd főherceg, akit a századfordulón – rangon aluli házassága miatt – a családi törvény értelmében az uralkodó kizárt a dinasztiából. A Habsburg–Lotharingai-ház toscanai mellékágából származó rokon éles szemmel vette észre az életrajzi tény stabilizáló jelentőségét: „Akik az előszóbaiban tolongtak, azoknak az apjuk és nagyapjuk, sőt gyakran dédapjuk is őt szolgálta. [...] Ez a vég nélküli folytonosság, ez a hosszú bibliai, sőt meseszerű

állandóság volt a leglényegesebb és legcsudásabb uralkodásában. Miatta nem halhatott meg a múlt, miatta nem születhetett meg a jövő. Semmi se volt természetes és nélkülözhetetlen a birodalomban, csak Ferenc József. Az egységes Itália, a harmadik köztársaság, a német birodalom, a vasút, a villamosság, semmi se volt olyan szükségszerű, mint Ferenc József császári és királyi volta.”¹

Egy magyar kortanú, Bánffy Miklós a 86 éves uralkodó halálhírének hatását felidézve érzékeltette, hogyan homályosította el az általa képviselt állandóság a változással (és a változtathatósággal) kapcsolatos képzeteket: „Mindenki tudta, hogy igaz, és mégis el nem hihetően hangzott. Csak erőszakkal lehetett elképzelni, hogy az, akinek trónra léptére már a legöregebb emberek sem emlékeztek, az, aki majdnem azonossá lett az osztrák–magyar monarchia fogalmával, aki legtöbb ember előtt már nem is élő és halandó embernek, hanem el nem múló szimbólumnak látszott, hogy az nincs többé. Erőszakosan kellett levonni a gyász hír következményét, hogy mától fogva új uralkodó van, alig ismert fiatal ember – nem többé az az öreg, mindenki előtt ismert és mégis mindig rejtélyes nagyr, kit mindenki valami örökkévaló és soha meg nem változó legfőbb hatalomnak tudott.”² A kortársak állandóságérzetén túl persze az utókor megszépítő emlékezete is lényegesen alakította a Ferenc József-képet: a kor, melyben a dualista Monarchia trónján ült, a világháborúkat, forradalmakat és ellenforradalmakat, diktatúrákat és kisnemzeti nyomorúságot megélt 20. századi utódok szemében hamarosan boldog békeidővé nemesedett.

Ugyanakkor magát Ferenc Józsefet a történettudomány meglehetősen egyöntetűséggel „a részletekbe süppedt bürokratizmus, a szenvtelen rutin, a jellegtelenség” és a közepszerűség megtestesítőjeként ábrázolja. A nagyvonalúság és fantázia nélküli kötelességtudata, kedélytelen hivatalnoki buzgalma ridegséget, életidegen, szertartásos bürokratizmust árasztott. A dualista Monarchia történetének jeles kutatója, Hanák Péter a kortárs esszéista Karl Kraus véleményével is alátámasztja sommás ítéletét: „Személyiségfogyatkozásának bélyegét minden dologra, minden formára rányomta. A közepszerűség démona döntött sorsunk fölül”, miközben tollnokai „a kedélyesség legendájába burkolták az üresség halálos realitását”.³

Hasonlóképpen jellemezte az uralkodó személyiségét Szabad György is, aki pedig a korszak kulcsmotívumáról, a kiegyezésről lényegesen eltérő mérleget készített (Hanákkal szemben inkább annak negatív következményeit hangsúlyozta). Jellemzése szerint az alkotó fantáziának nyomát sem mutató uralkodó értékrendjében a kötelességteljesítés állt az első helyen: azt nemcsak alattvalóitól várta el, de saját önbecsülésének legfőbb forrása is szorgalma és kötelességteljesítése volt, amiben joggal tekintette szinte felülmúlhatatlannak magát.⁴

1 Leopold Wölfling: *Az utolsó Habsburgok. Emlékezések és feljegyzések.* Bp., 1923. 8.

2 Bánffy Miklós: *Emlékeim.* In: *Egy erdélyi gróf emlékiratai.* Bp., 2013. 9–10.

3 Hanák Péter: Ferenc József hálózobája. *Élet és Irodalom*, 1980. okt. 4. 4.

4 Szabad György: *Az önkényuralom kora (1849–1867).* In: *Magyarország története 1848–1890.* Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Bp., 1979. (Magyarország története tíz kötetben, 6/1.) 449.

Fiatalkori legfőbb „hivatali előjárója” iránti lojalitását őrizve, eufemizmusokba burkolva, de Szekfű Gyula is kiemeli, hogy Ferenc József lényegében híján volt az alkotóerőnek. Miközben hangsúlyozza, hogy a századforduló „folytonos zűrzavarában, népfajok, pártok és egyének politikai impotenciája közepett egyedül tűnt fel akcióképes szilárd pontnak”, tudatosítja azt is, hogy tevékenysége kimerült „a külső béke megóvásában, bent pedig a dualizmus fenntartásában”. Feladatai kizárólag „negatív természetűek, teljesítésük az uralkodó érdeklődését az évek szaporodásával mindinkább igénybe veszi, minél fogva pozitív alkotó munkától, a politikai és társadalmi élet aktív befolyásolásától teljességgel tartózkodik”.⁵

Diószegi István arra is felhívja a figyelmet, hogy a bizalmas(kodó), familiáris „Ferenc Jóska” megnevezésből azt is kihallhatjuk, hogy a kortársak igazából nem tartották őt nagy uralkodónak. Jóindulatú életrajzírói is tipikusan átlagemberi jellemzőket tulajdonítottak neki, akinek legfőbb erénye abban állt, hogy „uralkodói hatalomgyakorlása 50 éven át szabályozott emberi hivatássá szelődött”.⁶ Gerő András szerint az utolsó évtizedek „Ferenc Jóskája” annak a kifejeződése, hogy „a kispolgárisodó világ kedve szerint alakíthatta őt a saját képére”, azaz minden nagystílusú, nélkülöző személyisége alkalmassá tette alakját arra, hogy a kispolgár olyan elemeket képzeljen az uralkodó életébe, amelyektől maga is kispolgárnak tűnt.⁷ Ennek az igénynek a kielégítéséhez a mind nagyobb jelentőségre jutó tömegsajtó termékei nemcsak hozzájárultak, de többé-kevésbé maguk is teremtték a kultuszt.

Kijelenthetjük-e tehát, hogy egy jelentős korban egy jelentéktelen uralkodó állt az európai középhatalom élén? Vagy egy 19. századi, nagyobb részben alkotmányos monarchiában ennyire lényegtelen volt már az uralkodó szerepe? (Széchenyi Bachnak címzett mondatát asszociációként idézve: „a vasutakat a kor hozta, miniszter úr, nem Ön”.) Esetleg azt kell feltételeznünk, hogy éppenséggel a létezőhöz, az 1867-ben megkonstruált politikai rendszerhez a végsőig makacsul ragaszkodó Ferenc József *ellenében* ment végbe az anyagi és kulturális modernizáció? Vagy mégsem volt ő olyan jelentéktelen uralkodó? Netán – a lojális Szekfű Gyulával egyetértve – valójában éppen az ő adminisztrátori fantáziátlansága volt a lehető legnagyobb szerencse a sok-nemzetiségű birodalom számára az egyre virulensebb nacionalizmusok korában, és éppen az ő állagörző passzivitása volt az egyik alapfeltétele a „boldog békeidők” stabilitásának?

Mindegyik megközelítésnek van alapja és létjogosultsága, a válaszokat pedig mindmáig erősen befolyásolják az érzelmek. Akik a Habsburgok magyarországi uralmát általában véve károsnak tartják, azok – minden érdeme mellett – Ferenc József hibáit, mulasztásait és előnytelen tulajdonságait fogják kiemelni. Akik jobb véleménnyel vannak a Habsburgok teljesítményéről,

5 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1989. 274–275.

6 Diószegi István: *A Ferenc József-i kor. 1849–1918*. Bp., 1999. (Tudomány – Egyetem) 157.

7 Gerő András: *Koronás kispolgár. Rubicon* (1992) 1. sz. 20–22.

vagy legalábbis elkerülhetetlennek tartják szerepüket hazánk történelmében, azok az uralkodó dicséretére is találnak szavakat, sőt akár szobrot is állítanak neki. Ez a kettősség a kötet tanulmányain is végigfut, jelezve, hogy száz év múltán is reménytelen egyetértésre jutni a kérdésben. Nem a saját vélemény hiányát kívánja elfedni a szerkesztő és a kiadó, amikor gyökeresen elmentmondó történetírói hagyományokat – nevezzük őket az egyszerűség kedvéért Habsburg-pártinak, illetve függetlenséginek – követő írásokat egyaránt felvett a kötetbe. Nem kívánjuk az olvasót valamilyen sommás ítéletre rávezetni, csupán az utolsó előtti magyar uralkodót középpontba állítva kívánunk néhány fogódzót kínálni az önálló véleményformáláshoz. Mielőtt azonban átadnánk a terepet a kapcsolattörténet különböző aspektusait bemutató tanulmányoknak, vessünk egy pillantást Ferenc József uralkodásának történelmi előzményeire és körülményeire!

Azt, hogy Ferenc József a magyar forradalmárok gyilkosából „Ferenc Jókává” és ilyen néven – sokszor Kossuth mellett vagy egyenesen őt kiszorítva – magyar népdalok hőségévé válhasson, az 1867-es kiegyezés tette lehetővé. Az idők folyamán nagybetűssé rögzült Kiegyezés valójában egy hosszú, a 16. században kezdődött kiegyezéssorozat egyik állomása volt a magyar politikai osztályok és a Habsburg-ház kapcsolattörténetében.⁸ A magyarok számára az elmúlt századokban a dinasztia és a vele való kritikus együttműködés a magyar államiság megőrzésének legfontosabb garanciája volt, még ha ez egyúttal a szuverenitás korlátozásával járt is. Ugyanakkor a magyar politikai osztály – néhány „renegátot” leszámítva – és a magyar társadalom soha nem tette magáévá azt a birodalmi eszmét, amely az osztrák–német vezető rétegek és bürokrácia számára biztosította a hatalomban való részesedés lehetőségét, a társadalmi presztízst és a partikuláris érdekek felett álló állammal való azonosulás lehetőségét. Így aztán az 1867-ben kiegyezésre jutó két fél, más megfontolásokból ugyan, de egyaránt a dinasztiaiban találta meg a végső támaszt és védelmet a politikába beleszólást követelő tömegekkel és a nemzetiségekkel szemben. Ahogy Somogyi Éva írja a 150. évforduló esztendejében megjelent könyvében: „Az uralkodó testesítette meg nem egyszerűen az államot, hanem azt a dualista és egyben alkotmányos berendezkedést, amely az osztrák–németek és a magyarok számára egyaránt [...] biztosította a két vezető nemzet hegemoniáját a birodalomban.”⁹ A politikai bázis szűkössége, a királyság és a parlamentarizmus régi, sok tekintetben rendies jellege és a birodalmi, illetve állampatriotizmusra épülő politika és ideológia azonban oda vezetett, hogy a dinasztia súlya a kelleténél jóval nagyobb lett, az állam(ok) és a dinasztia sorsa a kelleténél jóval szorosabban fonódott össze.

8 Vö. Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. *Történelmi Szemle*, 57. (2015) 1. sz. 51–65.

9 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban – A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Bp., 2017. 265.

Ilyen körülmények között igen sok múltott a császár és a király személyén, teljesítményén, alkalmazkodóképességén és általában a dinasztia jövőjén. Márpedig a dinasztia, kiváltképpen pedig maga az uralkodó, mintha egyre kevésbé érezte volna magát otthon az új viszonyok között, a modernitás korában. Ezt érzékelteti drámai erővel Florian Illies nagy sikerű regénye, az 1913. *Az évszázad nyara*, amikor beszámol a Redl ezredessel kapcsolatos botrányról: „Azon a vasárnapi reggelen [...] a város [Bécs] valósággal megdermed a sokktól: [...] Alfred Redl ezredesre éjjel rábizonyítják, hogy kémkedett, mire háromnegyed kettőkor szállodájában főbe lövi magát. [...] Amikor Ferenc József császár hajnali négy órakor felkelvén értesül Redl katonai kémkedésének mértékéről és az éjszaka eseményeiről, nagyot sóhajt: »Ez volna hát az új kor? És ilyen kreatúrákat teremt? *A mi időnkben* [kiemelés tőlünk] ez elképzelhetetlen lett volna«”.¹⁰ Az utolsó mondatra érdemes figyelni: az egész korszaknak nevet adó Ferenc József önmaga nyilvánítja ki, hogy ez már nem az ő ideje. Baljóslatú hozzáállás, távolságtartás egy évvel a nagy háború kitörése előtt...

Egy biztos: a magyarok a Monarchia bukásával nem csak uralkodójukat és uralkodóházukat, nem csak területük és népességük jelentős részét veszítették el. Elvesztettek két nagyon fontos tapasztalatot és képességet is. Egyrészt a másokkal, a más kultúrákkal és nyelvekkel való együttélés mindennapi élményét és állandó, megtermékenyítő kölcsönhatásait. Másrészt a kompromisszumok keresésének és megkötésének kényszerű, de hasznos gyakorlatát. A történelem nagy paradoxona: mindezeket az erényeket éppen abban a rendies Magyarországon gyakorolták minden nehézség nélkül ezer éven át, amelynek ideje a 20. század elején, a modernitás korában letelt. Ferenc Józseffel együtt, akivel, akár szeretjük, akár nem, régi önmagunk egy darabját is elvesztettük. Ezért is volt méltányos és igazságos emlékeznünk rá halálának 100. évfordulóján.

Fodor Pál

Fónagy Zoltán

10 Florian Illies: 1913. *Az évszázad nyara*. Bp., 2014. 143.

1. KÉP. AZ IFJÚ FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR, 1848

FÓNAGY ZOLTÁN

Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény

„Hatvannyolc évig ült a trónon, hosszabb ideig, mint bármelyik elődje. Természetes, hogy kortársai, akik sorra kihaltak mellőle, másként vélekedtek a 18 éves fiatalemberről, mint a 86 esztendőss aggastyánról. Magyarországon eleinte a zsarnokot látták benne, az első felelős magyar miniszterelnök és az aradi tizenhárom életének kioltóját, és az országgyűlés nagyobbik fele még 1861-ben is vonakodott attól, hogy a törvényes uralkodónak kijáró formák között lépjen érintkezésbe vele. A kiegyezést követően azonban lassan oldódni kezdett az iránta érzett gyűlölet. Előbb közömbösség, majd tisztelet lett belőle... végül a nép száján ferencjóska lett belőle.”¹

Ha pár mondatban szeretnénk megválaszolni a kérdést – hogyan alakult a magyar közvélemény és Ferenc József viszonya az uralkodó életében –, a Diószegi Istvántól kölcsönzött idézettel lényegében el is intézhetnénk a feladatot. Ha azonban lehetőségünk van alaposabb, több szempontot is figyelembe vevő vizsgálatra, az egyértelműnek tűnő narratíva némiképpen összezavarodik. Megelőlegezve tanulmányunk konklúzióját: a folyamat Diószegi által jelzett irányának cáfolatát nem ígérjük, de egyrészt megpróbálunk kételyeket ébreszteni abban a tekintetben, hogy a kérdésre adható-e egyáltalán a tudományosság kritériumainak megfelelő, megalapozott válasz, másrészt megpróbáljuk közelebbről meghatározni az öreg Ferenc József „népszerűségének” tartalmát.

A közvélemény mint vitatható történelmi fogalom

A bizonytalanság már akkor hatalmába kerítheti a történészt, amikor definiálni próbálja a címben szereplő fogalmat: mivel azonosítsa a 19. század második felének magyar közvéleményét, és milyen forrásokból rekonstruálja azt? A fogalmi bizonytalanságon túl a megismerést különösen megnehezíti az a körülmény, hogy egy aktív uralkodóról alkotott közfelfogást kellene rekonstruálnunk, akivel kapcsolatban a véleménynyilvánítás szabadságát a jogszabályok szigorúan korlátozták.

¹ Diószegi István: *A Ferenc József-i kor. 1849–1918.* Bp., 1999. (Tudomány – Egyetem) 157.

Kezdjük a közvélemény fogalmi meghatározásának nehézségeivel, bizonytalanságaival! Az első probléma, hogy a köznyelvi használat lényegesen eltér a tudományos – elsősorban a szociológia által használt – értelmezéstől. A lexikonok és értelmező szótárak a közvéleményt általában mint a közügyekről nagyobb közösségekben elterjedt felfogást, nézetet, ítéletet, véleményt definiálják. A részletezőbb meghatározásokban hangsúlyozzák az ítélet, vélemény „uralkodó jellegét” az adott közösségben, amivel egyúttal jelzik azt is, hogy a közvélemény mellett természetesen számos, attól eltérő vélemény is létezhet ugyanabban a körben.

A közvélemény fogalmának meghatározásával leginkább a szociológia és a politológia foglalkozik, de konszenzusról egyáltalán nem beszélhetünk. Amiben megegyeznek a definíciók: a közvélemény kapcsolatban áll a közügyekkel (*res publica*) és a demokratikus hatalom legitimációja szempontjából központi kategóriának számít. Konszenzus van abban is, hogy a közvélemény nem az egyéni vélemények mechanikus összeadódásának eredménye, azaz nem azonosítható sem a közvélemény-kutatások által összegyűjtött egyéni vélemények statisztikai összegzésével, sem a nyilvánosság fórumain közzétett egyéni véleményekkel. A közvéleményt sokkal inkább úgy kell felfogni, mint „a kommunikáció kollektív termékét, amely a beszélők között »uralkodó« véleményként jelenik meg”.²

A szerteágazó, elsősorban a politikatudomány és a szociológia fórumain folyó diszkusszióból még egy elemet emelnénk ki, amely tanulmányunk témájával kapcsolatban különös óvatosságra int. A jelenkor mediatisált viszonyaira koncentrálo szkeptikus definíció szerint a közvélemény, azaz „az általános megítélés egy bizonyos témáról vagy személyről” valójában „mesterségesen kialakított elgondolás, amelyet a média úgy állít be, mintha a társadalom jelentős részének a meggyőződése lenne”. A közvéleményre való hivatkozás tehát nem más, mint „a média általánosító módszerének része, amely alkalmas arra, hogy ezen keresztül alakítsa az egyes ember gondolkodását és hozzáállását az adott témához, személyhez”.³

A meghatározás nehézségein túl feltétlenül meg kell említenünk a megismerhetőség problémáját is. Noha a közvélemény-kutatás ma virágzó üzleti szektor, a szociológia és a politológia elméleti irodalma a jelenkor vonatkozásában is erős szkepszissel viszonyul a közvélemény kutathatóságához, de legalábbis nyomatékosan hangsúlyozza annak korlátait.

Ha a közvélemény tudományos igényű definíciója és megismerése a jelenben is ennyire problematikus, joggal tehetjük fel a kérdést, hogy egyáltalán alkalmazható-e a fogalom a múltra. Beszélhetünk-e egyáltalán régebbi korok

2 Friedhelm Neidhardt: Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen. In: Uő (hrsg.): Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen. Opladen, 1994. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderhefte 34.) 26.

3 <https://wikiszotar.hu/index.php?title=K%C3%B6zvez%C3%A9lem%C3%A9ny> (a letöltés ideje: 2018. jan. 31.).

2. KÉP. EMLÉKLAP FERENC JÓZSEF ÉS ERZSÉBET ESKÜVŐJE ALKALMÁBÓL, 1854

esetében közvéleményről? Ha igen, milyen korok, társadalmak esetében? A jelennel foglalkozó társadalomtudományok definíciós nehézségei láttán tulajdonképpen magától értetődőnek tekinthetjük, hogy a történettudományban sincs általánosan elfogadott meghatározása a közvéleménynek mint tudományos kategóriának. A kérdést elméleti megközelítésben vizsgáló tanulmányában Lukács Zs. Tibor is meglehetősen elmosódottan tudta csak definiálni a közvélemény történeti fogalmát: „A közvélemény egy közösségnek általános felfogása, ítélete, véleménye közügyekről, melyet a hozzá eljutó információk alapján alakít ki az adott kor egységesen elfogadott normái és értékei szerint.”⁴

A definíció bizonytalansága ellenére a történészek és a történeti jellegű diszciplínák kutatói „gátlástalanul” használják köznyelvi értelemben a fogalmat. Sőt, valószínűleg éppen a fogalom bizonytalan határvonalainak is köszönhetően, a „közvélemény” az utóbbi évtizedekben a történeti jellegű kutatások népszerű témái közé lépett elő.⁵ A kutatók olykor explicit módon is jelzik, hogy annak tudatában foglalkoznak például a kora újkori közvélemény vizsgálatával, hogy a rendszeres, tömeges jellegű nyomtatott sajtó előtti korokban maguk is kétségesnek tartják a modern értelemben vett közvélemény létezését. A régebbi magyar történeti művek általában a rendi politizálás fórumain nyilvánosságot kapó véleményekkel azonosították a közvéleményt, a 20. század utolsó harmadában született, kifejezetten a kora újkori közvéleményre koncentrááló munkák pedig sokszor a propaganda fogalmával mossák össze azt.⁶

Jürgen Habermas filozófiai megalapozottságú történeti szociológiai művet szentelt a téma történeti vonatkozásának.⁷ Szerinte a modern értelemben vett közvélemény a polgári társadalom és az állam elválásának eredményeként jött létre. A közvélemény tulajdonképpen a civil társadalom kommunikációja a hatalommal, amely legitimációját a népszuverenitás elvéből merítette, a kommunikáció eszköze pedig a nyilvánosság intézménye. Habermas definíciója értelmében tehát közvélemény a polgári kor, a parlamentáris képviselői rendszerek előtt nem is létezhetett.

Habermas szempontjai egyrészt megnyugtatnak afelől, hogy Ferenc József korára vonatkozóan lehetséges és van értelme a közvélemény fogalmát használni. A dualista Habsburg-monarchia társadalma – a rendies maradványok

4 Lukács Zs. Tibor: Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban. *Aetas* (1995) 1–2. sz. 171–178. A definíció a 175. lapon olvasható.

5 Például Irinyi Károly: *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény*. Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 31.); G. Etényi Nóra: A 17. századi közvéleményformálás és propaganda. Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében. *Aetas* (1995) 1–2. sz. 95–139.; Bene Sándor: *Theatrum politicum*. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. Debrecen, 1999. (Csokonai Könyvtár 19.)

6 Lukács Zs.: Propaganda és közvélemény, 172–174.

7 Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt a. M., 1962. Magyarul: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp., 1971.

ellenére – egyértelműen polgári társadalom volt, amely a nyilvánosság folyamatosan szélesedő és egyre differenciáltabb intézményrendszerével rendelkezett. Legfeljebb egy szempont ébreszthet kételyeket a fogalom alkalmazhatósága tekintetében: van-e relevanciája a közvélemény viszonyulását firtatni egy olyan uralkodó esetében, aki hatalmának legitimációját nem a népszuverenitás elvéből mérítette? Az igenlő válasz mellett szól, hogy a történettudomány nem zárja ki mereven általános vélemények létezését a polgári társadalom, illetve a modern nyilvánosság előtti korokban sem. Közvetve igazolja az „általános vélemények” létezését, sőt fontosságát az a tény is, hogy a hatalmi szereplők minden korban komoly anyagi és szellemi energiákat fordítottak arra, hogy reprezentációjukkal koruk társadalmi elvárásainak megfelelő képet alakítsanak ki magukról. Az egykorú Ferenc József-kép esetében is érvényes a kora újkori imázskutatás következtetése: nincs éles határvonal közvélemény, illetve közvéleményformálás, azaz a hatalom önreprezentációs propagandája között.⁸ A hatalom társadalomnak szánt propagandája és a társadalom véleménye a hatalomról kölcsönhatásban áll: ebből a megfontolásból szentelünk különös figyelmet a későbbiekben a dualizmus kori népiszkolai történelemoktatás Ferenc József-képének.

3. KÉP. BORSSZEM JANKÓ, 1877. AUGUSZTUS 5.

A közvélemény-képződés „technikai feltételei”

A közvélemény létrejötte és alakulása szempontjából meghatározóak az adott kor információáramlásának viszonyai. Kik, milyen gyorsasággal és milyen pontossággal értesültek a közélet eseményeiről? Milyen népes volt az információkhoz jutók tábora? Mennyire szabadon jelenhettek meg a nyilvánosság-

⁸ Lukács Zs.: Propaganda és közvélemény, 172.

4. KÉP. FALUSI ELEMI ISKOLÁSOK, 1900

ban a közügyekről alkotott egyéni vélemények? E szempontokból a Ferenc József-i kor három sajátosságát tartjuk figyelemre érdemesnek:

1. A kiegyezés utáni évtizedekben az iskolalátogatás arányai folyamatosan javultak. 1870-ben az iskolaköteleseknek még csak 48, 1910 körül viszont már 86 százaléka járt iskolába, és négyötödük el is végzett négy osztályt. A világháború előtti években ritkaságszámba ment már az olyan település, amelynek gyermekei nem juthattak oktatáshoz. Ennek eredményeként egyrészt látványosan emelkedett az írni-olvasni tudók aránya: míg 1869-ben a lakosságnak csak egyharmada – a férfiak 41, a nők 25 százaléka – ismerte a betűket, addig 1913-ra megfordult az arány, s már csak minden harmadik hatévesnél idősebb nem tudott írni-olvasni. (Az analfabéták főleg az idősebb korosztályokból kerültek ki.) Az iskolai oktatáson keresztül a társadalom leg-szélesebb rétegei váltak elérhetővé a világi hatalom számára.⁹

2. A közvélemény határai földrajzi és társadalmi értelemben is kitágultak. A nagyrészt szóbeliségen alapuló hagyományos tömegkultúra felbomlásának, illetve modernizálódásának legnagyobb hatású eszközévé a 19. század második felében a sajtó vált. Az újság lényegében monopolszerephez jutott az információáramlásban, ekkortól beszélhetünk egyáltalán tömegkommunikációról. A kiegyezés idején a Magyar Királyságban kétszáz, 1913-ban már kétezer újság

⁹ Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás*. Debrecen, 2001. 208–209.

és folyóirat jelent meg (háromnegyedük magyarul). Széles néprétegek olvastak lapokat, a nagyvilág betört az elzárt falvakba és a szegény emberek otthonába is. A sajtó – a mobilitást felgyorsító közlekedési forradalommal és az iskolázás általánossá válásával együtt – az egész társadalom gondolkodásmódját befolyásolni képes „hatalmi ággá” vált.¹⁰

3. A király személyével kapcsolatos közvélemény megismerhetősége szempontjából fontos szem előtt tartanunk, hogy a véleménynyilvánítást ebben a vonatkozásban a törvény szigorúan korlátozta. Az 1848. évi 18. törvénycikk 7. paragrafusa szerint „ki a felség személyének sérthetatlensége, a királyi székbeli örökösödésnek megállapított rende ellen kikel, avagy a királynak magas személye ellen sértés követ el, hat évig terjedhető fogsággal, és 3000 forintig emelkedhető pénzbírsággal büntetetik”.¹¹ Ezt a jogszabályt a dualizmus idején, 1878-ban az úgynevezett Csemegi-kódex váltotta fel, amely enyhítette ugyan a kiszabható büntetés maximumát, de az új büntetőjogi kategória, a felségsértéstől (amely lényegében az államellenes bűntettek gyűjtőfogalma lett) elkülönített „királysértés” büntetési tétele továbbra is elegendő elrettentő erővel bírt: „A ki a király ellen sértést követ el: vétség miatt két évig terjedhető fogházzal és hivatalvesztéssel büntetendő. A ki azonban a sértést irat, nyomtatvány, képes ábrázolat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által követi el: vétség miatt három évig terjedhető államfogházzal és hivatalvesztéssel büntetendő.”¹² A jogszabály, melynek betartására az ügyészi szervezet éberen ügyelt, ténylegesen öncenzúrára ösztönözte a sajtóban megnyilatkozókat: „Én sem bántom ő felségét, mert [...] nem akarom magam elzáratni” – írta például Csernátony Lajos, a *Hon* című balközép ellenzéki lap fõmunkatársa 1867 végén fõszerkesztõjének, Jókai Mórnak.¹³

A törvényi tilalom jelentõségét azonban nem lenne indokolt túldimenzionálni, hiszen az uralkodóval kapcsolatos negatív minõsítések megjelenését a nyilvánosságban eleve hatékonyan akadályozta az általánosnak tekinthetõ monarchikus meggyõzõdés: a kettõs Monarchia korában ugyanis a magyarországi politikai palettán a republikánus eszme alig rendelkezett érzékelhetõ támogatottsággal.

10 Fónagy: *Modernizáció*, 225–228.

11 1848. évi XVIII. törvénycikk 7. §. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1848> (a letöltés ideje: 2018. jan. 31.).

12 1878. évi V. törvénycikk, 140. §. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87800005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fextraparams%3D%7B%2522ID%2522%3A%2522FullTextSearch%2522%2C%2522Year%2522%3A%25221878%2522%2C%2522Kibocsato%2522%3A%2522TV0%2522%7D> (a letöltés ideje: 2018. jan. 31.).

13 Csernátony Lajos – Jókainak. 1867. dec. 4. In: *Jókai Mór levelezése (1860–1865)*. Összegy. és s. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1975. (Jókai Mór Összes Mûvei. Levelezés III.) 149.

5. KÉP. FERENC JÓZSEF (KÖZÉPEN) ÉS TESTVÉREI, 1835

A megelőlegezett népszerűség

A bevezetőben idézett általánosító megállapítás, miszerint Ferenc Józsefben „Magyarországon eleinte a zsarnokot látták”, két ponton is árnyalásra szorul. Egyrészt a kijelentés implicit módon azonosítja „Magyarország” fogalmát a nemzeti liberális politikai elittel, illetve a társadalom azon részével, amely az 1848 nyaratól elmélyülő konfliktusban a polgári és nemzeti vívmányok megvédése mellett köteleződött el. Ezzel nemlétezőnek tekintjük vagy legalábbis kizárjuk az állampolgárok közösségéből a népesség nem jelentéktelen hányadát. (Az egyszerűség kedvéért nevezzük „udvarhűnek” azokat, akik a konzervatív politikai meggyőződés, a dinasztiahűség családi hagyománya, a személyes érdekek, vagy éppen a közös ellenfél elleni taktikai szövetség – szerbek, románok, horvátok többsége – tartott „Bécs” oldalán.)

Az idézett kijelentés másrészt figyelmen kívül hagyja, hogy Ferenc József és a magyar közvélemény – vagy legalábbis a magyar politikai elit – kapcsolattörténetének volt egy korai, az 1848. december 2-i trónra lépés előtti fejezete is. Az „előhangban” magyar részről kifejezetten és célzatosan a pozitív előjeleket hangsúlyozták a trónvárománnyal kapcsolatban. A dinasztikus lojalitás erősítésére kiválóan alkalmasak lehettek például azok a hírek, amelyek arról szóltak, hogy a főherceg kisgyermekkorától kezdve tanul magyarul is. (Ennek persze semmi köze nem volt a magyar nemzettudat reformkori formálódásához: a 18. század végétől a Habsburg fiúk nevelésében praktikus okokból rendszerré vált, hogy a birodalom legnépesebb etnikumainak nyelveit elsajátítsák.) A rendszeres nyelvtanulás hétéves korában kezdődött Nemeskéri Kiss Pál kanonok segítségével, s később némi „országismeret” is bekerült a tananyagba. A korabeli nyilvánosság szűk keretei között a trónvárományos neveltetésével kapcsolatos információk valószínűleg csak a magyar politika elit igazán jól értesült töredékéhez jutottak el, és persze jelentőségük fel is nagyítódott: „suttogva rebege a hír, miszerint a császári várkastély fedelei alatt új és erős zálogai növekesznek a haza egykori boldogságának”. Hogy a „bennfentesek” milyen várakozásokat fűztek a magyar nyelvoktatáshoz, jól érzékeltetik Toldy Ferenc akadémiai emlékbeszédének további részletei is, amelyben 1847 őszén nemzeti szempontból méltatta a röviddel azelőtt elhunyt tudós kanonok érdemeit. Toldy szerint a trónörökös két öccsét is oktató Nemeskéri Kiss a „hercegi triászban hazánk egykori gyámolait s szerencséje horgonyait látta kezeire bízva; a nyelvben pedig a szeretet bájj vesszejét, melylyel a magas növendékeket megihletni, a magyar ajak hangjaiban azt a végtelen odaadást éreztetni törekedett, mely bennök fekszik, midőn a magyar azokon szólhat fejedelméhez. [...] Hatása mély vala, de csendes.” A diákkötelezettségként vezetett, száraz, regiszterszerű napló mindenestre nem igazolja vissza Toldy várakozását, miszerint az ifjú főherceget a nyelvtanulás „megihlette” volna, vagy hogy tanórai találkozásai a magyar történelemmel és kultúrával valamilyen személyes viszonyt alakítottak volna ki a magyarsággal

szemben (miként ezt majdani felesége, Erzsébet esetében visszatérően hangsúlyozzák a biográfikus elbeszélések).¹⁴

A magyarországi közvélemény először 1843-ben, a Dunántúlon tett néhány napos „tanulmányútja” alkalmából szerezhetett némi információt a fiatal főhercegről. Az utazásról beszámolt a magyar sajtó, köztük a Kossuth Lajos által szerkesztett *Pesti Hírlap* is. A tudósítások főleg a magyar nyelvtudást hangsúlyozták, amivel olyan képet igyekeztek kialakítani a jövőbeni királyról, amely a bontakozó nacionalizmus korában csökkent, sőt elmossa az „idegen” dinasztiával szembeni idegenkedést, lehetővé teszi az azonosulást nemzet és uralkodója között. Az említett napló szerint azonban a 13 éves fiú valójában csak a bejárt tájat – a Balatont és a Bakonyt – tartotta említésre érdemesnek.¹⁵

Ferenc József első magyarországi közszereplésére négy évvel később, 1847. október 16-án került sor. Az elhunyt atyja, József helyébe lépő István főherceg Pest megyei főispáni beiktatása alkalmából a fiatal főhercegre bízta a protokolláris főszerepet. Az újkonzervatív politikusok által írt magyar nyelvű beiktatási beszéd olyan nyelvi paneleket tartalmazott, amelyekkel a rendi fórumok közönsége előtt biztosra lehetett menni: a „szeretett Magyarország [...] egy boldog korszak küszöbén áll” a „magyar Habsburgként” tisztelt József nádor örököse, István főherceg „hazafiúi buzgó törekvéseinek” köszönhetően. Maga Ferenc József is kifejezte „a magyar nemzethez való élénk ragaszkodását”. A beszédet nagy ováció fogadta: a közönség már-már reális közelségben érezhette a Habsburg-jogar alatt megvalósuló, nemzeti jellegű királyságot.¹⁶

„Kivetkőzve az ifjú kebel romlatlanságából”

A „törvényes forradalom” utáni hónapok nemcsak eseményekben és fordulatokban voltak gazdagok, hanem alternatívák keresésében és meg nem valósult tervekben is. Utóbbiak sorában Ferenc József neve is szóba került 1848 nyarán. A fenyegető, illetve ténylegesen kirobbanó polgárháborúk árnyékában a magyar kormány több kísérletet tett arra, hogy a bécsi forradalmi mozgalmak elől május közepén Innsbruckba menekült udvart, illetve az uralkodót Budára hozza, ezzel erősítve legitimitációját a császárra hivatkozó nemzetiségi felkelőkkel szemben. Ezekben a hónapokban a kormányra került magyar liberális politikusok valószínű lehetőségként számoltak azzal is, hogy létrejön az egységes német állam. Ez Magyarország számára új helyzetet teremtett volna, hiszen Pesten evidenciának tekintették, hogy a nemzetállami ideál jegyében létrehozandó egységes Németországba a Habsburg uralkodó nem viheti magával a magyar

14 Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1988. 14–15.; Toldy Ferenc: Gyászbeszéd Nemeskéri Kiss Pál felett. In: *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. I–II. Pest, 1872. I. 222–226.

15 Gerő: *Ferenc József*, 16–18.

16 Uo. 24–25.

korona országait. Ebben az esetben a Magyar Királyságot a továbbiakban kizárólag perszonáluniós kapcsolat fűzné a Habsburgok többi országához.¹⁷

Ezekben a tervezetéseken merült fel először Magyarországon a 18 éves trónvárományos neve mint önálló politikai tényező. Kossuth saját újságjában július végén a dinasztiahűség hangsúlyozásával megédesítve – „A magyar nemzet királyi érzelmű” – sürgette, hogy a válsághelyzetben az uralkodó személyes jelenlétével foglaljon állást a törvényes magyar kormány mellett. Ugyanakkor alternatív megoldásként felvetette, hogy ha V. Ferdinánd maga nem tudja vagy nem akarja áttenni székhelyét a magyar fővárosba, koronázzák meg „fiatalabb királyként” Ferenc Józsefet. A birodalmi egység további lazítását érzelmi húrok pengetésével, az előző őszi pesti fogadtatás atmoszférájára emlékeztetve próbálta elfogadhatóvá tenni: „A magyar nemzet szereti ama kedves herceget, Ferenc Józsefet, kire születésénél fogva a trón magas hivatása vár” – udvarolt Kossuth a trónvárományosnak.¹⁸

Mint ismeretes, sem V. Ferdinánd nem költözött Budára, sem a fiatal főhercegből nem lett ifjabb király. Ferenc József neve jó négy hónappal később bukkant fel újra a hazai politikai nyilvánosságban, de már egészen más hangnemű szövegkörnyezetben. *Kossuth Hirlapjában* a névadó szerkesztő december 5-én vezércikkben reagált a három nappal azelőtt bejelentett trónváltásra. Kossuth, aki szeptember óta az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökeként a magyar önrendelkezés fegyveres védelmét szervezte, Ferenc József trónra ültetését a magyar közjog szempontjából államcsínynek s egyben az államjogi kapcsolat megszüntetésének minősítette. Ugyanakkor mintha nyitva akart volna hagyni egy kiskaput, az új császárt személyében nem támadta, sőt – korára hivatkozva – szinte felmentette a személyes felelősség alól: „a szegény V. Ferdinándot lecsapták, s mir nichts, dir nichts [sebtében] Zsófia kiskorú fiával azt mondatják: ő a császár, és ő azt mondja: »én vagyok a császár« és mindenek előtt azt mondatják vele: »legelső gondom, legyőzni a lázadást«.” A személyes enyhítő körülmények azonban nem mérsékeltek a válasz határozottságát: „ha meg meri országunkat támadni, – a mint anyjának befolyása alatt, a fiatal szív romlatlansági supposituma dacára, botrányosan fenyegetőzik – visszaverjük.”¹⁹ Két nap múlva az országgyűlés hivatalos határozatban utasította el a közreműködése nélkül lebonyolított trónváltás jogszerűségét, s továbbra is V. Ferdinándot tekintette törvényes uralkodónak.

Gúnyos, lekezelő hangon oktatta ki a trónra lépett „kedves kis fiút”, a „földnélküli Józsefet” a császárnál mindössze öt évvel idősebb Jókai Mór az *Életképekben*: „Még alig tudja a nyakravalóját megkötni s kapja magát: császár

17 Gergely András: A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849). In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András. Bp., 2003. 245., 250–251.; Gergely András: A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán. In: *Uő: 1848-ban hogy is volt?* Bp., 2001. 319–359.

18 Kossuth Lajos: Pest, júl. 29-én 1848. *Kossuth Hirlapja*, 1848. július 29. In: *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*. S. a. r. Sinkovics István. Bp., 1957. (KLÖM XII.) 640–644.

19 *Kossuth Hirlapja*, 1848. december 5. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. S. a. r. Barta István. Bp., 1952. I. rész. (KLÖM XIII.) 652–654.

6. KÉP. FERENC JÓZSEF A MAGYARORSZÁGI HADSZÍNTÉREN. KOMÁROM, 1849. JÚNIUS 30.

lesz. Hjjaj, fiatal barátom, míg az ember a császárságot megtanulja, sok szép víz lefolyik addig a Dunán. [...] Tudja-e maga, mi az a diplomatika? [...] Tudja-e maga, mi az a politika? [...] Össze tudja-e ön veszíteni a népeket, tud-e ön polgárháborút csinálni, falvakat égetni, népfajokat irtani? [...] Törvényeket csinálni s azokat meg nem tartani? [...] Tudja-e maga?” – folytatta Jókai egy hosszú ironikus felsorolással az uralkodás gyakorlatának leírását. Ha egy évvel később netán a Bükkben rejtőzködő fiatal író kezébe került ez a cikke, immár beteljesült ijesztő jóslatként olvashatta a gúnyos kioktatás befejező mondatait: „Tudja-e maga, mire valók a hóhérok, a katonák, az akasztófák, ágyúk s a börtönök? [...] Míg maga fiatal barátom mind ezen tudományokból az exament le nem teszi, addig ne neveztesse ki magát császárnak.” A nevetéséggé tett „felséges császárkám” ekkorra ugyanis félelmetesen meggyőző eredményeket mutatott fel a Jókai által előírt uralkodási vizsgakövetelmények teljesítésében...²⁰

1849 első heteiben, ha a magyar kormány kommunikációjában (például népfelkelésre felhívó proklamációkban) felbukkant Ferenc József neve, azt a hagyománynak számító – az 1830-as évek politikai pereiben is alkalmazott – ellenzéki érvelési technikát alkalmazták, amely a királyt és tanácsadóit (kormányát) élesen különválasztotta. Bár Ferenc Józsefet nem uralkodóként, hanem csak főherceggé és trónbitorlóként emlegették, ám valódi ellenségként a „bécsi udvart” vagy a „gaz tanácsosokat” nevezték meg, akik egy „gyermekcsászárt trónra kényszerítettek” és a „nevében háborút vívunk Magyarországon ellen”.²¹

A politikai kommunikációból azonban gyorsan kikopott ez a formula. Kossuth 1849. április 7-én kelt újonccallítási felhívásában például már nem találjuk meg ezt a felmentő distinkciót Ferenc József és az udvar között: a proklamáció egyszerűen az „ausztriai császár zsarnokságá”-ról beszél. Az április 14-én elfogadott *Függetlenségi nyilatkozat* már nem is említette a „kamarilla” szerepét a konfliktus szakításig való élezésében. „Az ifjú Ferenc József főherceg kiáltotta ki magát osztrák császárnak s magyar királynak”, aki a trónra lépésével szerzett „tisztá lap” birtokában meg sem próbálta a kompromisszumos megegyezést keresni, hanem „kivetkőzve az ifjúi kebel romlatlanságából” első szavával Magyarország fegyveres meghódítását és az összbirodalomba való beolvasztását hirdette meg – foglalta össze a közelmúlt magyar értelmezését a dokumentum. Az elhibázott kezdést „Ferenc József, ki magát magyar királynak meri nevezni” azzal folytatta, hogy március 4-i manifesztumával „a magyar nemzetet kitörli az élő nemzetek sorából”. A *Függetlenségi nyilatkozat* szövege tehát Ferenc Józsefet már egyértelműen teljes felelősséggel bíró tettesként kezelte a „hítségő Habsburg–Lotharingiai-ház” bűneiben.²²

20 Jókai Mór: *Charivari. Életképek*, 1848. december 10.

21 KLÖM XIII. 696., 840.; *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. S. a. r. Barta István. Bp., 1953. II. rész. (KLÖM XIV.) 97., 119., 128.

22 KLÖM XIV. 834., 907–908.

Fényes külszín, csekély belbecs – az 1850-es évek

A neoabszolutizmus szigorúan, súlyos szankciókkal fenyegetve korlátozta a véleménynyilvánítás szabadságát. Ilyen körülmények között a Ferenc Józseffel kapcsolatos, a nyilvánosságban megjelenő reakciókat aligha vehetjük komolyan. A császár első magyarországi utazását például 1852-ben a hazai és a birodalmi sajtó egyformán óriási sikerként írta le.²³ Az uralkodó kíséretében utazó bécsi újságíró könyvként is megjelent tudósításaiból valóságos diadalmenet képe bontakozik ki. Ferenc Józsefet például Budán „örömteli izgalomban égő tömeg”, „az egész nép kitörő szívélyes örömkialtásai” és „szűnni nem akaró éljenzés” fogadta.²⁴ Ha a magyarországi lapok nem is vetemedtek olyan gátlástalan propagandára, mint az osztrák néplap szerkesztője, tudósításaik szintén a magyarok ragaszkodását hangsúlyozták az uralkodó – tágabban a monarchia – iránt. Ebben a cenzúraviszonyok ismeretében semmi meglepő nincs: a kiadó, szerkesztő, sőt a nyomdász súlyos anyagi veszteséget, akár a vállalkozása megszüntetését kockáztatta az őszinte beszéddel.

Érdemes figyelmet fordítani a tudósítások és a „véleménycikkek” retorikai fordulataira: a szomorú múlt feledése, a megbocsátás és megbékélés, a magyarok mélyen monarchikus érzületének bizonyítása – a nyilvános beszédben már ekkor megtaláljuk azokat a nyelvi paneleket, amelyeket majd 1867 után a kiegyezéspárti politikai kommunikáció is használni fog. A hangsúly, illetve a mögöttes tartalom persze gyökeresen különbözött a két korszakban. 1852-ben a szabadságharcot értették „a szomorú múlt felejtendő epizódja” eufemisztikus kifejezés alatt, a „tragikus félreértés” valódi bűnöseiként pedig az alattvalókat félrevezető „lelkiismeretlen csábítókat” neveztek meg. A nagylelkű megbocsátó szerepét természetesen az uralkodóra osztották a megtévesztett, de alapvetően hűséges magyar nemzettel szemben. (A „bűnbánó” publicisztika csúcsteljesítménye Kemény Zsigmond 1850-ben írt *Forradalom után* című röpirata volt, amely nagy ívű történeti áttekintésbe ágyazva bizonygatta a magyarság rendíthetetlen lojalitását a monarchia, illetve a dinasztia iránt.²⁵) 1867 után – mint

23 Ferenc József magyarországi látogatásainak történetét Manhercz Orsolya dolgozta fel PhD-disszertációjában: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között.* Kézirat, Bp., 2012. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/manherczorsolya/diss.pdf> (a letöltés ideje: 2018. jan. 31.). Az 1852-es fogadtatásról: 112–119.

24 [Hans Jörgel Speising]: *Die Rundreise Sr. k. k. apost. Majestät Frenz Joseph des Ersten durch Ungarn und Siebenbürgen im Jahre 1852.* Wien, 1852. Az *Österreichische Volkszeitung* szerkesztője a minimális életszerűsége sem törekedett, amikor az uralkodó iránti lojalitásnak és a nép szeretetének megnyilvánulásait megkonstruálta: „A forradalmi időkből ismert asszonyosságok tülekednek előre a császári menet felé, integetnek kendőikkel örömkönnnyekkel a szemükben, és kicsinyeiket a magasba emelve tanítják őket: »Nézzétek, gyerekek a ti jóságos, szép császárokatok, ő az uratok, akit majd hűségesen szolgálnotok kell. Kiáltatok éljent, éltessetek őt! Isten tartsa meg!«.” 9.

25 Kemény Zsigmond: *Forradalom után.* In: Uő: *Változatok a történelemre.* Szerk. Tóth Gyula. Bp., 1982. 181–374.

alább látni fogjuk – a konstrukció lényegében változatlan maradt, csak a tartalmak és a szerepek cserélődtek: a szabadságharc véres megtorlása válik felejtendő szerencsétlenséggé, a valódi felelősök pedig a fiatal uralkodó környezetében keresendők, és a „lovagias magyar nemzet” borít fátylat a fiatalkori botlásra.

Az uralkodói reprezentáció elmaradhatatlan statisztáinak, az üdvözlésre, bámészkodásra és az alattvalók lojalitásának demonstrálására összesereglett népnek a tömeges jelenlétéből nem igazán vonhatunk le következtetéseket a közhangulatra vagy a „népi” közvéleményre vonatkozóan. A közigazgatási hatóságok ugyanis a fogadtatás minden részletét gondosan megszervezték. A pécsi látogatásról például dokumentáltan tudjuk, hogy az útvonal mellé, illetve a központi ünnepsésre falvanként meghatározott számú embert rendeltek ki a közigazgatási hatóságok. Hercegmárok községéből például a bíróval és a jegyzővel az élen 59 főnek kellett kivonulnia, és a kirendelteknek a község napidíját is fizetett.²⁶ Az egykorú levelek, naplók, hivatalos hangulatjelentések, valamint a visszaemlékezések alapján leginkább a „hűvös távolságtartás” kifejezéssel jellemezhetjük a magyarlakta területeken a társadalom viszonyulását az uralkodóhoz. A politikai osztály jelentős része került a személyes érintkezést: nem vettek részt a hivatalos fogadó ceremóniákon, nem mentek el a színházi díszelőadásokra.²⁷ Úgy tűnik, a császár rendelkezett annyi józansággal, hogy érzékelte a fogadtatás protokolljellegét: bár nyilvánosan kifejezte elégedettségét a látogatás után, magánleveleiben azért őszintén bevallotta, hogy „az előre megrendezett, kiszámított és betanított” dolgok miatt csak felületesen alkothat véleményt. Igaz, a szilárd meggyőződése szerint Isten kegyelméből uralkodó császár nem is igen tartott igényt olyan demokratikus jellegű legitimációra, mint a népszerűség vagy az alattvalók szeretete: beérte az engedelmességükkel. A népszerűséggel szembeni közömbösségének is, meg az uralkodó szikár, „katonás” kommunikációs stílusának is megfelelt az a központi instrukció, hogy az üdvözlő beszédek „tartalma a leghatékonyabb rövidségben a tartozó hódolat és lojalitás kifejezése legyen”.²⁸

Lényegi változást nem érzékelhetünk a magyarországi közvéleményben az öt évvel későbbi, ezúttal részben Erzsébet királynéval közösen abszolált utazás kapcsán sem.²⁹ A sajtóviszonyok sem változtak, tehát ennek tudatában kell értékelnünk a látogatás ünnepélyesen formális alkalmain részt vevő tömegek lelkes hangulatáról szóló tudósításokat. Lényeglátó őszinteséggel fogalmazta meg a látszat és a mélyebb tartalom közötti disszonáns viszonyt Szögyény-Marich László birodalmi tanácsos: „Az ünnepélyek [...] olyanok voltak, mint a többiek, melyeknek ezen időkben szemtanúi voltunk; külszínre fényesek és nagyszerűek, mintha teljes meglepedésben és jólétben úszna az ország, de belbecsük vajmi csekély, mivel jól tudtuk, hogy mindezen fényes

26 Nagy Imre Gábor: Ferenc József látogatásai Pécsen. *Pécsi Szemle* (2012) ősz. 16–19.

27 Manhercz: Magas rangú, 114–119.

28 Nagy: Ferenc József, 16., 19.

29 Az utazás visszhangjáról Manhercz: Magas rangú, 188–205.

7. KÉP. ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ GYERMEKEIVEL, 1858

készületek csak a hivatalnokok parancsai, fenyegetődzései s önkényes kivetései, rendelkezései következtében s egyesek magánérdekeiből keletkeztek.”³⁰ Óvatosan ugyan, de azúttal már a sajtó is érzékeltette, hogy jórészt „virtuális valóságot” kreáltak a hatóságok. Falk Miksa a metaforává vált Potemkin nevet szőtte bele egy cikke szövegébe, Kecskeméthy Aurél pedig Katalin cárnőnek „a nép boldogságát s elégedtségét jelző dekorációkkal” lefolyt utazásához hasonlította az 1857-es körutat. Több külföldi tudósítás felhívta azonban a figyelmet egy, a magyarországi közvéleményben állítólag jól érzékelhető választóvonalra: míg a „politikai osztály” igyekezett távol maradni a körút protokolláris eseményeitől, a parasztság és a városi polgárság önként és nagy számban vett részt a nyilvános ünnepségeken.³¹

Egy ismeretlenről származó naplófeljegyzés arra a szempontra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar társadalom 1853-hoz képest valamelyest barátságosabb reakcióit politikai megfontolások is motiválhatták – még ha a várakozások utólag naivitásnak is bizonyultak. Voltak ugyanis, akik azért érveltek a lojalitást kinyilvánító fogadtatás mellett, mert attól politikai viszonzást reméltek: „Itt az okosság a szituáció helyes felfogásában áll. [...] Rajtunk csak és egyedül csak Őfelsége segíthet és pedig mert Ő is ember, [...] igen természetes, hogy Ő is ott, hol erényében jó szívet lát, inkább s örömeztőbb hajlandó oly fejedelmi tényre, mit mi jótevőségnek mondhatunk, inkább hamarabb határolhatja el magát oly lépésre, mely nemzeti szempontból is tekintve, óhajtásunk.”³²

A személyes benyomások

A magyar társadalomnak az uralkodóhoz való viszonyát a neoabszolutizmus másfél évtizedében a passzív elutasítással jellemezhetjük, amelyet legfeljebb rövid időszakokra hangoltak pozitívabbra a többnyire a magyarországi látogatásokhoz, illetve a császár magánéleti eseményeihez (esküvő, gyerekek születése) köthető, általában alaptalannak vagy eltúlzottnak bizonyult politikai várakozások. Az elutasításban azonban kevés szerepe lehetett az uralkodó személyének vagy személyes tulajdonságainak, hiszen azokról a közvélemény vajmi kevés ismerettel rendelkezett: az magának a rendszernek szólt, amely persze elválaszthatatlan volt a hatalmi piramis csúcsán trónoló Ferenc József személyétől.

A hazai politikai elit tétlenségre kényszerített vezető személyiségei csak jó tíz évvel trónra lépése után, az 1850–1860-as évek fordulóján szereztek az első személyes tapasztalataikat az akkor már rutinos uralkodónak számító Ferenc Józsefről. Benyomásaikat persze csak magánérintkezésekben oszthatták meg, és még ott is tanácsosnak érezhették, hogy óvatosan fogalmazzanak.

30 *Idősb Szögyény-Marich László emlékiratai (1806–1893)*. I–III. Bp., 1903–1918. II. 80. Idézi Manhercz: Magas rangú, 200.

31 Manhercz: Magas rangú, 200., 192.

32 Manhercz: Magas rangú, 203.

A szórványos, ráadásul többnyire másodkézből megismert megnyilvánulások közvélemény-alakító szerepét természetesen nem szabad túlbecsülni, de a politikai osztály belső köreiben valamelyest alakíthatták a Ferenc József-képet.

A császárral érintkezésbe került magyar politikusokat leginkább az érdekelte, milyen mértékben lehet az uralkodóval önálló politikai tényezőként számolni. Úgy tűnik, hogy Magyarországon addig a császárt alapvetően a bécsi hatalmi kör(ök) bábjaként képzeltek el. Ez az elképzelés ugyan gyökeresen nem változott meg az 1860–1861 körüli közvetlen és közvetett érintkezések hatására, de már az az információ is meglepetésként hatott, hogy az uralkodó egyáltalán nem jelképesként fogja fel pozícióját. Deák Ferenc például, aki 1861-ben találkozott először Ferenc Józseffel, állítólag „a kihallgatás után [...] b. Vay Miklósnak azt mondta, hogy egészen másnak képzelte a császárt. Van esze és szíve. Meglepte, hogy milyen alaposan ismeri az ügyeket s mily lelkiismeretesen tárgyalja azokat.”³³ Lónyay Menyhért a magyar konzervatívokon keresztül szerzett információk alapján úgy vélte, hogy „az uralkodó eddig mindig környezetére hallgatott, sőt azt hagyta feltétlenül cselekedni”. Éppen ezért tudakolta a konzervatívok egyik vezető személyiségétől, Dessewffy Emiltől: így lesz-e ezután is? Dessewffy szerint a császár önállóan döntött az *Októberi diploma* engedményeiről. Lónyay kérdésére, van-e belátása az ügyekben, Dessewffy azt válaszolta, „eszes ember”, sőt egy beszélgetésből arra következtet, hogy „bizonyos tudományos definíciók előtt nem esmeretlenek”. Lónyay azonban szkeptikus maradhatott Ferenc József képességeit illetően, mert egy Vay Miklós által elmesélt beszélgetés apropóján elismerően nyilatkozott ugyan a császár memóriájáról, ám megjegyezte: „ily emlékezőtehetség mellett több valódi mély talentumot lehetne talán várni. Vagy talán a jó memóriával nem jár együtt itt is a mély juridícium?” Néhány hónappal később egy másik „bennfentest”, Apponyi Györgyöt is megkérdezte „hiszi-e a fejedelemről, hogy okos, eszes ember. Ő is azt mondá, miszerént eszes embernek tartja, de nem vesz magának elég időt és elég komoly szándékot a dolgokat annyira megérteni, hogy magának az ügyekben teendőkről határozott elveket alkosson. A környezete teszi ingadozóvá” – mondta Apponyi, nyilván már a *Februári pápens* centralizáló fordulata miatti csalódottságának is kifejezést engedve.³⁴

Hogy az önállóság–befolyásolhatóság kérdése a magyar politikusokat később is mennyire foglalkoztatta, jelzi Andrassy Gyula megjegyzése, aki az 1880-as években egy Marczali Henrikkel folytatott bizalmas beszélgetésben a már régóta alkotmányosan uralkodó király egyetlen hibájaként azt rőtta fel – miután „elmondta minden jeles tulajdonságát, lelkiismeretességét, igazságosságát, be-

33 Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából.* Bp., 1911. 187.

34 Lónyay Menyhért naplója 1860–1861. Szerk. Deák Ágnes, utószó Cieger András – Deák Ágnes. Bp., 2004. 10–11., 55., 154.

8. KÉP. A BUDAI KIRÁLYI PALOTA TRÓNTERME, 1890 UTÁN

9. KÉP. A BUDAI KIRÁLYI PALOTA DÍSZTERME, 1890 UTÁN

látását, különösen külügyi kérdésekben” –, hogy „der Kaiser pantscht”, azaz hagyja, hogy nem hivatalos tényezők is befolyásolják döntéseiben.³⁵

Imázsteremtés a kiegyezés után

A kiegyezés után a hatalomra került politikai elit mindent megtett azért, hogy Ferenc Józsefből – a dualista közjogi szemléletnek megfelelően – „magyar királyt faragjon. Ezt célozta a budai vár méltó székhellyé alakítása, az önálló magyar udvartartás létrehozásának követelése, valamint a magyaros jelleg hangsúlyozása a bálokon (magyar koronaőrök, magyar díszöltöny, magyaros zene és a cigányzenekar szerepeltetése).”³⁶

Ferenc József többnyire együttműködőnek mutatkozott ezekben az imázsteremtő praktikákban. Trónra lépésekor isten kegyelméből való uralkodónak tartotta magát. Lehetséges, hogy lelke mélyén az is maradt, de 1867 után fegyelmезetten „játszotta” az alkotmányos rendszerben neki osztott szerepet, és döntéseinél a törvényekhez igazodott. „Uralkodói hatalomgyakorlása 50 éven át szabályozott emberi hivatássá szelídült – személytelen államfői hatalomgyakorlás jellemezte” – írta róla Diószegi István.³⁷ „Amikor más kiútja nem volt, végül is egyezkedett, kiegyezett a magyarokkal, nem mint a bizalmát megnyert hű alattvalókkal, hanem mint be nem olvasztható, be nem törhető politikai partnerekkel. A fegyverszünetből idővel béke lett, valóságos békekorszak, de ez mindvégig az elmék békéje volt, nem a léleké. [...] Ferenc József, az alkotmányos király nem gyűlölte a magyarokat – legfeljebb az intranzigenseket, Kossuthot meg a kuruc kisurakat –, és nem is szerette őket, ha egyeseket, lojális arisztokratákat és udvari politikusokat, megkedvelt is. A királyi kedvelés megfért az érzelmi ellenszenvvel. [...] Nem okozott neki meghasonlást a magyarok iránti belső ellenszenv és az alkotmányos atyáskodás gyakori szerepváltása sem” – próbálta megfejteni Ferenc József magyarokhoz való, ellentmondásoktól a kiegyezés után sem mentes viszonyát Hanák Péter.³⁸ Somogyi Éva jellemzése szerint az uralkodó kínosan ügyelt arra, hogy „korrekt legyen – legalábbis azokban a kicsinységekben, amelyek számára oly fontosnak tűntek”. Magyarországi nyilvános szereplésein „magyar egyenruhát viselt, udvari ebédeken magyarul beszélt, az edényeken, evőeszközökön, asztalterítőkön magyar címer volt, magyar udvari vonaton, magyar személyzettel utazott”. Fejlett formaérzékekkel szinte „minden szituációban a róla alkotott mítosznak megfelelően viselkedett”. Ugyanakkor saját múltját nem próbálta megmagyarázni. Valószínűleg úgy gondolta: minek beszélni arról,

35 Marczali Henrik: *Emlékeim*. Bp., 2000. 164.

36 Cieger András: Társasági élet „hivatalból”. A politika szereplői által rendezett társaséleti események Budapesten a dualizmus korában. *Budapesti Negyed*, 46. (2004) 4. sz. 327–328.

37 Diószegi: *A Ferenc József-i kor*, 157.

38 Hanák Péter: Ferenc József hálósobája. *Élet és Irodalom*, 1980. október 4. 4.

10. KÉP. FERENC JÓZSEF MAGYAR HUSZÁRTÁBORNOKI EGYENRUHÁBAN, 1922 ELŐTT

11. KÉP. ARANYOZOTT, FEHÉR PORCELÁN KÁVÉSKÉSZLET FERENC JÓZSEF MONOGRAMJÁVAL
ÉS A MAGYAR KORONÁVAL

amit nem lehet megváltoztatni, de legszemélyesebb környezete – például a hálósobájában őrzött festmények – arról tanúskodott, hogy sohasem felejtette el 1849-et.³⁹

A korabeli nyilvános, a király személyét érintő – mint említettük: törvény által korlátozott – politikai diskurzus tükrében úgy tűnik, hogy a közvélemény formálói (a politikai, kulturális és tudományos elit tagjai, valamint a sajtó) meglehetősen egységesen méltányolták Ferenc József alkotmányos fegyelmezettségét, korrektségét és „formaérzékét”. Ebben a tekintetben a „negyvennyolcasok” és „hatvanhetesek” között nem fedezhetünk fel igazán éles választóvonalat, még a függetlenségi politika ikonikus helyének számító Debrecenben sem.

Irinyi Károlynak a dualizmuskori Debrecen politikai mentalitását vizsgáló monográfiájából ugyanis kiderül, hogy a közjogi ellenzék retorikájában a radikális függetlenségi követelések (az uralkodó személyének közösségén kívül minden nemű „közös ügy” és „idegen beavatkozás” elutasítása) jól megfértek a dinasztia, illetve Ferenc József iránti feltétlen lojalitással. Ezt minden lehetséges alkalommal ki is fejezték, méghozzá lényegében ugyanazokkal a frázisokkal, mint amiket a ’67-es politikai retorika használt. Úgy tűnik, a konszolidált dualista rendszer előnyeit – mindenekelőtt a magyar szupremácia biztosítását – a politikai elit pártállásra való tekintet nélkül összekötötte a di-

39 Somogyi Éva: *Ferenc József*. Bp., 1989. (Magyar História) 249–251.

nasztiával. Az uralkodóháznak szóló formális hűségnyilatkozatokat minden ünnep alkalmával rituálisan kifejezte minden városi és egyházi intézmény – a városi magisztrátustól az egyházi közösségeken, oktatási intézményeken és bíróságon keresztül a kereskedelmi és ipartestületekig bezárólag. Az uralkodó iránti lojalitást a kormányzó szabadelvűek Debrecenben a maguk részéről azzal viszonzták, hogy tekintettel voltak 1848 és Kossuth társadalmi kultuszára, politikusaik például magától értetődően részt vettek a március 15-i ünnepségeken. A tudathasadásos állapotot jól illusztrálja, hogy 1889 végén – egy sor más magyarországi városhoz hasonlóan – az állampolgárság elvesztésétől fenyegetett Kossuth Lajost Debrecen díszpolgárává választotta. Tíz hónap múlva viszont Ferenc József 1890. szeptember 15-én Székelyhidán kelt legfelsőbb kézírata már azt tudatja, hogy utazása során az „alattvalói szeretet, hű ragaszkodás és lojalitás jeleivel kiválóan Nagyvárad és Debrecen városokban találkoztam [...] a magyar alföld e fő központjaiban [...] a szívélyes fogadtatásban szinte versenyeztek”. Szimbolikus jelenetnek tekinthetjük, amikor Kossuth Ferenc 1894. őszi debreceni látogatásakor patetikus gesztussal megcsókolta a szabadságharc ereklyéjeként őrzött tépett zászlót, utána pedig első kötelességének tartotta, hogy Ferenc Józsefet éltesse. A város polgármestere szerint a korszerű magyar hazafiságnak a Monarchia és őfelsége iránti hűségből, valamint Széchenyi, Kossuth és Deák eszmevilágának „kiegyenlített forrásából” kell táplálkoznia: a politikai axióma tárgyasulásként a koalíciós időszaktól a város tanácstermét Ferenc József és Kossuth Lajos portréi együttesen díszítették.⁴⁰

Alattvalóképzés az iskolában

A dualizmus évtizedeiben az iskolába járás általánossá válásával az államhatalom a közvélemény alakításának különösen hatékony eszközére tett szert.⁴¹ Igaz ez még akkor is, ha a népoktatásban megszerezhető tudás mennyiségét és mélységét nem becsüljük túl: a nagy többség számára mindössze négy évig tartó elemi oktatásban az írás-olvasás és a számolás alapjainak elsajátítása mellett nagy súlyt fektettek a hit- és erkölcsstan tanítására, és igyekeztek valamelyes tájékozottságot nyújtani a természetrajz, a történelem és a földrajz területén.

„Állampolgári ismereteket” a történelem tantárgy keretén belül sajátítottak el a gyerekek. A tárgy tanításának fő célját a vallás- és közoktatási minisztérium által kiadott tantervi utasítások eleve a nemzeti érzés felébresztésében,

40 Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, 2002. 84., 114., 160., 193.

41 „Konkrét vizsgálatok hiányában nem tudjuk felmérni pontosan, hogy mennyire volt képes a történészi beszéd ezt [a történetírás 19. századi professzionalizálódását] követően monopolizálni a múltról való beszédet; bizonyosnak tűnik, hogy főként az iskolai történelemtanítás [...] komoly társadalmi befolyáshoz juttatta a történészeket.” Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle*, LIV. (2012) 3. sz. 357.

illetve az állampolgári lojalitás kialakításában jelölték meg. „A történettanítás célja elsősorban etikai: a nemzeti érzésnek, a hazaszeretetnek, a polgárerejnek ápolása és nemesítése.”⁴² A tanító feladata, hogy a jól megválasztott történelmi ismeretek „egyszerű, természetes, élénk, eleven, szemléltető” előadásával „gerjesszen indulatot; ébresszen szeretetet, [...] hogy a gyermek lelkében az isteni gondviselés iránt bizalmat és hálát, a haza és a nemzet iránt meleg ragaszkodást s lelkesedő szeretetet, a törvények iránt kegyeletet ébresszenek és ápoljanak. [...] Így válik a történelem tanítása a gyermeki szívnek és észnek erkölcsi és szellemi fejlesztőjévé; ez pedig a történelem tanításának a népiskolában is legfőbb célja.”⁴³

Mivel a korban a monarchikus állameszme még nem kérdőjeleződött meg, az állampolgári és az alattvalói lojalitás szétválaszthatatlanul összefonódott. Az állampolgári lojalitás szimbolikus kifejezésében kiemelt jelentőséget kapott a „király iránti hódolatteljes viselkedés”: a „tiszteled a törvényt!” norma bevésésének pedig a király tiszteletben tartása volt az egyik első lépése.⁴⁴ „Állami életünk e szóban rejlik: király. Nálunk ez a szó egyet jelent a hazával. [...] A mi királyunk [...] a törvénynek és igazságnak legfőbb őre” – hangsúlyozta az állam és az uralkodó szimbolikus egységét egy népiskoláknak szánt alkalmi kiadvány, amely a koronázás 40. évfordulója alkalmából jelent meg az alattvalói lojalitás erősítésének szolgálatában.⁴⁵

A két nevelési cél – a nemzeti érzés felébresztése, illetve az állampolgári és alattvalói lojalitás kialakítása – együttes érvényesítése a gyakorlatban nem volt mindig egyszerű feladat. A 19. század történetéből például a tanterv „az alkotmányos, független, szabad Magyarországért” folytatott küzdelmet állította a középpontba: „Széchenyi, Kossuth, Deák a küzdelem hősei; a reformországgyűlések, a szabadságharc és a kiegyezés a korszak főeseményei.” A nemzetteremtés kulcsmozzanatának, az 1848–1849-es forradalomnak és szabadságharcnak (illetve az utána következő korszaknak) az elbeszélésében azonban az éppen regnáló király köztudottan az „ellenséges oldal” szimbolikus főalakja volt...

Az egész korszak folyamán széles körben használt, minden évben újra kiadott elemi iskolai történelemkönyv⁴⁶ a kiegyezéspárti (hatvanhetes) politi-

42 *Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára.* Bp., 1912. 144.

43 [Trefort Ágoston]: *Tanterv az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t. c. értelmében.* Bp., 1890. 18–19.

44 Ney Ferenc: *Beszéd, melyet I. Ferenc József ausztriai császár és Magyarország apostoli királya trónra léptének 25. évfordulóján a fővárosi Főreáltanoda [...] tanuló ifjúságához intézett Ney Ferenc igazgató.* Bp., 1873. 11., 12.

45 *Koronázási emlékfüzet I. Ferenc József Magyarország apostoli királyának megkoronázása 40 éves évfordulójának ünnepére népiskolai növendékek számára.* 1867–1907. Esztergom, 1907. 11.

46 Ballagi Károly – Nagy László: *Magyarország története kapcsolatban az általános történelem legfőbb vonásaival. Népiskolák számára.* A tankönyv három kiadását vetettük össze: 9. Pest, 1873; 16. Bp., 1878; 28. Bp., 1896. A tankönyv uralkodói életrajzok sorába ágyazza a magyar történelem elbeszélését. A 9. és 16. kiadás Ferenc József-életrajza teljesen azonos, a millennium évében megjelent 28. kiadás már jóval bőbeszédűbb: 79., illetve 80–81.

kai diskurzus nyelvi leleményeit segítségül hívva hidalta át az egykor a valóságban áthidalhatatlannak bizonyult ellentéteket. Az 1848–1865 közötti korszak történetéből a szabadságharcot ugyan a nemzeti narratívával azonosulva foglalja össze, ám amikor Ferenc József érintettsége kikerülhetetlenné válik, az elbeszélés általános alanyra vált, így a történetből aktorok nélküli történés válik, például így: „uralkodása kezdetén a haza új alkotmánya felfüggesztetvén”. A Magyarország ellen vívott háború és a megtorlás kapcsán a tankönyvírók felmentő körülményként hivatkoznak a trónra lépő Ferenc József életkorára, és a „gonosz tanácsadókra” hárítják e felelősséget: a fiatal uralkodó „szívét környezete igyekezett a magyar nemzettől elfordítani. [...] Trónfoglalása nem a békét, hanem a háború folytatását jelentette mind a két részen.” A megtorlás és a Bach-korszak elbeszélésében az alany ismét személytelen, az „önkényuralom”, amely Magyarországot „leigázott tartománynak tekintette s megfosztotta ősi alkotmányától; mindent üldözőbe vett, ami magyar s a szabadságharc hőseit részint börtönbe vetette, részint kegyetlenül kivégeztette”. A korszakot, amelyben „szomorú idő borult a magyar nemzetre”, s amelynek emlékezete aligha volt alkalmas az alattvalói lojalitás erősítésére, igyekszik bagatellizálni: „az önkényuralom [...] rövid idő múlva véget ért”, mivel „Ausztriának szerencsétlen háborúi voltak”. Sőt a „nagy szerencsétlenségek érték az uralkodót is”-formulával még sorsközösséget is teremtett a háborús vereségeket és területi veszteségeket elszenvedő uralkodó, valamint az áldozatait gyászoló nemzeti közösség között.

A kiegyezési folyamattól kezdve Ferenc József már cselekvő alanyként, sőt főszereplőként jelenik meg az elbeszélésben: „A nagy szerencsétlenségek meggyőzték az uralkodót tanácsosainak megbízhatatlanságáról s első dolga volt, hogy megbékéljen a magyar nemzettel, Deák Ferenc vezetése alatt.” 1867-ben „a nemzet kibékült uralkodójával. [...] Június 8-án I. Ferencz József fejére tették Szt. István koronáját, aki azóta példányképe az alkotmányos királynak. A magyar nemzet hűséges szeretettel ragaszkodik hozzá s hazánkának Mátyás király óta nem volt népszerűbb királya, mint ő. Az ő megkoronázása óta az ország belső békéjét semmi nem zavarta meg, s e harmincz év alatt a magyar nemzet minden téren csodásan haladt előre. Hazánk békében, jólétben [...] ülte meg ezredéves fennállásának ünnepét 1896-ban, s ebben az ünnepben senkit nem illetett meg méltóbb rész, mint koronás királyunkat, I. Ferenc Józsefet, a kinek minden lépését a nemzet áldása dicséri.”

Ugyanígyen népmesészerű idillként beszélte el nemzet és uralkodója egymásra találását, illetve nemzeti sikertörténetet eredményező harmóniáját egy másik, szintén sok kiadást megért elemi iskolai tankönyv.⁴⁷ Miután a háborús vereségek és Erzsébet szószólása a magyarok felé fordították az uralkodó szívét, „nem hallgatott többé ellenségeinkre, hanem csak a saját jó szívére. [...] Eljött közénk, békejobbot nyújtott felénk, s hű magyar népének kitörő lelkesé-

47 *A magyarok története az elemi népiskolák számára.* Kuttner Sándor nyomán átdolgozta Alpáry Lajos. 24. kiadás. Bp., é. n. 133.

12. KÉP. FERENC JÓZSEF-PORTRÉ A KISMARTONI CS. ÉS KIR. KATONAI FŐREÁLISKOLA EBÉDLŐJÉBEN, 1912

dése mellett magát megkoronáztatta. Ez idő óta hazánk békét élvez s rohamosan gyarapszik jólétben és műveltségben. A magyar nép hűséggel és szeretettel veszi körül koronás királyát, a legelső magyar embert, kinek uralkodása alatt Magyarország Európa legműveltebb államai közé emelkedett.”

Az elemi iskolai oktatás még az énekórát is kihasználta az ellentétes történeti hagyományok és narratívák összebékítésére. A tanterv a „társadalmi viszonyokhoz csatlakozó hazafias dal” műfajában első-második helyen a *Királydal* és a *Himnusz* elsajátítását írta elő, de „szabadságdalok” megjelöléssel a *Talpra magyar* énekelt változatát, valamint a *Kossuth-nótát* is beemelte a tananyagba.⁴⁸

Nemcsak a tanórákat, hanem az uralkodó személyéhez kötődő, többé-kevésbé állami jellegűvé emelt ünnepeket – Ferenc József névnapja, kerek születésnapja, uralkodói jubileumai – is kihasználták az iskolákban az alattvalói lojalitás erősítésére. Az egyik legrangosabb középfokú oktatási intézmény, a budapesti Főreáltanoda (a mai Eötvös Gimnázium elődje) igazgatója, Ney Ferenc – az Akadémia tagja, aki a pedagógiai pálya mellett termékeny publicisztikai és írói tevékenységet is folytatott – rendszeresen megjelentette nyomta-

⁴⁸ *Tanterv és utasítás*, 253–255.

tásban is alkalmi beszédeit.⁴⁹ Az ünnep reprezentációjának elmaradhatatlan mozzanata volt a történeti visszapillantás. Ebben kizárólag eufemizmusokba burkolva utalt a korai szakaszra, melyben uralkodó és nemzet ellenségként állt szemben egymással: „hányszor lengett a háromszínű lobogó mint győzelem és lelkesedés jelvénye! És hány helyen váltotta fel azt feldomborodó sírhalmokon a gyászlobogó!” A konfrontatív múlt és a harmonikus jelen között a kiegyezés húzott választóvonalat: „múlt és jelen közt egy óriási sírbolt fala állott, melyet ledönteni kelle.” A válaszfal 1867-ben véglegesen eltűnt, s a „szent korona teljesen összeforrasztá népével a királyt, királyával a nemzetet”.

A szónok Ferenc József magyarországi látogatásainak felvillantásával érzékelteti a harmónia megtalálásának folyamatát. Első körútján (1852) a nép „komoly hódolattal közeledett mindenütt feléje”. (Egykorúan Arany János „komoly hódolat” helyett azt írta, hogy „körötte csend amerre ment és néma tartomány”...) 1857-ben már „a felharsogó öröm hangjai is kísérték” látogatását, 1865-től kezdve azonban már „nem hivatalos színű, nem szertartásilag rendezett fogadtatások”, hanem „a szívéllyesség, a ragaszkodás, a hűséges hódolat önkényes ünnepei voltak” a király és magyar alattvalóinak személyes találkozásai.

Ney ünnepi beszédei, alkalmi versei kitűnően illusztrálják a kiegyezés-párti hatalmi elitnek azt a törekvését, hogy a nemzeti, állampolgári és alattvalói lojalitást szerves egységként jelenítsék meg, határvonalait elmoszák. Ehhez a királyt a nemzeti közösség részeként – persze kitüntetett szerepű részeként – kellett megjeleníteni. Így lett belőle „az első magyar ember”, vagy „az ország közös atyja, ki bölcs és hatalmas intézkedéseivel mindnyájunk jólétének előmozdítását célozza”. Más megfogalmazásban: „oly szerencsés napokat élünk mostanában, hogy habozás nélkül vallhatjuk meg önmagunknak: király és haza: egy!” „Az apostoli király a magyar hazafiságnak apostola!” A nemzeti és a dinasztikus (monarchikus) lojalitás teljesen összeolvad Neynek az uralkodópár ezüstitlakodalmára írt alkalmi versében, amelyben minden versszak zárósora a *Szózat* parafrázisa: a „hazádnak rendületlenül” mintájára elhangzik a „királynak rendületlenül”, „e párnak rendületlenül”, valamint a „törvénynek rendületlenül” változat is...

A királynak a nemzeti közösséghez való tartozása végső bizonyítékeként mutatja fel az ünnepi szónok a nemzeti múlttal és a kultúrával való azonosulást. Előbbi jele, hogy Ferenc József ellátogatott Vajdahunyadra, Hunyadi János

49 Ney Ferenc: *Beszéd, melyet*, [1873]; Ney Ferenc: *Ünnepi ének a fölséges császári és királyi pár Első Ferenc József és Erzsébet [...] egybekelésének huszonötödik évfordulóján*. Bp., 1879; Ney Ferenc: *Örömmel. Iskola-ünnepi beszéd, melyet 1887. október hó 4-én I. Ferenc József királyunk Ő Fölsége legmagasabb neve napján a budapesti IV. kerületi főreáliskola tanári kara és ifjúsága előtt mondott Ney Ferenc igazgató*. Bp., 1887; Az irodalmi elismerésre is aspiráló pedagógus feltehetően afféle tanári segédletnek szánva nyomtatta ki szónoklatait. Hasonlóan iskolai segédanyagoknak szánta szerzője a millenniumi évében megjelent füzetét: Kalmár Károly: *Magyarország 1000 éves ünnepe 1896. május hó 2. Alkalmi, történelmi visszaemlékezés hazánk 1000 éves múltjára. Népiskolai tanítók, olvasóköri, népkönyvtárak, népiskolák és a magyar nép számára*. Szekszárd, 1895.

13. KÉP. EMLÉKLAP FERENC JÓZSEF 50. URALKODÓI JUBILEUMÁRA, 1898

várába, és hogy emléktáblát helyeztetett el Mátyás szülőházán: a király „a történelem és hagyomány által is megdicsőített múltat is kegyelettel fogadja be szívébe”. Az uralkodónak a Nemzeti Színház 50. jubileumán való részvételét Ney a magyar kultúrával való azonosulásként interpretálta a diákoknak.

Funkcionális megközelítésből Ney a Habsburg uralkodó két „hasznát” emeli ki. Egyrészt isteni eredetű tekintélyével stabilizálja a multietnikus ország magyar jellegét: minden magyarországi szereplése „a magyar állameszme megszilárdítását” szolgálja, és „magyar hazafiságot követel azoktól is, akik más nyelven imádják Istenüket”. Másrészt a legrégibb és egyik legnagyobb presztízsű európai dinasztia tagjaként fontos szerepe van abban, hogy a magyarság, illetve Magyarország mint „az európai hatalmas nemzetek közt önálló nemzet, nagy és erős öntudattal bíró állam” a 19. század végére rangos helyet vívott ki a versengő nemzetállamok között. Pedagógusként természetesen nem hagyhatja ki az uralkodó kötelességtudásáról, szorgalmáról és munkabírájáról széles körben elterjedt toposzok mozgósítását sem: a király példát ad az ifjúságnak a kötelességteljesítésre: „ő, országok ura, folytonos munkában fáradozik népei javának kedvéért.”

A történelemoktatás és az ünnepi reprezentáció alkalmai mellett a tanuló-ifjúságnak szánt népszerű olvasmányokkal is igyekeztek elmélyíteni az alattvalói lojalitást.⁵⁰ Ezek Ferenc József életének és uralkodásának történetét a tankönyvekben már felvázolt sémáknak megfelelően beszélik el, a „kényes” pontokon ugyanazokat a nyelvi és stílári trükköket alkalmazva retusálják ki az uralkodó alakját a konfliktusos történelmi tablókból. A kiegyezés utáni évtizedeket a zavartalan nemzeti harmónia korszakaként eszményítik. A koronázáskor „a nemzet és a király szíve összedobbant. [...] Hű magyarjai között a király igen sokat időzött családjával a koronázás után. Budán egész magyar udvari élet fejlődött, Gödöllőn pedig [...] sűrű érintkezésben volt Őfelsége a magyar néppel. A nemzet különös rajongó szeretettel viseltetett Erzsébet királyné iránt [...] de megszerette mindjárt az első időkben a királyt és gyermekeit is. A király viszonzta ezt az érzelmet. [...] A nép boldog szeretettel övezte körül szeretett királyát és dalba foglalta minden lépését, minden tettét. Legendaszerű adomák keringtek és keringenek még ma is I. Ferenc József király jóságáról, nemes szívéről, nagy egyszerűségéről és a magyar nép iránt érzett szeretetéről. [...] Se szeri, se száma a sok kedves szép történetnek, amelyek amellet tanúskodnak, hogy Őfelsége milyen igaz szeretettel van az ő magyar népéhez, és a magyar nemzet mennyire szívébe fogadta az ő szeretett királyát. [...] A népdal is szeretettel foglalkozott vele mindenkor és különösen katonáék szeretik benne a legfőbb hadúr.” A hivatalos Ferenc József-kép alapelemének számított az 1867-es alkotmányos berendezkedéshez való szilárd ragaszkodása, neve mellett ezért gyakran szerepel a „legalkotmányosabb király” jelző, többnyire összefüggésbe hozva ezt „egyesen egyéniségével” is.

50 Hevesi József: *I. Ferenc József 1830–1910. Őfelsége 80-ik születésnapja alkalmából az iskolai ifjúság részére*. Bp., 1910; *Egy bölcs király életéből. I. Ferenc József uralkodása*. Bp., 1911.

A nevelő célzatú ifjúsági irodalom valójában nagyon kevés valóban említésre méltó személyes mozzanatot tudott felmutatni: Ferenc József túlfegyelmezett, meglehetősen szintelen személyisége nem tűnt igazán alkalmas anyagnak a célközönség érzelmeinek mozgósítására. Az egyetlen, szinte kötelezően előforduló személyes vonás a „munkafegyelme” volt: „Agg uralkodónk csodálatos, fiatalos erővel dolgozik most is nap-nap mellett, a hajnali órákban kelve, hogy országait nagygyá, népeit boldoggá tegye. És népei úgy tekintenek rá, mint az uralkodói erények, lelki nagyság, lovagias érzés, kötelességtudás mintaképére.” „Első nála a kötelességtudás, élete a munka” – hangzott ugyan-ez a toposz tömörebb megfogalmazásban.⁵¹

Az egykorú, vagy éppen az uralkodó halála alkalmából megjelent, panegirikus jellegű kiadványok sorában legfeljebb azokban fedezhetünk fel némi egyéni színt, amelyek valamely társadalmi csoport sajátos szemszögéből írják le a Ferenc Józsefhez való viszonyt. Az izraelita tanítóegylet által kiadott füzetben⁵² például a „magyar zsidók jószágos atyja” eposzi jelző került a neve mellé. A szöveg túlnyomó része azonban itt is „felekezetsemlegesen”, az ismert sablonokból építkezve meséli el az uralkodói életpálya fordulatait, hogy ugyanahhoz a népmesei egyszerűségű konklúzióhoz jusson el, mint a műfaj bármelyik darabja: „Megértette, megszerette és megbecsülte a magyart. [...] A magyar nép a szeretetért szeretettel fizetett [...] A Habsburgházból származó királyaink közül csak kevesen tudták megnyerni a nemzet szívét, de Ferenc Jóska neve még a népdalba is eljutott.”

Az evangélikus folyóiratban megjelent áttekintés⁵³ azt emelte ki, hogy Ferenc Józsefet buzgó katolikus vallásossága „nem tette elfogulttá és igazságatlanná a protestánsok iránt”, noha nem hagyja említés nélkül, hogy az 1850-es évek elején a forradalmat szorosan összekapcsolta a protestánsokkal, de csak azért, természetesen, mert „a fiatal uralkodót tanácsadói rosszul informálták”. A tévedéseit belátó és azokat korrigáló Ferenc Józsefet így a magyarországi protestánsok mint „jószerű, bölcs, igazságos, szabadelvű és alkotmányos uralkodót” őrzik meg emlékezetükben.

„Ferenc Jóska” a folklórban

Arról, hogy mennyire voltak eredményesek Ferenc József tekintetében a kormányzó '67-es politikai elit imázsteremtő erőfeszítései, valójában keveset tudunk. A többnyire anekdotaszerű történetekre, aforizmajellegű szellemes kijelentésekre alapozó sommás történeti megállapításokon túlmenő, célzott

51 Hevesi: *I. Ferenc József*, 12., 18–22., 30.; *Egy bölcs király*, 24–25.

52 Szegő Arnold: *I. Ferenc József élete*. Bp., 1917. (Az Orsz. Izr. Tanítóegylet Ifjúsági Könyvtára I.) 47–51., 56.

53 Payr Sándor: *Ferenc József és a protestánsok. Adatok újabbskori egyháztörténetünkhöz*. Klny. Az Evangélikus egyházi élet V. évfolyamából, Sopron, 1917. 5., 11.

14. KÉP. FERENC JÓZSEF PORTRÉJA A TANTEREM FALÁN, 1908

15. KÉP. FERENC JÓZSEF ÉS ERZSÉBET PORTRÉJA A TANÁRI SZOBA FALÁN, 1913

16. KÉP. KATONAPORTRÉ SZOLGÁLATI IDŐ EMLÉKÉRE KÉSZÍTETT EMLÉKLAPON, 1900

kutatásról nincs tudomásunk. Egyetlen jelentősebb kivételként a folklórkutatást említhetjük, amely az agrárnépesség Ferenc József-képére vonatkozóan szolgál adatokkal, és amelynek megállapításai körülbelül a kiegyezés és a második világháború közötti időszakra érvényesek. Ha az ebből lesűrhető következtetéseket általánosíthatjuk a társadalom más rétegeire, akkor megkockáztathatjuk a kijelentést: az intézményesített állampolgári-alattvalói nevelés, amely különlegesen kedvező feltételek (fél évszázados politikai stabilitás és a társadalmi-gazdasági prosperitás körülményei) között ment végbe, jelentős sikereket eredményezett a pozitív Ferenc József-kép kialakításában és elterjesztésében.

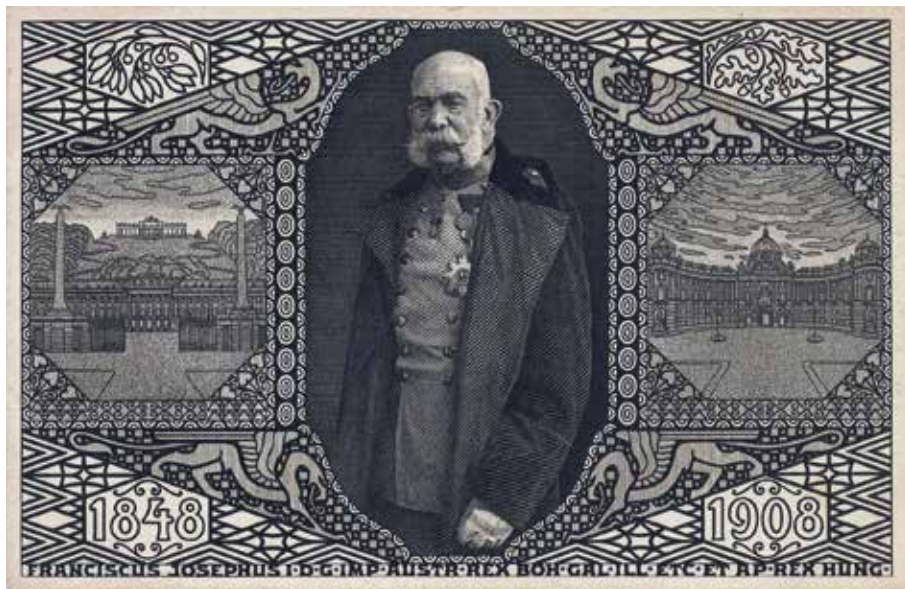
A folklórgyűjtések eredményeit Landgraf Ildikó kandidátusi disszertációjában, illetve rövidebb tanulmányokban elemezte.⁵⁴ Ezek alapján megállapítható, hogy Ferenc József alakja messzemenően folklorizálódott, nevéhez mondatípusok, visszatérő motívumok is kötődnek. Bár a mondákban feltűnnek az 1849-es megtorlások eseményei is, általában pozitív alakként jelenik meg a folklórszövegekben. A Ferenc József-kép pozitívvá formálódását Landgraf 1867 utánra, főleg az első világháború idejére teszi. Úgy tűnik, az elemi iskolai tankönyvek, a populáris kiadványok és az állami reprezentáció rítusai, amelyek a birodalom népeinek javáért fáradhatatlanul tevékenykedő uralkodó képét festették Ferenc Józsefről, ekkorra eredményeket hoztak.

A szóbeli hagyományban élesen különvlik az ifjú és az öregedő Ferenc József megítélése: „Fiatal korába rosszú viselkedett, de úgy gondolom, mint fiatal ember tanácsosok után cselekedett. Később, a mi időnkbe aztán má szerettek, má csak azé is, mer öreg ember vót.” Az öregedő, több magánéleti tragédiát megélt király megítélése sokkal kedvezőbb lett, nyilván nem függetlenül attól, hogy a világháborúk, forradalmak sújtotta 20. századból visszatekintve a dualizmus idősaka mint boldog békeidő jelent meg a kollektív és az egyéni emlékezetben. „Ferenc József alakja a magyar nép atyja szerepében kezdett összefonódni Kossuth Lajoséval. [...] A dalokban is behelyettesíthető lett Kossuth neve helyére Ferenc Józsefé, még a Kossuth-nótában is. A király arcképével megjelenő tárgyak (katonai emléklapok, olcsó olajnyomatok, falvédők, tányérok, poharak) gyártása az I. világháború idején vált tömegmértűvé, és váltak olyan olcsóvá, hogy a paraszt portákra is eljuthattak, erősítve a jó atya, jó király-képet.”⁵⁵

A hétköznapi élet tárgyain keresztül történő népszerűsítés (amely egyébként inkább üzlet, mint politikai propaganda volt) már korábban megkezdő-

54 Landgraf Ildikó: XIX. századi hősök és hóstípusok a magyar történeti mondahagyományban. (Kossuth Lajos és a Habsburgok). Kandidátusi disszertáció. Az MTA Könyvtár Kézirattárában; Landgraf Ildikó: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban. In: *Mindenes gyűjtemény. I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp., 2005. (Artes Populares 21.) 127–140.; Landgraf Ildikó: „Ferenc József – Még én is annak a katonája vótam” – Ferenc József-folklór, Rudolf-mondák és az I. világháború. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12. *Acta Musei Militaris in Hungaria*. Bp., 2011. 105.

55 Landgraf: Ferenc József, 105–107.

17. KÉP. KÉPESLAP A CSÁSZÁR URALKODÁSÁNAK 60. ÉVFORDULÓJÁRA, 1908

dött: a századforduló táján képeslapok tömege került forgalomba, amelyeken az uralkodó sokféle kompozícióban jelent meg (fotón, festményen és grafikán, többnyire hétköznapi szituációban, például vadászat közben vagy az íróasztalánál ülve). Különösen a jubileumok – kerek születésnapok vagy uralkodási évfordulók – alkalmával „lendült fel az üzlet”. A trónra lépés 60. évfordulója tiszteletére dísztányérok, kávéscsészék és emléktárgyakon is megjelent a képmása.⁵⁶

Arra a kérdésre, hogy jelentős uralkodónak tartották-e kortársai Ferenc Józsefet, forrásaink ellentmondásos válaszokat is lehetővé tesznek. A „Ferenc Jóká”-ból, a bizalmaskodó, familiáris megszólításból kihallhatjuk azt is, hogy igazából nem tartották őt történelmi súlyú személyiségnek. A nyilvánosságban természetesen elképzelhetetlen volt a nemleges válasz. Az általa kinevezett utolsó magyar miniszterelnök, Tisza István „a magyar nemzet történelmének nagy alakjai közé” sorolta a királyt, annak halála után elmondott országgyűlési felszólalásában. Ferenc József „egyike ama nagy történelmi alakoknak, akik évszázados tradíciókkal szakítva, évszázadok útvesztőjéből vezették ki a nemzetet, akik megtalálták a helyes kibontakozás útját és biztos alapot raktak le egy boldogabb utókor számára” – méltatta uralkodóját.⁵⁷

⁵⁶ Horváth Hilda: Ferenc József a képeslapokon. *Rubicon* (1992) 1. sz. 22.

⁵⁷ Idézi Tarján M. Tamás: 1916. november 21. Ferenc József halála. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1916_november_21_ferenc_jozsef_halala/ (a letöltés ideje: 2018. jan. 31.).

Ha a szituáció által megkövetelt frázisok őszinteségével kapcsolatban vannak is kételyeink, azt mindenképpen tekintetbe kell vennünk, hogy Ferenc József különlegesen hosszú uralkodása egyfajta természetes súlyt, rajta kívül álló fontosságot kölcsönzött az uralkodó személyiségének is. A matuzsálemi kort megért király személyétől független jelentősége adja Krúdy Gyula 1925-ben Hatvany Lajoshoz írt levelének az értelmét is: „Mindnyájan meghaltunk, kedves Laci: Ferenc Józseffel együtt. Furcsa, de így van, hogy ez a magyarul sem elég jól tudó öregember jelentette a magyar irodalom többé soha vissza nem térő fénykorát is.”⁵⁸

58 Idézi Gángó Gábor: Nosztalgia és szimbólumteremtés A Ferenc József-mítosz kezdetei Krúdy Gyulánál. *Irodalomtudományi Közlemények* (2006) 2. sz. 163.

1. KÉP. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR, 1848

HERMANN RÓBERT

Ferenc József és a megtorlás¹

„Kezét – mert maga ölt, a király – / egy nép arcába törölte bele. / Nem volt e földnek Petőfije már! / Így kezdett lenni Ferenc Józsefe” – írja Illyés Gyula *Október 6.* című versében. S ha történeti pontosságunk berzenkedik is az első sor miatt, hiszen Ferenc József 1849-ben nem volt Magyarország királya, legfeljebb a Habsburg Birodalom császára, a költemény a szabadságharcot követő megtorlás egy fontos kérdésében foglal állást a maga eszközeivel. Abban tudniillik, mekkora volt az ifjú császár felelőssége a Magyarországon végrehajtott bosszúhadjáratban?

Köztudomású tény, hogy az 1849. októberi magyarországi kivégzések miatt olyan nemzetközi felháborodás támadt, hogy I. Ferenc József császár és az osztrák kormány jónak látta egy időre felfüggeszteni a kivégzések folytatását. Így a tizenötödik aradi vértanúként emlegetett Kazinczy Lajos ezredes 1849. október 25-i kivégzését követően egészen 1850 januárjáig nem hajtottak végre újabb halálos ítéleteket. Sőt az osztrák minisztertanács fontosnak tartotta, hogy a közvéleményt ne hivatalos közleményekkel, hanem informális módon tájékoztassák a kivégzések felfüggesztéséről, s arról, hogy ez az uralkodó akaratából történt.² Az uralkodó kegyelmességének látszatát erősíthette az is, hogy 1850 májusában ő mentette fel Julius Haynau tábornagyot Magyarországon teljhatalmú katonai és politikai kormányzójának tiszteből, s így – látszólag – ő akadályozta meg a bosszúhadjárat folytatását.

1867, a kiegyezés után nem volt illendő dolog az uralkodó felelősségét firtatni. S aki firtatta volna, az sem nagyon juthatott semmilyen érdemi adathoz. Hiszen a bosszúhadjárat részleteiről tájékoztató iratokat hét pecsét alatt őrizték Bécsben. A helyzet 1918, a Monarchia felbomlása után változott meg. Megnyíltak a bécsi levéltárak, a magyar vonatkozású iratanyag egy része haza is került. Károlyi Árpád ekkor dolgozta fel Batthyány felségárulási perének és kivégeztetésének történetét. Károlyi azonban, aki életének jelentős részét Ferenc József szolgálatában töltötte, munkájában csökkenteni igyekezett

1 A tanulmány a szerző azonos című kötetének kivonatos változata. Hermann Róbert: *I. Ferenc József és a megtorlás*. Bp., 2009. (Habsburg Történeti Monográfiák 6.)

2 Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 1. 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kleťka. Wien, 2002. 788.; a vonatkozó pontot magyar fordításban közli *Az aradi vértanúk*. Szerk. Katona Tamás. 4. kiadás, Bp., é. n. 463.

2. KÉP. AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARC ALLEGÓRIÁJA, 1891

az ifjú császár felelősségét a megtorlásban.³ Az ifjú Ferenc Józsefről monográfiát író Angyal Dávid ugyan már pedzegette a császár bűnrészességét a megtorlásban, de ő is elsősorban környezete hatásának tulajdonította az ifjú császár kíméletlenségét.⁴ Ugyanígy a környezet végzetes hatásáról írt a szabadságharc hadtörténeti és diplomáciai anyagát az elsők között áttekintő Steier Lajos is. Steier ugyanakkor utalt arra, hogy a megtorlás kérdésében I. Ferenc József mondta ki a végső, a döntő szót. Noha az általa kivonatossan közölt uralkodói utasítás alapján a kérdés egyértelműen eldönthető volt, sem Károlyi, sem Angyal nem kezelte azt súlyának megfelelően.⁵ A hazai történetírásban egyedül Hajnal István fogalmazott egyértelműen: Eszerint a megtorlásban megmutatkozó gyűlölet „végső forrását mintha nem is Bachban vagy Schwarzenbergben kell keresnünk, hanem még egy fokkal hátrább mögöttük. A sokszázados dinasztia gőgös tagjai keresik a teljes elégtételt az elmúlt forradalom sok szegyeteljes napjáért. Az ifjú császárba is kérlelhetlen [sic!] keménységet oltottak bele ez időben ezek a büszke kezek. Megesett, hogy minisztertanácsokon egyedül ő utasított vissza olyan valami kegyelmesebb célú javaslatot, amit pedig előtte egyik miniszter sem kifogásolt.”⁶

Az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb, a megtorlással kapcsolatos historiográfiai vitáját Andics Erzsébet egy 1965-ben, a *Századok* hasábjain, majd három év múlva a szerző kötetében is megjelent tanulmánya inspirálta. Andics a Felix Schwarzenberg miniszterelnök hagyatékában fennmaradt – egyébiránt futólag már Steier Lajos által ismertetett⁷ – iratok alapján feltételezte, hogy az osztrák kormány 1849. augusztus közepén kész lett volna széles körű amnesztiát adni a magyar felkelés résztvevőinek, ha ezt Görgei elszett fegyverletétele meg nem hiúsítja. Ez volt az amnesztia legendája, amely aztán egészen az 1980-as évekig afféle ultima ratio volt a Görgei szerepéről folytatott vitákban.⁸

3 Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I–II.* Bp., 1932. I. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok. 553–554.

4 Angyal Dávid: *Az ifjú Ferenc József.* Bp., é. n. [1942.] (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei.) 117–118.

5 Steier Lajos: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezzredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. In: *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Emlékiratok.* Bp., 1924. 193. (bevezető); Steier Lajos: *Haynau és Paskievics. I–II. A szabadságharc revidált története III–IV. rész.* Bp., é. n. II. 336–337.

6 Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. In: *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez.* Bp., 1927. I. 338.

7 Steier: *Haynau*, II. 245–249.

8 Andics Erzsébet: 1849. augusztus. (Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól). *Századok*, 99. (1965) 3. sz. 425–454. Vö. például Fekete Sándor: A szubjektivisták válasza. In: *Uő: Számadás az ünnepről. Régi viták – mai megközelítésben.* Bp., 1975. 185–192.; Várady Géza: *Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag.* Bp., 1976. (Magyar História) 261.; Varga Zoltán: Kossuth és a Békepárt. In: *Tanulmányok Kossuth Lajos politikai pályájáról. Magyar Történeti Tanulmányok XI.* Szerk. Fehér András, Veliky János. Debrecen, 1979. 130. és 136–137. A koncepció bekerült a gimnáziumi történelemtankönyvekbe is. Závodszy Géza: *Történelem a középiskolák III. osztálya számára.* 14. kiad. Bp., 1993. 163.

3. KÉP. A MÁSODIK KOMÁROMI CSATA, 1849. JÚLIUS 2.

4. KÉP. TEMESVÁR FELMENTÉSE, 1849. AUGUSZTUS 9.

A koncepcióval kapcsolatban először Varga János és Hanák Péter fogalmazták meg kételyeiket egy rádióbeszélgetésben, majd az Andiccsal folytatott folyóiratvitában.⁹ Katona Tamás az aradi vértanúk peranyagát közlétevé köteté előszavában szintén kifejtette, hogy Schwarzenberg előterjesztésének mindaddig semmifajta jelentősége nem volt, amíg Haynau az ezzel kapcsolatos utasítást meg nem kapta, márpedig Haynau egészen addig a kíméletlen megtorlás szellemében járhatott el a magyar szabadságharc résztvevőivel szemben.¹⁰ Kosáry Domokos a „Görgey-kérdés”-ről írott monográfiájában úgy vélekedett, hogy az előterjesztést maga Schwarzenberg tette félre augusztus 16-án, amikor értesült Haynau temesvári győzelméről.¹¹

A részleges amnesztia terve

Az ördög azonban a részletekben van, s a részletek ezúttal is roppant tanulságosak. Tudnunk kell, hogy augusztus 3-án Klapka György vezérőrnagy szétverte a Komárom körüli cs. kir. ostromsereget, s megszakította az összeköttetést a császárváros és a Magyarországon működő, Haynau vezette cs. kir. főszereg között.

Augusztus 15-én megjött Haynau augusztus 9-én éjjel fél 3-kor Lovrinból írott jelentése, amelyben közölte, hogy hihetőleg a nap folyamán felmenti Temesvárt; illetve hogy a Jablonowski-dandárt visszaküldte Pestre, hogy a Pest-Győr összeköttetés megteremtésében segédkezzék.¹² Ugyanezen a napon megérkezett Paszkevics átírtja, miszerint a nála békeajánlással jelentkező magyar hadiköveteket el-, illetve törvényes felsőbbbbségükhöz utasította.¹³ Bach ezek után úgy vélte, „hogy Haynau bárót talán fel lehetne hatalmazni, hogy ilyen tárgyalásokba bocsátkozzon”.¹⁴

Schwarzenberg ennek alapján előterjesztést fogalmazott meg I. Ferenc Józsefhez. Ebben úgy vélte, a magyarok tárgyalási kísérletei azt bizonyítják, „hogy lehetetlen a háborút tovább folytatniuk”. E körülmények közepette maga az

9 [Hanák Péter – Varga János:] A Görgey-kérdés vitája. In: *A Dunánál. Történelmi figyelő*. Szerk. Hanák Péter. Bp., 1982. 214–215.; Andics Erzsébet: Néhány megjegyzés a „Görgey-vitához.” *Kritika* (1974) 10. sz. 12–13.; Hanák Péter – Varga János: Bécs, Arad, Világos. Tények, értelmezések a Görgey-vitában. *Kritika* (1975) 1. sz. 4–6.

10 Katona: *Az aradi*, 26. és 29–30. (Katona kötetének első kiadása 1979-ben jelent meg; jómagam itt a legutóbbi és legbővebb, 2003. évi kiadását használtam.)

11 Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. Bp., 1994. II. 279–284., 291–293.

12 Haynau – Ferenc József, Lovrin, 1849. aug. 9. éjjel fél 3. No. 3508/op. „Praes. 15/5. 849.” Kriegsarchiv, Wien (= KA) Kriegsministerium, Präsidiale (= KA KM Präs.) 1849:6428.

13 Paszkevics – Schwarzenberg, Debrecen, 1849. aug. 9. Közli Steier: *Haynau*, II. 166–167. Ezt a hírt Ponsonby brit nagykövet másnap, 16-án közölte Palmerstonnal. Közli Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–49; presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 15 August 1850. London, 1851. 323.

14 Kletečka: *Die Protokolle*, 589.; a vonatkozó pontot magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 300–301.

uralkodó is alkalmasnak ítélni, hogy Haynaut olyan utasításokkal lássák el, „melyek lehetővé teszik, hogy a lázadóvezérek hozzá intézett várható kezdeményezéseire megfelelőképp válaszolhasson”. Schwarzenberg véleménye szerint ezek a következők lehetnének: „Tárgyalásokat a lázadó kormánynak semmilyen szervével sem szabad folytatni – csak a fegyveres erő vezetőivel, akik az alájuk tartozó csapatok nevében nyilatkozhatnak. Politikai kérdések és bármilyen kormányzati ügyre vonatkozó kérdések minden tárgyalásból kirekesztendők.”

A megszabandó feltételek: minden fegyver és lőszer kiszolgáltatása és minden katonai kötelék feloszlatása. A megadandó engedmények: „Büntetlenség biztosítása minden egyén számára őrmestertől lefelé. Szabad külföldre távozás meghatározott időn belül a felkelők vezetői számára, és mindazoknak a tiszteknek, akik el akarnak menni. Viszonylag enyhe igazolási feltételek azoknak a tiszteknek, akik az országban kívánnak maradni. Azokkal az egyénekkkel, akik a lázadó kormány kormányzati tevékenységében részt vettek, semmiféle tárgyalásba sem szabad bocsátkozni, és ellenük a hadsereg-főparancsnok 1849. július 1-i kiáltványának határozmányai szerint kell eljárni.”¹⁵

Az első pillantásra nagyvonalúnak tűnő ajánlat elfogadásához persze a minisztertanács és az uralkodó jóváhagyása is kellett. Az uralkodó augusztus 17-én Ischlben kézhez is kapta az előterjesztést, de semmilyen módon nem intézkedett vele kapcsolatban; nyilván azért sem, mert meg akarta várni Schwarzenberg végleges előterjesztését.¹⁶ Az ajánlat értékéből azonban sokat levon, hogy két nappal Görgei fegyverletétele után, s attól több száz kilométernyi távolságban született. Azaz: legalább egy hét kellett volna ahhoz, hogy Haynau temesvári főhadiszállására érkezzen. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a terv csak részleges amnesztiát irányzott elő: azaz a politikai vétkesekre (kormánytagok, képviselők, kormánybiztosok) nem terjedt volna ki.

Augusztus 16-án megérkezett a hír, hogy a cs. kir. csapatok megkezdték előnyomulásukat Győr felé, tehát várható volt, hogy Klapka komáromi mozgó csapatai rövidesen visszakényszerülnek az erőd falai mögé. A *Wiener Zeitung* aznapi különkiadása Haynau augusztus 10-i jelentése alapján beszámolt arról, hogy Temesvár erődjét előző nap 12 órás küzdelem után sikerült felmenteni, az ellenség rendetlenül menekült Lugos felé, s a cs. kir. csapatok kezébe 6000 fogoly és szökevény került. A jelentés alapján a győzelem nagy, de nem döntőnek tűnt.¹⁷

15 Az eredeti tiszttáza alapján közli Andics: 1849. augusztus, 449–450.; magyar fordításban Katona: *Az aradi*, 301–302. Az irat fogalmazványát lásd Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (= HH-StA) Geheimakten. Nachlaß Schwarzenberg (= GA Nl. Schw.) Karton 10. Fasc. III. No. 143.

16 Ezt bizonyítja a tiszttázaon lévő feljegyzés: „Praes. Ischl 17/8. 849.”

17 A győzelemről szóló táviratot a hadügyminisztérium 16-án délután 15.54-kor küldte Pozsonyba, a pozsonyi távíróhivatal pedig továbbította azt az oroszvári főhadiszálláson lévő Gyulai hadügyminiszternek. KA KM Präs. 1849:6822. A különkiadást lásd KA Alte Feldakten (= AFA) Karton 1843. Hauptarmee unter Haynau (= HA. u. H.) 1849-13-ad 35. No. 22. Extrablatt der Wiener Zeitung 16. August 1849. Haynau hadijelentését közli *Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49*. Bearbeitet von Róbert Hermann,

Nem tudni, hogy a temesvári csata híre az aznapi minisztertanács előtt, vagy az után érkezett-e meg Bécsbe? Tény viszont, hogy a minisztertanács lényegében Schwarzenberg előző napi előterjesztésének szellemében tárgyalt a magyaroknak adható engedményekről. A határozat indokló részében arról volt szó, hogy „a felkelők most már seregestől megadják magukat”, s Paszkévics Görgeinek adott válasza után feltételezhető, „hogy a lázadók vezetői most már az osztrák vezénylő tábornokhoz fordulnak”. Emiatt kell mérlegelni, milyen utasításokat adjanak Haynaunak. A minisztertanács néhány ponton pontosabbá tette, másutt szűkítette a Schwarzenberg előterjesztésében foglaltakat. Így megtiltotta a tárgyalást a lázadó kormány bármilyen szervével. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy az amnesztia hatályát a hadügyi igazgatás más vezetőire sem terjesztette volna ki. (A későbbi aradi vértanúk közül ebbe a kategóriába esett Aulich Lajos, Láhner György, Kiss Ernő.) A legénységi állományból csak a Magyar Királyság területén születettek kaptak volna büntetlenséget: a nem osztrák alattvalókat kiutasításra ítélték volna, a Habsburg Birodalom nem magyar területein születettekből pedig büntetőszázadokat kellett volna létrehozni.¹⁸ Kivételt csak a volt cs. kir. seregredekben szolgáló osztrák alattvalók képeztek volna. A tisztikarnál a cs. kir. seregredek alakulatok soraiban magyar oldalra kerülteket, „ha a katonai szolgálat ellátásán kívül nem róható fel nekik büntetendő cselekmény”, nyugdíjazni vagy 1848. szeptemberi rangjukkal újraalkalmazni lehetett volna. Az amnesztia nem vonatkozott volna a polgári személyekre. A többi pontban a határozat Schwarzenberg előterjesztését követte.¹⁹

Hozzáteendő, hogy a minisztertanács ugyanezen a napon tárgyalta Radetzky előterjesztését is, amelyben azt javasolta, hogy a Velence megadásáról folytatott tárgyalások sikere érdekében hatalmazzák őt fel arra, hogy – a korábbi utasításokkal ellentétben – büntetlenséget ígérjen a velencei forradalmárok oldalán szolgáló volt cs. kir. katonáknak és tiszteknek. A minisztertanács ezen a napon foglalkozott a Velencének adandó feltételekkel. Az adriai kikötőváros ostroma ekkor már hónapok óta tartott, s komoly ember- és anyagi áldozatokat követelt. A minisztertanács ezért arra utasította Radetzkyt, hogy hasonlóan a Piemonttal kötött béke feltételeihez, ajánlja fel a szabad elvonulást a velencei forradalmárok számára. A város védelmében részt vett volt cs. kir.

Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi. Hrsg. Christoph Tepperberg, Jolán Sziij. Wien–Bp., 2005. 661–664. A hír megérkezésére lásd Ponsonby 1849. aug. 16-i és 17-i jelentéseit Palmerstonhoz, közli *Correspondence*, 323–326. és Karl Friedrich Vitzthum von Eckstädt: *Berlin und Wien in den Jahren 1845–1852. Politische Privatbriefe des damaligen k. sächs. Legationssekretärs*. Mit einem Vorworte von Dr. Karl Müller. Stuttgart, 1886. 236. (Vitzthum 1849. aug. 17-i levele anyjához.) Ponsonby 16-án még csak azt jelentette Palmerstonnak, hogy Haynau felmentette a temesvári erődöt; Haynau jelentésének szövegét csak 17-én továbbította.

18 Ezt a pontot Schwarzenberg személyesen szúrta be a jegyzőkönyvbe. Kletečka: *Die Protokolle*, 595.

19 Kletečka: *Die Protokolle*, 594–595.; a vonatkozó pontot magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 304–305.

5. KÉP. GÖRGEI LETESZI A FEGYVERT, 1849. AUGUSZTUS 13.

tiszteknek egy bizottság előtt kellett volna megjelenniük, s ha tisztázták, hogy az Ausztria elleni katonai ténykedésen kívül más nem terheli őket, minden további következmény nélkül szabadon engedték volna őket.²⁰

Schwarzenberg e napon válaszolt Paszkevics augusztus 9-i levelére. Válaszában közölte, hogy a császár minden bizonnyal hajlandó kegyelmet gyakorolni abban a pillanatban, amikor Magyarország visszatér az engedelmesség útjára. „Őfelsége maga óhajtana, hogy a felkelők afelől kétségbe ne hagyassanak, mert ez a bizonyosság talán hozzájárulna ahhoz, hogy megkönnyítse a kötelességükhöz való visszatérést. Amíg azonban a magyarok fegyvereiket le nem teszik, és azt követelik, hogy törvényes kormányukkal úgy tárgyalhassanak, mint hatalom a hatalommal, az idő előtti engedékenységnak valószínűleg nem lenne más eredménye, mint a forradalom forrásának állandósítása, hogy az az első alkalommal újra kitörhessen.”²¹

Schwarzenberg szintén e napon a minisztertanácson elfogadottak és az előző napi előterjesztésben foglaltak alapján újabb felterjesztést írt Ferenc Józsefhez a magyar felkelőknek adandó amnesztiával kapcsolatban. Ebben ismét hangsúlyozta: „Magától értetődik, hogy bármelyik kategóriába tartozó egyének ellen nem katonai természetű cselekedeteikért különleges esetben vizsgálat indítása nem elképzelhetetlen.” Már befejezte az előterjesztést, amikor levelet kapott Bach belügyminisztertől, aki este fél 10-kor arról értesítette őt, hogy futár jött Pestről, aki Podolsky pesti városkapitánysági hivatalnok levelét hozta. Eszerint „a felkelők felhatalmazták Görgeit, közölje az oroszokkal, hogy készek megadni magukat és letenni előttük a fegyvert”.²² „Éppen most kaptam meg Bach miniszter úrtól a mellékelt feljegyzést – vezette rá Schwarzenberg utóiratként az uralkodónak szóló aznapi előterjesztésre –, ezt sietek Felséged legmagasabb tudomására hozni, mint ami a legteljesebb mértékben alátámasztja a tárgy sürgősségét.”²³

Az augusztus 17-i minisztertanács, amelynek résztvevői már ismerték a temesvári csata hírért, megjegyzés nélkül tudomásul vette a Haynaunak az előző napi minisztertanácsi határozat alapján megfogalmazott utasítástervezetét. A minisztertanácson a temesvári csata – a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint – szóba sem került.²⁴

20 Kletečka: *Die Protokolle*, 593–594. Lásd még Andics: 1849. *augusztus*, 440–441.

21 Schwarzenberg – Paszkevics, Bécs, 1849. aug. 16. Fogalmazvány. HHStA Politisches Archiv, Ministerium des Aussern (= PA MA) X. Russland. Karton 28. Russische Intervention in Ungarn (= RIU) Teil 1. Correspondance entre le Prince de Schwarzenberg avec le Prince de Varsovie. Ismerteti Steier: *Haynau*, II. 272.

22 Bach levelét, és Podolsky 1849. aug. 15-én éjjel 2 órakor írt levelét lásd HHStA. GA NI. Schw. Karton 10. Fasc III. ad No. 144.

23 HHStA. GA NI. Schw. Karton 10. Fasc III. No. 144. és uo. Ministerratsprotokolle (= MRP) Ad 1849:2797. (Az aug. 16-i jegyzőkönyv melléklete.) Magyarul közli Andics: 1849. *augusztus*, 442. – Ugyanakkor az említett utóiratot a dokumentum német közléséből kihagyta, s az nem szerepel Katona Tamás magyar fordításában sem.

24 Kletečka: *Die Protokolle*, 597.; a vonatkozó részt magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 309.

Augusztus 17-én mind Pozsonyban, mind Bécsben ismertté vált a világo-
si fegyverletétel híre is; a *Wiener Zeitung* ismét különkiadásban közölte azt.²⁵
A másnapi, augusztus 18-i minisztertanács – immár a világo-
si fegyverletétel hírének ismeretében – nem tartotta szükségesnek bármilyen módon intézked-
ni a magukat megadókkal kapcsolatban, s átsiklott a Görgeinek adandó, a cár
által kért kegyelem ügyén is.

A kérdést bonyolítja, hogy Schwarzenbergnek augusztus 16-án este, a
minisztertanács után már tudomása volt a magyar fegyverletételi ajánlatról,
tehát Görgei augusztus 11-én Rüdigerhez intézett leveléről. Azonban úgy vél-
te, ez csak sürgeti az augusztus 16-i minisztertanács határozat alapján megfo-
galmazott utasítás mielőbbi kiadását.²⁶ Augusztus 17-én pedig – nem tudni,
hogy a fegyverletétel hírének vétele előtt-e vagy után – arról írt Radetzkynek,
hogy Magyarországon a harcok gyors léptekkel közelednek a végkifejlethez;
azaz valóban úgy látta, hogy a háborúnak rövidesen vége.²⁷

Mi történhetett tehát? Hiszen ha Schwarzenberg a magyar megadási
szándék ismerete után is elküldendőnek tartotta az enyhébb igazolási feltéte-
leket tartalmazó utasítást, s a temesvári csata hírének vétele után sem javasol-
ta a minisztertanácsnak az utasítás félretételét, miért nem küldte el azt még-
sem Haynaunak? Vajon nem a világo-
si fegyverletétel híre okozta-e mégis az
utasítás „pihentetését”? De ha a „pihentetés” magyarázza is a Világosról ér-
kező hír, mi magyarázza az osztrák magatartásban augusztus 17–20. között
bekövetkező keményedést?

Schwarzenberg 1849. augusztus 18-án Gyulai Ferenc hadügyminiszter-
hez intézett saját kezű átirata alapján legalább annyit bizonyosan állíthatunk,
hogy a miniszterelnök a magyar fegyverletétel híre ellenére is megmaradt korábbi
előterjesztése mellett. „Az Ófelsége nevében közlendő engedményeket sietni fo-
gok Nagyméltóságod tudomására hozni, amint választ kapok ezzel kapcsola-
tos, a minisztertanács által előterjesztett legalázatosabb előterjesztésemre, ami

25 A különkiadást lásd KA AFA Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-ad 35. No. 23. Extrablatt der Wiener Zeitung 17. August 1849. A hírt közölte még *Abendblatt der Presse*, 1849. aug. 17. No. 69. Vö. *The Diary of Philipp von Neumann 1819 to 1850*. Translated and Edited from the Original Manuscript by E. Beresford Chancellor. I–II. Boston and New York, 1928. II. 318. (1849. aug. 17-i naplóbejegyzés); Andics: 1849. *augusztus*, 442–443.; Ponsonby aug. 17-i jelentése Palmers-
tonhoz, közli *Correspondence*, 326.; *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868*. Szerk. Anderle Ádám. Szeged, 2002. 62. 34. jegyz. (ismerteti Gor herceg, spanyol ügyvivő aug. 17-i jelentését. Gor együtt közölte a temesvári csata és a szőlősi fegyverletétel hírét); Vitzthum von Eckstädt: *Berlin und Wien*, 236. (Vitzthum 1849. aug. 17-i levele anyjához. Vitzthum számá-
ra ekkor még úgy tűnt, hogy a fegyverletétel Haynau előtt történt, s csak másnapi levelében pontosította a hírt. Uo. 237.)

26 Közli Katona: *Az aradi*, 292–294.

27 Schwarzenberg – Radetzky, Bécs, 1849. aug. 17. KA AFA Karton 2063. Hauptarmee unter Radetzky. 1849-8-88. A – jelenleg lappangó – fogalmazvány alapján idézi Andics: 1849. *augusztus*, 442.

6. KÉP. JELENETEK AZ 1848–49-ES MAGYARORSZÁGI HADJÁRATBÓL, KÖZÉPEN HAYNAU ÉS PASZKEVICS, 1850

valószínűleg a holnapi napon megtörténik” – írta.²⁸ Ezek az engedmények pedig nem lehettek mások, mint az augusztus 16-án megfogalmazott és elfogadott, s a 17-i minisztertanács által jóváhagyott előterjesztésben foglaltak, hiszen a minisztertanács 17-én vagy 18-án nem foglalkozott újabb, a korábbiaknál keményebb feltételek megfogalmazásával. Azaz, Schwarzenberg a temesvári győzelem és a szőlősi fegyverletétel ellenére is azon a véleményen volt, hogy a magukat megadó magyar tisztekkel szemben kíméletesen kell eljárni.

Végeredményben azonban tökéletesen mindegy volt, hogy Bécsben augusztus 16-án mit határoznak a minisztertanácsban, s hogy ezt az uralkodó mikor hagyja jóvá. Ahhoz, hogy az amnesztiatervezetnek bárminő pozitív hatása legyen Görgei tisztjeinek sorsára, arra lett volna szükség, hogy

1. Görgei tudjon az osztrák kormány terveiről;
2. hogy érintkezésbe lépjen vele;
3. hogy mindaddig tartsa magát Arad környékén, amíg Haynau a tisztikar számára kedvezőbb elbírálást előíró utasítást meg nem kapja.

Márpedig a minisztertanács utasítását a cs. kir. fővezér legjobb esetben is csak augusztus 20-án kaphatta meg, s ekkorra már számíthatott Jelačić csapataira is. Görgei csapatai viszont már augusztus 10-én harcérintkezésbe kerültek Schlik csapataival, s legkésőbb augusztus 16-ra Rüdiger hadteste is elérhette Aradot.

Augusztus 18-án megérkezett Bécsbe Lüders orosz gyalogsági tábornok augusztus 6-i nagyszeben–nagycsúri győzelmének híre is: ennek alapján biztosra lehetett venni, hogy rövidesen Erdélyben is véget ér a háború. Az aznapi minisztertanács – immár e hírek ismeretében – nem tartotta szükségesnek bármilyen módon intézkedni a magukat megadókkal kapcsolatban, s átsiklott a Görgeinek adandó, a cár által kért kegyelem ügyén is; egyedül

28 Schwarzenberg – Gyulai, Bécs, 1849. aug. 18. KA KM Präs. 1849:6846. S. k. fogalmazványát lásd HHStA PA MA X. Russland. Karton 29. RIU 1849. 2. Teil. Korrespondenz Csorich – Schwarzenberg (& Gyulai – Schwarzenberg). Gyulai a levelet augusztus 19-én reggel 7-kor kapta meg Győrben. Megjegyzendő, hogy Andics Erzsébet felfigyelhetett volna erre az okmányra, ugyanis ez az iratanyag megfordult a kezében, mind „A Habsburgok és Romanovok szövetsége” című, 1961-ben – tehát az ominózus tanulmány megjelenése előtt négy évvel – megjelent kötete, mind „A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben” című munkája III., szintén 1965-ben megjelent kötete anyaggyűjtése alkalmával. – Iszakov küldetésére lásd Nyikolaj Vasziljevics Iszakov: A magyarországi hadjárat 1849-ben. In: *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szentánuk a magyar szabadságharcról*. S. a. r. Rosonczy Ildikó és Katona Tamás. Ford. Rosonczy Ildikó és Gerencsér Zsigmond. Bp., 1988. (Bibliotheca Historica) 430–437. – Iszakov szerint I. Miklós utasította, közölje Klapkával, hogy még ha az orosz csapatok előtt kapitulálna is, a magyar foglyokat akkor is átadja az osztrákoknak. Iszakov vitte magával Klapkának Görgei 1849. augusztus 11-én Rüdigerhez intézett levele másolatát. Görgei ajánlatáról augusztus 19-én a győri táborban lévő Jungbauer vezérkari ezredes értesítette Heinrich Hess tábornagyot, a cs. kir. vezérkar ideiglenes vezetőjét is. KA AFA Karton 1839. HA. u. H. 1849-8-380 ½.

Paszkevincs és Lüders kitüntetésével foglalkozott.²⁹ Az est folyamán megérkezett az aradi vár megadásának híre is.³⁰

Az orosz dilemma

Az oroszok Görgei augusztus 13-i szőlői fegyverletétele után némileg kínos helyzetbe kerültek. Még július végén, majd augusztus elején megpróbálták határozott ígéretek kihúzni Haynauból, illetve Schwarzenbergből arra nézve, hogy milyen bánásmódot ígérhetnek a magukat megadó magyaroknak, de Haynau – talán nem véletlenül – félreértve a kérdést, csak arra az esetre vonatkozóan nyilatkozott, ha a fegyverletétel a cs. kir. csapatok előtt történik; Schwarzenberg pedig csak a fegyverek letétele utánra ígérte a kegyelem lehetőségét – ha az uralkodó is úgy akarja.³¹

Ebben a helyzetben az oroszok korrekt szövetségesként, de a magyarokkal szemben nem korrekt tárgyalópartnerként viselkedtek. Paszkevincs mind Haynaut, mind Schwarzenberget tájékoztatta a magyarok tárgyalási kísérleteiről, valamint az ő visszautasító válaszáról. Ugyanakkor a magyarokkal nem közölték egyértelműen, hogy nem tudják biztosítani az életüket;³² s vagy félreértve az osztrák álláspontból kapott tájékoztatást, vagy a győzelem dicsőségére vágyva – amire Paszkevincsnek a Görgeivel szemben elszenvedett eddigi harcászati és hadászati kudarcok után igencsak szüksége volt – nem tudatták a magyarokkal Haynau feltételeit.³³

A fegyverletétel után Paszkevincs zavarban volt. Görgei a cár nagylelkűségére számít, írta augusztus 15-én I. Miklósnak. „Akasztófára juttathatom-e mindazokat, akik felséged jószágában reménykednek? Csak azért, mert Felső-

29 Kletečka: *Die Protokolle*, 601.; Katona: *Az aradi*, 312–313. – A cár által Görgeinek adandó kegyelem ügyével foglalkozott Buol-Schauenstein 1849. augusztus 4/16-án Varsóból 59/B. szám alatt Schwarzenberghez intézett jelentése is, amely 19-én már szintén a miniszterelnök kezében lehetett. HHStA PA MA X. Russland. Karton 28. RIU Buol.

30 Lásd erre a hadügyminisztérium 1849. augusztus 18-án este 19.54-kor Pozsonyba érkezett, Haynau jelentése alapján Gyulai hadügyminiszternek küldött táviratát. KA KM Präs. 1849:6834. Lásd még Ponsonby 1849. aug. 19-i jelentését Palmerstonhoz, közli *Correspondence*, 335.; Vitzthum von Eckstädt: *Berlin und Wien*, 238. (1849. aug. 18.).

31 Lásd erre Katona: *Az aradi*, 24–25.

32 Paszkevincs kétségkívül gondolhatott arra, hogy Magyarországon ugyanaz fog történni, mint Lengyelországban 1831 után. „[...] a lengyel felkelés elbukása után ugyan esetenként kemény megtorlás várt azokra, akik nem emigráltak, s az 1831. november 1-jén meghirdetett amnesztia hírére az emigrációból visszatértek is gyakran részesültek súlyos büntetésben, az orosz uralkodó, bár születtek halálos ítéletek, mégsem végeztetett ki senkit.” Rosonczy Ildikó: Paszkevincs és az orosz hadsereg 1831-ben lengyel földön. In: *A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára*. Szerk. Hermann Róbert – Zakar Péter. Szeged, 2007. 435–436.

33 Vö. Paszkevincs 1849 októberében kelt, I. Miklóshoz intézett jelentésének fogalmazványával, magyar fordításban közli *Az 1849-es cári intervenció Magyarországon*. Szerk. Vadász Sándor. A bev. tan. Vadász Sándor – Józsa Antal. Bp., 2001. 255–256.

7. KÉP. I. MIKLÓS OROSZ CÁR HUSZÁRTÁBORNOKI EGYENRUHÁBAN, 1850 KÖRÜL

ged hadainak adták meg magukat, szigorúbban büntessék őket? Megmondtam Schwarzenberg hercegnek, megeshet, hogy a magyar hadsereg Felséged hadai, s nem az osztrákok előtt teszi le a fegyvert. Akkor mit tegyek? Nem akart felhatalmazni erre az esetre.” Közben ez történt, s ezzel véget ért a háború. A tábornagy úgy vélte, most Miklósnak kell döntenie. „Mi lesz, ha a többi lázadó alakulat megtudja, hogy társaikat kegyetlenül átadtuk az osztrákoknak, akik már csak azért is bosszút állnak rajtuk, mert felséged nagylelkűségében bízva tették le a fegyvert. Beleegyezhetem-e én ebbe? Az egyezmény értelmében jogaim nincsenek.” Paszkevincs úgy vélte, a császár nem teheti meg, hogy ne egyezzek bele az amnesztiába, ami megnyugtatóná az országot, hiszen a politika ezt követeli meg. „Bízom benne, nem sok embert fognak megbüntetni.”³⁴

Paszkevincs becsületére legyen mondvá, hogy augusztus 16-án előterjesztést intézett Ferenc Józsefhez is a fegyvert letevők érdekében: „Legyen szabad Felséged nagylelkűségéhez folyamodnom azoknak érdekében, akik elsőként szakítottak korábbi hibáikkal, és példát mutattak az engedelmességhez való visszatérésre. – Hangozzanak el Felséged trónusának magasából a megbocsátás és feledés szavai.” Paszkevincs szerint ez semmivé teheti „a még mindig a forradalom szellemét lehelő néhány lázadóvezér és a külföldiek erőfeszítéseit”, s „megkönnyíthetik és általánossá tehetik a lefegyverzést”.³⁵ Hasonló szellemben írt Schwarzenberg miniszterelnöknek is.³⁶

I. Miklós cár augusztus 16-án Varsóban értesült a fegyverletételről. Aznap két levelet is írt Ferenc Józsefnek. Az elsőben úgy vélte, a fegyverletétel alkalmat ad Ferenc Józsefnek, hogy „uralkodói jogaink legszebbikét, a helyesen értelmezett kegyelmet gyakorolhasd. [...] *Kegyelmet a megtévedteknek*, barátod kéri ezt számukra; és érdemük szerint bánni a felbujtókkal, az országot nyomasztó bajok okozóival.”³⁷ A második levélben határozott formában már csak Görgeinek kért kegyelmet; az ország megbékítésével kapcsolatban csupán annyit írt, hogy ez „a bölcs szigorral párosított kegyelem rendszerével lenne biztosítható”.³⁸ A levelekkel fia, Sándor trónörökös utazott Bécsbe.

34 Paszkevincs levele I. Miklóshoz, kivonatos magyar fordításban közli Alekszandr Petrovics Scsersbatov: *Paszkevincs Magyarországon*. Ford. Gerencsér Zsigmond. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1984. (Bibliotheca Historica) 145–146. és Steier: *Haynau*, II. 301–302.

35 Közli Steier: *Haynau*, II. 385–386., magyar fordításban Katona: *Az aradi*, 306.

36 Paszkevincs – Schwarzenberg, Nagyvárad, 1849. aug. 16. Közli Steier: *Haynau*, II. 386–389., magyar fordításban Vadász–Józsa: *Az 1849-es*, 218–219. Lásd még Paszkevincs dátum nélküli, de valószínűleg ugyanezen a napon kelt, I. Miklóshoz intézett levélfogalmazványát, magyar fordításban közli Scsersbatov: *Paszkevincs*, 251–254.

37 Közli Steier: *Haynau*, II. 408–409., magyar fordításban Katona: *Az aradi*, 307., csikorgó fordításban Scsersbatov: *Paszkevincs*, 34., 226. Ilyen értelemben számolt be a cár szavairól Buol-Schauenstein varsói osztrák követ is Schwarzenbergnek 1849. augusztus 16-án 59/C. szám alatt írott jelentésében. HHStA PA MA X. Russland. Karton 28. RIU Buol.

38 Ismerteti és közli Steier: *Haynau*, II. 314–315. és 409–410., magyar fordításban Vadász–Józsa: *Az 1849-es*, 226–227. Vö. még Buol-Schauenstein–Schwarzenberg–Varsó, 1849. aug. 16. No. 59/B. HHStA PA MA X. Russland. Karton 28. RIU Buol.

Amnesztia helyett megtorlás – az 1849. augusztus 20-i minisztertanács

Ferenc József 1849. augusztus 15-én még Schönbrunnban volt, s aznap utazott el Bad Ischlbe, hogy ott ünnepelje a születésnapját. A Bécs és Ischl közötti út általában két napig tartott, de 16-án az uralkodó már ott volt. Követte őt a kabinetirodaként működő Katonai Iroda (vagy legalábbis az iroda munkatársainak egy része) is. A császár augusztus 17-én itt kapta meg Schwarzenberg augusztus 15-i előterjesztését, de – mint láttuk – egyelőre nem foglalkozott vele.

Augusztus 18-án a születésnapi ebéd után jött az osztrák kormány távirata Bécsből, hogy Görgei 30-40 ezer ember élén letette a fegyvert. Ferenc József rövidesen elhagyta az ebédet, majd egyenruhát öltve tért vissza, s közölte, hogy visszautazik Bécsbe.³⁹ Még aznap el is indult, édesanyja, Zsófia főhercegnő őszinte sajnálatára. Útközben elkerülték egymást a cár augusztus 16-i levelét hozó Sándor orosz trónörökössel, aki 18-án délelőtt 11-kor ért Bécsbe,⁴⁰ de miután nem találta ott a császárt, utána indult Ischlbe. Sándor végül 18-áról 19-ére virradó éjjel félúton, Strengbergnél találkozott a császárral, s 19-én délután 5 órakor együtt érkeztek meg Bécsbe.⁴¹

A császár augusztus 20-án reggel 7 órára minisztertanácsot hívott össze. A továbbiak ismeretében egyértelmű, hogy az osztrák politikában bekövetkező fordulatot, azaz a részleges amnesztiaterv elvetését az uralkodó, I. Ferenc József személyes fellépése okozta. Egyértelműen erre mutat Schwarzenberg Haynauhoz intézett augusztus 20-i levele: „*Öfelsége* a Magyarországról érkező fontos hírek hallatára legmagasabb elnökletével mára *minisztertanácsot* hívott össze...”

Az augusztus 20-i minisztertanácscon Schwarzenberg felolvasta a korábbi minisztertanácsokon a magyar felkelőkkel való bánásmódról megfogalmazott tervezeteket, s a miniszterek „a figyelembe veendő körülmények érett megfontolása után” a következő eljárást javasolták I. Ferenc Józsefnek:

A honvédsereg valamennyi, a Magyar Királyság területén született legénységi állományú tagja büntetlenséget kap; a katonai szolgálatra alkalmatlanok elbocsátandók. A további legénység felhasználásával kapcsolatban Haynauk kell ideiglenes intézkedéseket tennie, s a végleges rendszabá-

39 Lásd erre Zsófia főhercegnő augusztus 18-i naplóbejegyzését, közli Fritz Reinöhl: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie. *Historische Blätter*, 4. Heft, 1931. 109–136., 132.. A táviratra lásd még Medem orosz követ 1849. augusztus 20-i jelentését, idézi Andics: 1849. augusztus, 443.

40 Rosonczy I. – Katona: *A magyarországi*, 435. (Nyikolaj Vasziljevics Iszakov emlékirata.)

41 I. Ferenc József – Zsófia főhercegnő, Schönbrunn, 1849. aug. 21. In: *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838–1872*. Hrsg. Franz Schnürer. München, 1930. 122. Lásd erre még Zsófia főhercegnő augusztus 20-i naplóbejegyzését, közli Reinöhl: Aus dem Tagebuch, 132. Lásd még Mertens vezérőrnagy, helyettes hadügyminiszter 1849. augusztus 20-án Bécsből Gyulai Ferenc hadügyminiszterhez intézett jelentését. KA KM Präs. 1849:6837.

lyokra javaslatot tennie. A birodalom más koronatartományaiból beállt altisztekből és közvétezekekből büntetőszázadokat kell létrehozni, s erődítési munkákra kell őket felhasználni.

Azokat a nem osztrák alattvalókat, akik nem törzstiszti vagy tábornoki rangban szolgáltak a magyar hadseregben, át kell adni szülőhazájuk hatóságainak; azokat, akiknek átadása nehézségekbe ütközne, szintén be kell sorozni a büntetőszázadokba.

A felkelők vezetőit (tábornokait) és törzstisztjeit őrizetbe kell venni, és ellenük az eljárást haladéktalanul meg kell indítani. Ugyanígy kell eljárni azokkal a főtisztelkekkel szemben, akik „a fegyveres lázadás előtt tisztként szolgáltak a cs. kir. Hadseregben”. A többi tisztet úgy kell kezelni, mint a legénységet.

Bármely kategóriába tartozó személyek ellen nem katonai természetű cselekedeteikért „különleges esetekben vizsgálat megindítása nem elképzelhetetlen”. Azokkal szemben, akik a „lázaó kormány” kormányzati tevékenységében részt vettek, Haynau július 1-jei kiáltványa szellemében kell eljárni. A császár még a minisztertanácsn megadta jóváhagyását ezekhez az elvekhez, azzal a kiegészítéssel, „hogy Haynau a már meghozott ítéletek végrehajtásával várjon, míg az erre vonatkozó legfelsőbb különleges utasítások meg nem érkeznek”. Egyben utasította Schwarzenberget, hogy a fentiek értelmében fogalmazza meg a Haynauinak szóló értesítést.⁴²

A miniszterelnök még aznap megírta a minisztertanácsai határozat szövegét szinte szó szerint átvéő levelét, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkoaó a legrövidebb időn belül várja a javaslatot, „hogy az időközben bekövetkezett megadást figyelembe véve a büntethetőségre vonatkozóan milyen kategóriákba kellene osztani a hadbírósaói eljárás során azokat az egyéneket, akik a felkelésben – akár a lázaó kormány, akár a felkelő hadsereg soraiban – részt vettek, és eszerint az utasítás szerint büntetlen nem maradhatnak”.⁴³

Haynauinak – ma már tudjuk – legkésőbb augusztus 15. után feltett szándéka volt, hogy a kezébe kerülő volt cs. kir. tiszteket *gyorsított eljárással* halálra ítélteti és kivégezteti. E szándékában – paradox módon – az augusztus 20-i minisztertanácsai határozat akadályozta meg.⁴⁴ Ez ugyanis *részletes eljárásokra* utasította a cs. kir. fővezért, s Haynau ezt éppen azon a napon kapta meg, amikor az orosz fővezérség végre kiszolgáltatta neki a fogságába került magyar tiszteket. Némi csalódottsággal írta tehát Radetzky tábornagnak, hogy

42 Kletečka: *Die Protokolle*, 609–610.; a vonatkozó pontot közli még Andics Erzsébet: *A nagybírtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. I–III. Bp., 1952–1981. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) III. 390–392., a vonatkozó részt magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 320–321.

43 Magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 321–322. Egy kihúzásokkal és beleírásokkal teli és egy letisztázott fogalmazványát lásd HHStA MRP 1849:2797. Másolata uo. 1849:2840. Az utasítás tisztázatának egy másolatát lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára R 306. Katonai iratok. 20. csomó.

44 Katona: *Az aradi*, 26–27., 29.

ha a határozatot hozó Grünne gróf csak negyven órával később érkezik, „a vezéreket már a bitófán találja”.⁴⁵

Az augusztus 21-i minisztertanács tárgyalta Paszkevicz két, Schwarzenberghez intézett átiratát, amelyben azt tanácsolta, hogy Komárom őrségének kedvező feltételeket kell adni, „és általában az önként meghódoló felkelőkkel kegyesen kell bánni”. Lényegében ugyanígy értelmezte a minisztertanács Zichy Ferenc két, augusztus 7-én és 8-án kelt levelét is. A minisztertanács kommentár nélkül tért napirendre a javaslatok felett.⁴⁶

Komolyabb vitára csupán a Görgeinek adandó amnesztia ügye adott alkalmat augusztus 22-én. A kérdés – mint láttuk – már a 18-i minisztertanácson is szóba került, s I. Miklós Ferenc Józsefhez írott levele még sürgetőbbé tette. Ezúttal az uralkodó utasította Schwarzenberget, hogy írjon Haynaunak a megkegyelmeztetés ügyében. A többség a megkegyelmezés mellett és amellett nyilatkozott, hogy Görgeit egy karintiai városba internálják. Az indokok között szerepelt maga a fegyverletétel; az a tény, hogy ezt Görgei diktatori minőségében tette, tehát mintegy törvényesítette az eljárást, s végül, de alighanem elsősorban I. Miklós kívánsága és ajánlása. Még így is volt azonban két kormánytag, Schmerling igazságügyi miniszter és Leo Thun, aki a korántsem marciális vallás- és közoktatásügyi tárca gazdája volt, akik azt javasolták, hogy Görgeinek csak egy vizsgálat megtörténte után kellene kegyelmet adni. Úgy vélték, így lehet eloszlatni a nagyközönség Görgei iránti rokonszenvét, s utaltak Zichy Ödön kivégzésére, valamint arra, hogy az oroszoknak történt megadás „arcátlanságnak tetszik”. A két miniszter azt javasolta, hogy írják meg Haynaunak: a császár hajlandó kegyelmet adni, de csak előzetes vizsgálat után. A két miniszter érvelése kétségkívül logikus következménye volt az augusztus 20-i minisztertanácsi határozatoknak. Talán ezzel a közvetett módszerrel próbálták ráébreszteni kollégáikat a többi vádlott elleni tömeges perek képtelenségére is.

Ferdinand Thinn von Thinnfeld lovag, földművelés- és bányaügyi miniszter azonban figyelmeztette minisztertársait, „hogy a Görgei elleni vizsgálat során olyan tények kerülhetnek napvilágra, amelyek megnehezítenék őfelsége számára a kegyelem megadását, most viszont minden további nélkül megadható, és ha a Görgeinek adandó kegyelem politikai szükségszerűség, minden előzetes vizsgálat nélkül meg kell adni neki”. Thinnfeld ugyanis – Thunnál és Schmerlingnél kevésbé teoretikus politikus lévén – felismerte azt aényt, hogy ha Görgeit előzetes vizsgálat után felmentik, akkor alárendeltjei ellen sem lehet súlyos ítéletet hozni. Másként fogalmazva, azt tudatosította

45 Közli Steier: *Haynau*, II. 422–425., magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 334–335.

46 Kletečka: *Die Protokolle*, 612.; a vonatkozó részt magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 322. Paszkevicz augusztus 16-i leveleit közli Steier: *Haynau*, II. 386–389., 392–393., magyar fordításban Vadász–Józsa: *Az 1849-es*, 218–220. Paszkevicz a másodikhoz mellékelte Görgei 1849. augusztus 16-án Klapkához intézett levelét is. Emellett található Paszkevicz I. Ferenc Józsefhez intézett levele is, közli Katona: *Az aradi*, 306. Zichy két jelentését közli Andics: *A nagybirtokos*, III. 375–377. és Steier: *Haynau*, II. 367–372.

8. KÉP. NÉMET KARIKATÚRA MIKLÓS CÁR ÉS FERENC JÓZSEF VISZONYÁRÓL, 1849

kollégáiban, hogy a politikai elvek és a politikai szükségszerűség csatájában ezúttal (is) célszerűbb az utóbbi mellett dönteni.⁴⁷

A minisztertanács emellett megtárgyalta Haynau egy, nagy valószínűséggel augusztus 18-án Schwarzenberghez intézett beadványát. Haynau ebben panaszkodott Paszkevics eljárására, mondván, hogy az mindmáig nem szolgáltatta ki neki a Görgei fegyverletétele alkalmával kezére került hadianyagot, hanem Nagyváradra szállíttatta; hogy az oroszok öt-hat százasért (azaz jelképes áron, 1,5–2 forintért) vásároltak magyar huszárlovakat a foglyoktól. Aggasztó jelként számolt be arról, hogy az oroszok rokonszenvet mutatnak a magyar lázadókkal szemben. Tudatta, hogy Komáromba és Péterváradra futárokat küldött a két erőd megadása érdekében. Berg orosz tábornok, a főhadiszállásán lévő összekötő megkérdezte tőle, mikor lesznek a cs. kir. csapatok eléggé erősek ahhoz, hogy az oroszok megkezdhessék kivonulásukat az országból, mire Haynau augusztus 15-én levélben közölte vele, hogy amint Pétervárad és Komárom megadja magát, s a csapatok elfoglalják új diszlokációjukat, többé nincs szükség az orosz jelenlétére.⁴⁸

I. Ferenc József ugyanezen a napon Paszkevicshez írott válaszában néhány szépen hangzó általánosság után tudatta: „Bizonyos, tábornagy úr, hogy ha csak szívem sugallatát kellene követnem, örömet borítanék áthatolhatatlan fátylat a múltra, és csakis azoknak az eszközöknek keresésével foglalkoznék, melyek begyógyíthatnák a kegyetlen forradalom által a szerencsétlen Magyarországon ejtett sebeket. Nem felejtethem el azonban, hogy szent kötelességeim vannak többi népeim iránt is, és hogy birodalmam közjava olyan kötelességeket és meggondolásokat kényszerít rám, melyeket nem szabad szem elől tévesztenem.” Végezetül megjegyezte, Paszkevics igazságot szolgáltatott érzelmeinek, amikor előre feltételezte: annál teljesebb lesz az öröme, minél tágabb tért engedhet a kegyelem gyakorlásának, azonban egyszersmind mindig fontolóra veszi azokat a komoly okokat, amelyek elválaszthatatlannak a közbiztonság kérdéseitől.⁴⁹

47 Kletečka: *Die Protokolle*, 616–617.; a vonatkozó részt magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 324.

48 Kletečka: *Die Protokolle*, 618. Haynau levelének szövege nem ismert, tartalma azonban – a minisztertanácsi jegyzőkönyvbe foglalt kivonat alapján – erőteljes rokonságot mutat az augusztus 18-án Radetzkyhez intézet levélével, közli Steier: *Haynau*, II. 358–362., magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 317–318.; illetve a 18-án fogalmazott, de 19-i dátummal elküldött, I. Ferenc Józsefhez intézett 3679/op. számú jelentéssel. KA Militärkanzlei Seiner Majestät (= MKSM) Karton 2. Ad acta. Számozatlan. 374–375. 3673/op. számú fogalmazványát lásd KA AFA Karton 1838. 1849-8-357. A fogalmazvány alapján közli Steier: *Haynau*, II. 355–358., magyar fordításban Katona: *Az aradi*, 316–317. A Bergnek augusztus 15-én küldött, Susan altábornagy által fogalmazott, 3626/op számú levelet lásd KA AFA Karton 1838. HA. u. H. 1849-8-286. Berg levelét, illetve az Adlerberg gróf, cári főhadsegéd által 1849. július 31-én ez értelemben írott utasítást lásd uo. 1849-8-286a., b.

49 A levelet először közölte [Jakov Nyikolajevics] Tolstoy: *Rélation des opérations de l'armée russe en Hongrie*. Paris, 1850. 208–211. (téves, augusztus 26-i dátummal), innen vette át több más munka. Eredetiben és magyar fordításban közli Görgey István: *1848 és 1849-ből. Élmények és*

Ugyanezen a napon a cárnak is írt, még hozzá három levelet is. Az elsőben megköszönte a magyarországi pacifikációval kapcsolatos bölcs és nagylelkű tanácsait, s biztosította arról, hogy már az az érdeklődés, amellyel a cár Görgei iránt viseltetik, biztosítaná számára a kegyelmet. Ugyanakkor kérte a cárt, hogy a varsói egyezmény értelmében adja át neki Görgeit.⁵⁰ A második levélben I. Ferenc József a cár kegyelmet ajánló levelére meglehetősen kétértelműen válaszolt: „Ha magam nem lettem volna meggyőződve arról, hogy a törvény szigorát a forradalom vezetői részére fenn kell tartani, és hogy a tévútra vezetett tömegeket mással nem lehet megnyugtatni, mint a bocsánat hangjával, – úgy atyai tanácsaid elégségesek lettek volna, hogy e felfogás részére megnyerjenek. Remélem, kedves barátom, hogy az intézkedések, melyek e tárgyban elhatározottak, helyesléssel fognak találkozni.”⁵¹ Noha I. Miklós levelében kegyelmet kért a megtévedteknek, s csupán a felbujtók megbüntetését ajánlotta, I. Ferenc József a megtévedtek kategóriájába csupán a tévútra vezetett tömegeket sorolta. A harmadik levélben arról értesítette a cárt, hogy – kívánságának megfelelően – a továbbiakban nem a magyar lázadók oldalán küzdött 9. huszárezred, hanem az 5. vértesezred ezredtulajdonosa lesz.⁵²

Ezzel egy időben Schwarzenberg közölte Paszkevicssel, hogy az osztrák kormány figyelembe fogja venni tanácsait. „A kegyelmet bölcs szigorral párosítani – íme így határozta meg őfelsége, Miklós császár az általunk megoldandó kérdést” – hivatkozott a cár levelére, majd hozzátette: azzal hízeleg magának, hogy a cél elérésére vonatkozó intézkedések el fogják nyerni Paszkevics helyeslését. A konkrétumokra áttérve sürgette a hadifoglyok átadását, „hogy Haynau tábornok őfelsége szándékai szerint mielőbb megindíthassa az eljárást ügyükben”.⁵³

A levelek egyértelműen jelezték: az uralkodó és az osztrák kormány köszöni szépen, de nem kér az orosz tanácsokból. Ugyanakkor Ferenc József még augusztus 27-én is kérte a cár tapasztalatából fakadó jó tanácsait az újjászervezés munkájához.⁵⁴ Miklós augusztus 31-én kelt válaszában még az ed-

benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I–III. Bp., 1885–1888. III. 682–684. és ennek nyomán Steier: *Haynau*, II. 317–318. Pontos dátummal magyar fordításban lásd Scserbatov: *Paszkevics*, 388–389.; Katona: *Az aradi*, 324–325.

50 A fogalmazvány alapján téves jelzettel közli Andics: *A nagybirtokos*, I. 437–438.

51 A császár augusztus 22-én kelt levelét a dátum nélküli fogalmazvány alapján ismerteti és közli Steier: *Haynau*, II. 315–316. és 410–411. A dátumot egyértelművé teszi egy másik, másolati példány: HHStA PA X. Russland. Karton 27. Varia. Korrespondenz FJ I. – Nikolaus 1849. 100–101. f. Téves, augusztus 27-i dátummal magyar fordításban közli Vadász–Józsa: *Az 1849-es*, 245–246.

52 HHStA PA X. Russland. Karton 27. Varia. Korrespondenz FJ I. – Nikolaus 1849. 105–106. f. A cár augusztus 26-án kelt köszönőlevelét lásd uo. 107–108. f.

53 Schwarzenberg – Paszkevics, Bécs, 1849. aug. 22. Magyar fordításban, dátum nélkül közli Scserbatov: *Paszkevics*, 386. A dátum kiderül a fogalmazványból. HHStA PA X. Russland. Karton 28. RIU Correspondance entre le Prince de Schwarzenberg avec le Prince de Varsovie.

54 Schwarzenberg s. k. fogalmazványa. HHStA Geheimakten. Karton 8. Russland. Közli Steier: *Haynau*, II. 414–415., magyar fordításban Vadász–Józsa: *Az 1849-es*, 246–247.

9. KÉP. JULIUS JACOB VON HAYNAU TÁBORSZERNAGY, 1849

digi homályossággal fogalmazott: „Igazságos szigort a vezetőkkel szemben, és kegyelmet a megtévedteknek, ezt látom egyedül megbízható módszernek a nyugodt stabilitás megteremtésére, ez minden, amit mondhatok.”⁵⁵

Nincs kegyelem – az 1849. augusztus 27-i és 31-i minisztertanácsok és I. Ferenc József augusztus 29-i utasítása Haynauhoz

Haynautól augusztus 27-ig nem érkezett felterjesztés a foglyok kategorizálásával kapcsolatban. Ezért Anton Schmerling igazságügyi miniszter – Haynau kezdeményezési jogát hangoztatva – az aznapi minisztertanácscon javasolta a „vezérfonalul szolgáló alapelvek” megállapítását. Úgy vélte, Haynau július 1-jei kiáltványának érvényben kell maradnia a jövőbeni átállások esetére. „Ezeknek az eseteknek a megítélésében nincs ok az enyhítésre; reguláris magyar csapatok nincsenek már, tehát minden jövőbeni átállást rögtönítélő bíróság elé kell utalni.” A jelenleg vizsgálat alá vonandóknál el kellene egymástól választani a polgári és katonai egyéneket, és mindkét csoport számára más-más minősítést kellene meghatározni. A polgáriaknál, „mivel lehetetlen vizsgálatot indítani sok ezernyi vétkes ellen, *négy kategóriát kellene meghatározni, mint a legvétkesebbeket*, és ezeket a törvény teljes szigorával kellene megítélni”. E négy kategóriába tartoznak:

1. az ideiglenes (Szemere-)kormány tagjai;
2. az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjai;
3. az április 14-i határozat részesei (azaz a Debrecenben ekkor jelen volt képviselők és felsőházi tagok)

4. a forradalmi kormány kormánybiztosai.

Mivel azonban e kategória tagjain kívül polgári egyének is véthettek súlyosan „őfelsége kormánya ellen, *azt az általános határozatot is ki kellene mondani*, hogy a törvények szigora sújtsa mindazokat a polgári hivatalnokokat és lelkipásztorokat, akik április 14-e után kiemelkedő tevékenységet fejtettek ki a lázadó kormány érdekében”.

Schmerling szerint a legnehezebb kérdés az, hogy „a törvények teljes szigorával, halálbüntetéssel kell-e sújtani minden vizsgálat alá kerülőt, vagy halálbüntetés helyett másfajta büntetést kelljen elszenvedniük a kevésbé vétkeseknek”. Úgy vélte, a legvétkesebbeknek a törvény értelmében kellene lakolniuk, a többiek esetében Haynaura kellene bízni, hogy másfajta büntetést szabjon ki rájuk. Végül javasolta, hogy Haynau „a legvétkesebbek névsorát [...] a halálos ítéletek végrehajtása előtt felterjessze, hogy meg lehessen állapítani, vajon minden egyes esetben érvényesíteni kell-e a törvények teljes szigorát vagy sem”. Az előterjesztéssel kapcsolatban senki sem tett ellenvetést, csupán Bach jegyezte meg, hogy Haynaut megfelelő hatalommal kell felruházni,

⁵⁵ Közli Steier: *Haynau*, II. 415–416., magyar fordításban Katona: *Az aradi*, 339.; Vadász–Józsa: *Az 1849-es*, 247–248.

„hogy a megérdemelt büntetést, ha szükséges, gyorsan végre tudja hajtani”.⁵⁶ A határozat tehát mind a megtorlás méreteit, mind súlyosságát tekintve megköötötte volna Haynau kezét, hiszen nem hajthatta volna végre azonnal a halálos ítéleteket.

Közben azonban Haynautól is jött egy levél. A táborszernagy augusztus 25-én kapta meg Ferenc József levelét, amelyben a Szent István Rend adományozásáról értesítette,⁵⁷ s ekkor jött meg Schwarzenberg levele is, amely az augusztus 20-i minisztertanács határozatáról tudósította. Haynau tombolt: „Véleményem szerint sohasem lesz itt nyugalom, ha nem büntetjük meg példásan minden baj okozóit, az efféle gyalázatos dolgokat művelő tiszteket, ezzel engesztelve meg a hadsereget. – Császárom parancsol, és engedelmeskedem, legyen tehát ez, nagyméltóságú uram, a mi kettőnk titka” – írta Radetzkynek.⁵⁸

Haynau augusztus 26-án hosszú, félhivatalos levelet intézett a császárhoz. Megköszönte a vele szemben gyakorolt kegyet, s tudatta, hogy ami a kezére került lázadók osztályozását illeti, már elébe ment a minisztertanács és őfelsége határozatának; csupán a büntetőszázadok felállítása nem szerepelt eddig tervei között. Ezután megütközését fejezte ki amiatt, hogy a minisztertanács határozata akadályozza őt az ítéletek végrehajtásában. Hangsúlyozta, hogy a lázadók megbüntetését mind a győztes hadsereg, mind a közhangulat követeli. Hogy hová vezetett az eddigi amnesztiapolitika, azt éppen a háború mutatta meg; ha nem irtják ki gyökerestül e gaz mérges gyökereit, újra és újra felüti a fejét. Nem csupán Magyarországnak, hanem a monarchiának a részvételbe olyannyira bevont többi tartományainak, sőt egész Európának kell a haditörvényeken alapuló elrettentő példát kapnia, a felforgató pártnak el kell venni a kedvét az újabb bűnös izgatásoktól, az újabb zendülésektől, s a monarchia békés fennállását, Európa nyugalalmát innen többé nem szabad megrendíteni.

Felhívta a császár figyelmét arra, hogy az oroszok állandóan hirdetik, hogy ők kegyelemért folyamodtak a császárhoz, s így akarnak maguk iránt rokonszenvet kelteni. Ha már most ezek után a császár született kegyességénél fogva érdemtelen kíméletre találná indíttatni magát, ezt soha sem őfelsége atyai kegyes szívének tulajdonítanak, hanem a bennük illetéktelenül felébresztett remények kielégítését látnák abban.

„Nem kicsinyes bosszúvágy vagy nemtelen, szívtelen vérszomj indítanak azon kérésre, hogy Felsőged azon feltétlen bizalmat, amellyel eleddig a forradalom leküzdésére megajándékozni méltóztatott, ne vonja meg a felforgatás törvényesen bűnösnek ítélt orgánumainak és a hadsereg becsületét bemocskolóknak a megbüntetése során; ez, legbensőbb meggyőződése szerint magának a trónnak is érdekében áll” – folytatta. Ha ő, Haynau, szabad kezét

56 Kletečka: *Die Protokolle*, 638–640.; a vonatkozó részt magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 337–338. A határozat vonatkozó passzusát augusztus 28-i dátummal közli Andics: *A nagybírtokos*, III. 402–404.

57 KA Nachlässe. b/86. Nachlaß Haynau. No. 77. Ferenc József 1849. aug. 23-án kelt levele.

58 Közli Steier: *Haynau*, II. 422–425., magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 334–335.

kap, az egész világ forradalmi pártjának minden gyűlése őt fogja érni; ő, mint őfelsége hűséges alattvalója, szívesen vállalja ezt magára, öntudata teljesen nyugodt marad, mert csak a törvény jogos szigorát engedi alkalmazni az emberiség javára. Ha azonban őfelsége az előzetesen közölt különleges utasításokkal kijelöli a szigor és a kímélet határait, akkor a gyűlölködők a szigor őfelségének fogják tulajdonítani, azok köszönete azonban, akik kegyelemben részesülnek, nem őt fogja illetni; ezt egész Európa lázadói és cimboráik a hivatlan külföldi közbenjárásnak fogják tulajdonítani. Végül felhívta a figyelmet arra, hogy Schwarzenberg levelének két pontja között ellentmondás van: egyrészről ugyanis megerősíti Haynau július 1-jei kiáltványának pontjait, más részről pedig megtiltja az ítéletek végrehajtását. Ezért ő utasította a hatóságokat, hogy állítsák le a rögtönítélő eljárásokat, mert ezek ítéleteinek végrehajtása nem tűr halasztást; s őfelsége további legfelsőbb határozatának megérkezéskéig az egyébiránt időrabló haditörvényszéki eljárásokat kezdék meg.

Haynau levelének különleges nyomatékot adott, hogy levele mellékleteként megküldte a császárnak a magyar kormány által 1849. augusztus 10-én az orosz fővezérséghez intézett – egyébiránt el nem küldött – államirat francia fordítását. Egyben érzékeltette, hogy az ebben foglalt ajánlat, ti. a magyar korona felajánlása a cári családnak magyarázatot ad az orosz hadsereg sok tekintetben megfoghatatlan magatartására a magyar hadjáratban.⁵⁹ Félreismerhetetlen az oroszok eljárásának célja, azaz a fanatizált lázadó hadseregben és a nemzetben szimpátiát ébresztetni maguk iránt, s ez sikerült is.⁶⁰

Ez a levél adta meg a döntő lökést ahhoz, hogy a császár a kíméletlen megtorlás politikája mellett döntsön. Valószínűsíthető, hogy Ferenc József már a minisztertanácsi határozat ismeretében, azonban azt némileg átigazítva cselekedett, amikor Haynau-nak írott augusztus 29-én kelt utasításában a fenti kategorizálás alapján, három csoportba sorolta a még perbe fogandókat: 1. az ideiglenes kormány, az OHB tagjai, az április 14-i határozat részesei és a kormánybiztosok; 2. a felkelő hadsereg minden tábornoka, még ha korábban nem is volt cs. kir. tiszt (ebbe a kategóriába a cs. kir. hadsereg kezére került tábornokok közül senki sem tartozott); 3. az április 14. után a forradalmi kormány szolgálatában vagy érdekében „különösen kiemelkedő és veszélyes tevékenységet” kifejtett honvédtisztek, polgári hivatalnokok és lelképászorok. Utasította Haynaut, hogy „a halálbüntetést csak a legbűnösebb és legveszedelmesebb egyéneknek hajtsák végre”, a többiek kegyelem útján szabadságvesztéssel bűnhődjenek. Végül arra utasította Haynaut, hogy „azokról a sze-

59 Az irat német fogalmazványát közli *Kossuth Lajos összes munkái. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*. S. a. r. Barta István. Bp., 1955. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 840–843. Francia fordítását lásd KA AFA Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-28. Az irat nincs a levél mellett, de csak erről a dokumentumról lehet szó, mert a magyar–orosz tárgyalásokra vonatkozó többi irat másolatát Haynau már augusztus 23-án felterjesztette a császárnak. Közli Steier: *Haynau*, II. 105–106.

60 Eredeti tisztázata. Susan vezérőrnagy kézírása. KA MKSM Karton 2. 1848. Haynau. Számozatlan. 350–355. f. Magyar fordításban közli Hermann R.: *I. Ferenc József*, 165–168.

10. KÉP. AZ ARADI VÉRTANÚK KIVÉGZÉSE, 1849. OKTÓBER 6.

mélyekről, akiken a halálbüntetést végrehajtották, esetről esetre tegyen jelentést nekem”. Azaz, ismét az uralkodó volt az, aki a kormány által előterjesztett enyhébb irányelveket megszigorította: a halálos ítéletek előzetes felterjesztésének követeléséből így lett a végrehajtott halálos ítéletek utólagos bejelentésének kötelezettsége.⁶¹

Az augusztus 31-i minisztertanácsi ülésen – Haynau fentebbi levele ürügyén – ismét szóba került az ügy. Ferenc József magához hívatta Schmerlinget, milyen választ adjanak Haynau-nak. A minisztertanács ismét a 27-i értelembe határozott: „Ez abban állana, hogy a legfelsőbb rendelkezés szerint semmiféle halálos ítéletet nem lehet végrehajtani addig, amíg azt nem jelentették, s innen jóvá nem hagyták.” A legveszélyesebbek kategóriáit meghatározták és közölték Haynauval, s az uralkodó akarata az, hogy a halálbüntetést csak a legveszélyesebb és legbűnösebb személyeken hajtsák végre, a börtönbüntetésekéről maga Haynau határozhat. Ám az eredeti szöveg helyébe utóbb más szöveg került. Eszerint „valahányszor egy-egy halálos ítéletet végrehajtanak, ezt esetről esetre be kell jelenteni”.

Az eredeti szöveg Ferenc József kérdésére hivatkozik, ugyanakkor – mint láttuk – a császár két nappal a minisztertanács előtt már intézkedett az ügyben: ő utasította Haynaut arra, hogy a halálos ítéleteket csak végrehajtásuk után kell bejelenteni. Nem valószínű, hogy I. Ferenc József ne tudta volna, milyen utasítást adott ki. Nyilván Schmerling sem értette félre őfelségét, hiszen az említett utasítást ő maga fogalmazta, s nyilván emlékezett még a tartalmára. De akkor mi történhetett? Elképzelhető, hogy a minisztertanácson vita folyt a Haynau-nak küldendő alapelvekről, s a minisztertanácsi jegyző nem volt képes követni a vitát, illetve a hozott határozat szövege nem volt számára egyértelmű; aztán a jegyzőkönyv átnézésekor Schmerling javította ki a rosszul megfogalmazott pontot. Mindenesetre az uralkodó kabinetirodája a Haynau-nak adott augusztus 29-i utasítást szeptember 10-én másolatban eljuttatta a minisztertanácshoz is.⁶²

A minisztertanács augusztus 31. után lényegében feladta azt a kísérletet, hogy bármilyen módon megpróbálja befolyásolni a magyarországi megtorlás menetét. Ha az ügy egyáltalán szóba került a minisztertanács többnyire a szigorúbb rendszabályok mellett foglalt állást, vagy egyszerűen tudomásul vette azokat.

61 Az eredeti tisztázat alapján magyar fordításban közli Katona: *Az aradi*, 338. Lásd még Steier: *Haynau*, II. 336–337. és Angyal D.: *Az ifjú*, 111. A fogalmazványt lásd KA MKSM Handschreiben. 1849:785. Mellette Haynau 1849. augusztus 18-i hadparancsa. Másolatát lásd HHStA Ministerratsakten. 1849:3293.

62 A szövegváltozatokat közli Kletečka: *Die Protokolle*, 644–645. és Károlyi Á.: *Németújvári*, II. 579. Fordításban közli *Batthyány Lajos főbenjáró pöre*. Szerk. Urbán Aladár. Ford. Kurucz György. Bp., 1991. (Bibliotheca Historica) 129–130. és Katona: *Az aradi*, 339. Mivel mindkét fordításban apróbb pontatlanságok találhatók, jómagam ezek felhasználásával, de az eredeti alapján idézem a szöveget.

Mint a fentiekből is látszik, 1849 augusztusában két alkalommal is az uralkodó személyes fellépése révén került sor a magyar forradalom résztvevői ellen tervezett megtorló rendszabályok szigorítására. Igaz, elképzelései e tekintetben egybevágtak az általa kinevezett, s a magyarországi hadjáratot sikeresen befejező Haynauéval. De a császár – ha akarta volna – kivonhatta volna magát a tábornagyságnak érveinek hatása alól. Igaz, a birodalmát megmentő katonák iránt egész életében hálát érzett, de e hála nem akadályozta meg abban, hogy a Bécsben legyűrt Windisch-Grätzet menessze, s 1850 nyarán Haynauval is ez történt.

Az osztrák kormány tagjai között sem volt különösebb nézeteltérés a megtorlás szükségességéről, csak a kivitelezés módjáról. Schwarzenberg és miniszter társai azonban – tapasztaltabb politikusok lévén – kétségkívül jobban érzékelték ennek politikai kockázatait, mint a császár. De, úgy tűnik, egyikük sem szállt szembe a magas uralkodói akarattal, s az I. Ferenc József politikai tanítómesterének tartott Schwarzenbergben is erősebb volt az udvaronc az önálló politikusnál. Schwarzenberg büszke volt arra, hogy az ő ura igazi szuverén, s eltérő véleményét mindig alárendelte az uralkodóénak. Abban tehát, hogy 1849 augusztusától október végéig a keményebb vonal, a minél kíméletlenebb megtorlás híveinek elképzelése érvényesült, döntő szerepe volt az ifjú császárnak. Annak a császárnak, aki Haynau menesztése után is több évet várt azzal, hogy a szabadságharcban való részvételükért Haynau bíróságai által elítéltek számára amnesztiát adjon. Arra pedig ezek az elítéltek is hiába vártak, hogy I. Ferenc József akár egyetlen szóval is kifejezze sajnálatát az 1849 után történtek miatt.⁶³

63 Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1999. 196–197.; Gerő András: A magyar Habsburg – szükséglet, lehetőség és valóság. In: Uő: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp., 2004. 99–100.

1. KÉP. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR, 1856

Ferenc József, az önkényúr?

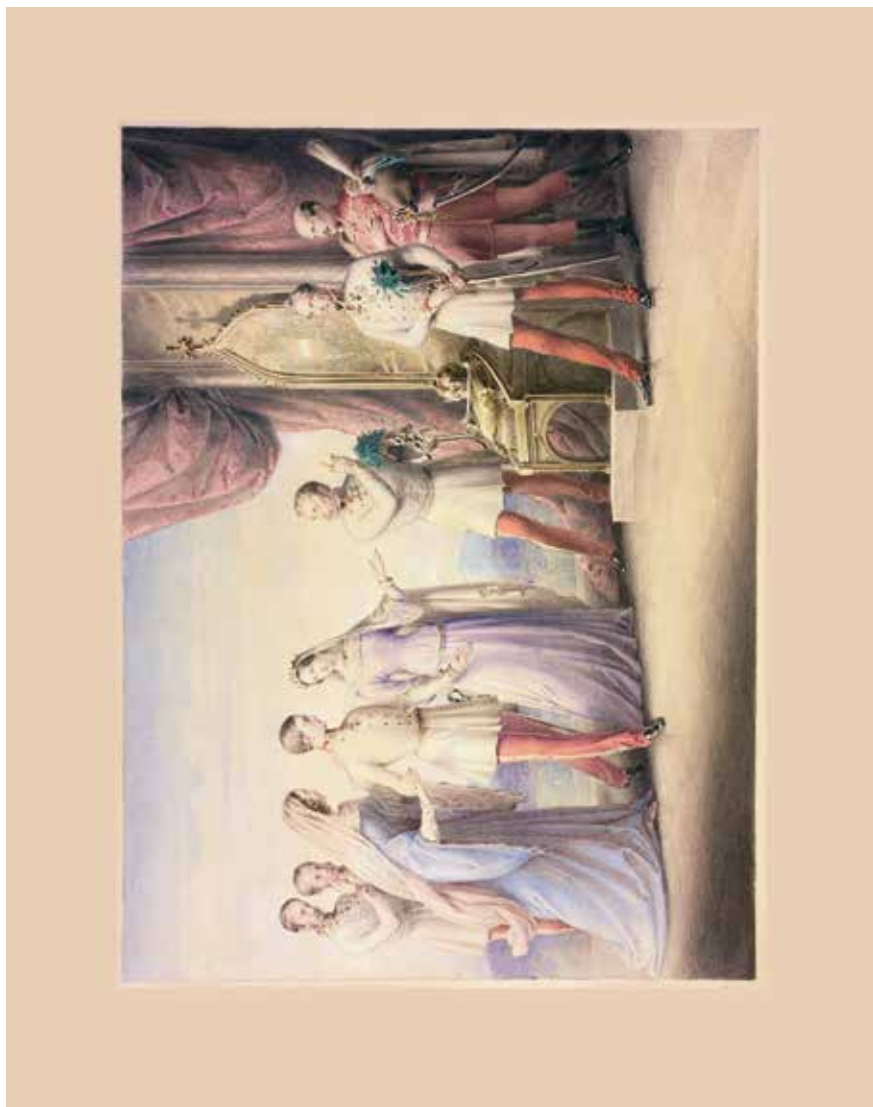
Az elmúlt évtizedekben látványosan megélénkültek a Habsburg Birodalom 1850-es, 1860-as évtizedeinek történetére irányuló kutatások Ausztriában éppúgy, mint Németországban. 2011-ben Würzburgban ismert történészek összefoglalták az addigi kutatási eredményeket, rámutattak a nyitva maradt kérdésekre, új problémákat vetettek fel. Meglepően kevés szó esett azonban I. Ferenc Józsefről. Úgy tűnhetett, a kutatókat mostanság sokkal jobban érdeklik az uralkodó politikusai, mint maga az uralkodó. Pedig több előadó is kitért arra, hogy az 1850-es évek „neoabszolút” kormányzati rendszerének egyik legsebezhetőbb pontja az volt, hogy a fiatal és tapasztalatlan uralkodóra túlságosan nagy terhek nehezedtek, „azt várták tőle, hogy ne csak uralkodjon, hanem tényleg kormányozzon, ez természetesen meghaladta ennek a fiatal embernek az erejét”.¹

Ez a megjegyzés abba a hosszú múltra visszatekintő történetírói hagyományba illeszkedik, amely az 1848. december elején a fennállásának legmélyebb válságát átélő európai nagyhatalom trónjára alig 18 évesen került Ferenc Józsefet uralkodásának és kormányzásának első éveiben inkább passzív, mint aktív tényezőként látja, aki befolyásos politikusainak hatása alatt állt, főképp fiatalsága és tapasztalatlansága folytán: először Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök, majd Friedrich Kübeck von Kübau báró, ismét csak később Alexander Bach belügyminiszter árnyékában, s magát – az 1849 márciusában proklamált alkotmány visszavonása és a nyílt abszolutizmus kormányzati rendjének 1851 végi deklarálása ellenére – csak lassan tudta független hatalmi tényezővé tenni.² Bizonyos előzmények után³ az utóbbi évtizedek történeti irodalma azonban sokkal inkább egy másik Ferenc József-kép

1 *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff.* Hrsg. Harm-Hinrich Brandt. Wien–Köln–Weimar, 2014. 118.

2 Vö. például Heinrich Friedjung: *Österreich von 1848 bis 1860.* Bd. 1. B. Stuttgart–Berlin, 1908. 447., 454–457., 465–466.; Dr. Hanns Schlitter: *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I.* Wien, 1919. 9–10.; Josef Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches.* Bd. 1. Leipzig, 1920. 332–333., 383–384., 397.; Uő: *Kaiser Franz Joseph von Österreich. Eine Biographie.* Berlin, 1928. 54–59., 87–89.; Richard Charnatz: *Kaiser Franz Joseph I.* Bielefeld–Leipzig, é. n. 8.; magyarul lásd Angyal Dávid: *Az ifjú Ferenc József.* Bp., é. n. 57–118.

3 Vö. például Dr. Eduard Heller: *Kaiser Franz Joseph I.* Wien, 1934. 39–40.; magyarul: Somogyi Éva: *Ferenc József.* Bp., 1989. 43–54.; Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya.* Bp., 1988. 53–54., 65–66.; vö. Szabad György portréjával: Szabad György: *Önkényuralmi kísérlet Magyarországon beolvasztására az Osztrák Császárságba (1849–1859).* In: *Magyarország története 1848–1890.* Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. 2. jav. kiad. Bp., 1987. 1. 447–450.

2. KÉP. FERENC JÓZSEF TRÓNRA LÉPÉSÉNEK ALLEGÓRIÁJA, 1848

kontúrijait tárja elének. Árnyalt és részletes képet festett Ferenc József kormányzási módszereiről Georg Christoph Berger Waldenegg, aki az 1854-ben meghirdetett önkéntes „nemzeti kölcsön” programja kapcsán részletesen foglalkozott az akkor már a neoabszolutizmus kormányzatának élén álló Ferenc József szerepével a hatalomgyakorlás ideológiájában és mindennapi gyakorlatában. Bemutatta, hogy a döntéshozó és végrehajtó hatalmi apparátus meghatározó pontja az uralkodó volt. Berger Waldenegg felsorakoztatja a birodalom nagy hatalmúnak tekintett vezetőit, s arra a megállapításra jut, hogy – legalábbis 1854 tavaszától – egyikőjüknek sem volt döntő befolyása az uralkodóra. Ferenc József határozta meg a vezető politikusok mozgási körét, egymás közötti konfliktusaik közepette mozgatta őket a *divide et impera!* elv jegyében.⁴ Georg Seiderer Bach belügyminiszter politikai koncepciójáról publikált könyve is közöl néhány ponton új információkat az uralkodó politikai arcéléről. Bemutatja például, hogy az alkotmányosság elvétől való elfordulás, a neoabszolutizmus maximáinak formálódása folyamatában Ferenc Józsefnek nem volt szüksége Schwarzenberg vagy Kübeck befolyására, a községi autonóm igazgatás koncepciójától például már 1849 végén elhatárolta magát, s önálló cselekvőként lépett fel 1851 őszén és 1852 tavaszán a minisztertanács hatáskörét korlátozó lépések megtétele időszakában is.⁵ Magyarországon Hermann Róbert kutatásai tárták fel Ferenc Józsefnek a szabadságharc katonai leverése utáni kegyetlen megtorlásról hozott döntésekben játszott aktív és kezdeményező szerepét.⁶ Ezen kutatások fényében már sokkal inkább meghatározó tényezőnek tűnik Ferenc József személyes és uralkodói habitusa és értékrendszere.

Isten kegyelméből alkotmányos monarcha?

I. Ferenc József 1848. december 2-i trónra lépésekor kibocsátott trónbeszéde az alkotmányos monarchia szózata volt, melyben többször is leszögezte, hogy az uralkodó jogait megosztja a nép képviselőivel. Mégis az ifjú uralkodó magát „isten kegyelméből” uralkodó császárnak nevezte – amire a kor éles szemű konzervatív ellenzéki politikusa, Viktor Andrian-Werburg báró méltán felkapta a fejét: „Nekem azonban egyáltalán nem tetszik, hogy az új császár az egyébként pompásan megfogalmazott proklamációjában az utóbbi hónapokban már elhagyott címet: »isten kegyelméből« újra felvette, ellenben az »alkotmányos

4 Georg Christoph Berger Waldenegg: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854*. Wien–Köln–Weimar, 2002. 117–125., 197–216.

5 Georg Seiderer: *Oesterreichs Neugestaltung. Verfassungspolitik und Verwaltungsreform im österreichischen Neoabsolutismus unter Alexander Bach 1849–1859*. Wien, 2015. 113–114., 285–286., 363.

6 Hermann Róbert: *I. Ferenc József és a megtorlás*. Bp., 2009. (Habsburg Történeti Monográfiák 6.)

császár«-t elhagyta, mire jó ez? Mindenesetre ügyetlen dolog volt.”⁷ Egy szívében és meggyőződésében abszolút uralkodó találta magát az alig néhány hónappal korábbi forradalmak eredményeképpen alkotmányos uralkodói szerepben. Kezdetben úgy tűnt, elhivatott és kötelességtudó uralkodóként igyekszik beletanulni szerepébe.

Már december 5-én részt vett – Joseph Redlich kifejezésével élve „intelligens hallgatóként” – a birodalom jövőjét meghatározó politikai végrehajtó testület, a minisztertanács ülésén, egyelőre még nem elnökölt, csak figyelt. De már a december 19-i ülés jegyzőkönyve azt rögzíti, egyelőre még kivételként, hogy az ülésre „Őfelsége a császár elnöklete alatt” került sor, s ekkor nyilvánított először konkrét ügyben véleményt.⁸ Általános törvényi szabályozást illetően január 20-án az ideiglenes vadászati törvény egy passzusa kapcsán nyilatkozott, majd február 12-én a tervezett oktrojált alkotmány szövegében kért módosítását (nehogy úgy tűnjék, a katonai hatalom felhasználása minden esetben civil hatóságok felszólítására következhet csak be).⁹ Mindkét ügy iránt mély személyes elkötelezettséget érzett, szenvedélyes vadászként és a birodalmi hadsereg legfőbb hadúri jogai fölött élete végéig éberen őrködő uralkodóként. Az alkotmányról folytatott minisztertanács-i üléseken akár naponta is részt vett, majd március 4-én maga jelentette be ünnepélyesen minisztereinek az alkotmány általa történt jóváhagyását. Folyamatosan azonban nem vett részt a testület ülésein, március eleje után egy hónapos szünet következett, s azt követően júliusig csak két-három hetente látogatta az üléseket. Ám eközben is folyamatosan figyelemmel kísérte a miniszterek tevékenységét, a minisztertanács-i ülések jegyzőkönyvei egy-két napon belül az íróasztalán feküdtek, gondosan áttanulmányozta azokat, s általában azonnal rájuk került a tudomásul vételt jelző uralkodói aláírás.

A szimbolikus gesztusok terén azonban már ekkor megkezdődött az egy évvel korábban összeomlott uralkodási és kormányzási rendszer újjáépítése. Ferenc József főudvarmesterévé Karl Lichtenstein herceget nevezte ki, aki helyreállította az udvari szertartásrend „régiformáját”, ami megosztotta a politikai elitet: egyesek helytelenítették mint az „új államformákhoz” nem illő

7 Andrian-Werburg naplója, 1848. dec. 8. este. In: Viktor Franz Freiherr von Andrian-Werburg: „Österreich wird meine Stimme erkennen lernen wie die Stimme Gottes in der Wüste”. *Tagebücher 1839–1858*. Eingel. und hrsg. Franz Adlgasser. Bd. 2. Wien–Köln–Weimar, 2011. 192.

8 Szimbolikus jelentőségűnek is tekinthető első önálló véleménynyilvánítása a miniszterek ülésén: egyrészt a szeptember végén a pest-budai hajóhídon meglíncselt Lamberger Ferenc gróf altábornagy, az V. Ferdinánd által kinevezett magyarországi főhadparancsnok özvegye és gyermekei számára rendelt különlegesen kedvezően megállapított nyugellátást. Másrészt az uralkodóhoz intézett beadványok intézésének rendjét határozta meg. Redlich: *Kaiser Franz Joseph*, 52.; a minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1848. dec. 19. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung II: Das Ministerium Schwarzenberg*. Bd. 1. 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850. Bearb. und eingel. Thomas Kleťčka. Wien, 2002. 30., 35., 38. (= *Ministerratsprotokolle*)

9 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1849. jan. 20., febr. 12. *Ministerratsprotokolle*, II/1. 101., 111.

3. KÉP. FERENC JÓZSEF FOGADJA ELSŐ MINISZTEREIT, 1848

gesztust, mások viszont helyeslően nyugtázták, hogy az udvar fénye ellensúlyozhatja a demokratikus tendenciákat.¹⁰

1849 áprilisától kezdve először katonai ügyekben hozott miniszterei nélkül döntéseket az ifjú uralkodó, majd a külpolitika terén is megtette az első lépéseket az önálló akaratnyilvánításra és -érvényesítésre (egy Bajorországhoz intézendő jegyzék szövege egyik pontjának törlését rendelte el). Július közepén Erdély kapcsán immáron részben civil ügyben is határozottan állást foglalt.¹¹ A magyarországi harcok elültével látványosan megnőtt aktivitása a polgári ügyekben. Az ősz folyamán egyre többször előfordult, hogy egy-egy miniszteri előterjesztés után az egész ügyet, vagy annak csak egy pontját újratárgyaltatta a miniszterekkel, „közelebbi felvilágosítást”, „közelebbi indoklást” kért.

A fordulópont az év végén, decemberben következett be, amikor Ferenc József a felső-ausztriai tartománygyűlési rendszabályok újratárgyalását rendelte el: kihagyni kívánt minden utalást az alkotmánnyal együtt 1849 márciusában a jóváhagyásával kihirdetett községi törvényre, mondván, „még bizonytalan, hogy ez a törvény egyáltalán valaha is a maga teljességében valóban hatályba fog-e lépni”. Ez az első tetten érhető nyoma annak, hogy a tavaszi alkotmányos ígéretek és rendelkezések visszavonásának lehetősége ott fészkel az uralkodó fejében. Majdnem ugyanilyen határozottan kezdett offenzívát az esküdtszéki bíraskodás elve ellen az ideiglenes büntetőjogi eljárás kapcsán 1850. január elején. (A felségárulás, a felkelés eseteit ki akarta vonni az esküdtbíráskodás hatálya alól, illetve kifogásolta, hogy az esküdtbíráóságoknak joguk legyen méltányossági okból mérsékelni a kiszabott büntetést – uralkodói felségjogát látta ebben sértve.) Az is nagy jelentőségű lépés volt, amikor ugyanennek kapcsán a törvény előtti egyenlőség elvének sérelmével elérte, hogy a civil bírósági eljárás során a katonatiszt tanúkra más tanúvallomás-tételi szabályok vonatkozzanak, mint minden más állampolgárra

10 Kübeck naplója, 1849. máj. 11. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck von Kübau. Tagebücher, Briefe, Aktenstücke (1841–1855)*. Hrsg. und eingel. von Friedrich Walter. Graz–Köln, 1960. 27–28.; Martina Winkelhofer: *Der Alltag des Kaisers. Franz Joseph und sein Hof*. Innsbruck–Wien, 2010. 39–57.

11 Arra az elhatározásra jut áprilisban, hogy a magyarországi katonai és polgári vezetést le kell váltani; a magyarországi főparancsnok, Ludwig Welden báró tábornagy ellenkezése ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy személyesen meglátogassa a Magyarországon harcoló csapatokat; május végén bejelenti: a Délvidéken Puchner helyett Jelačićot kívánja parancsnoknak ki-nevezni, a hadügyminiszter ellenében támogatja Haynau kérését az altisztek számának szaporítására; ellenzi a hadügyminiszteri javaslatot a Firenzében kihirdetendő ostromállapotra vonatkozóan; katonai ügyekben megbízásokat ad Schwarzenberg miniszterelnöknek; a Wohlgemuth erdélyi katonai kormányzónak adandó hivatali instrukciók kapcsán kinyilvánítja: a legnagyobb szabadságot kell biztosítani számára a járáások ideiglenes meghatározásánál. 1849 szeptemberében például a miniszterek, a hadügyminisztert sem kivéve, rosszállólag szólnak arról, hogy az uralkodó az ő véleményük megkérdése nélkül nevezte ki Haynau ajánlására Johann Kempen von Fichtenstamm báró altábornagyot az újonnan felállított csendőri szervezet főfelügyelői posztjára. *Ministerratsprotokolle*, II/1. 218–219., 277., 335., 359., 427., 464–465., 477., 498., 688.

(ne kelljen személyesen megjelenniük).¹² Ugyancsak januárban a csehországi tartománygyűlés rendszabályairól folyó vitában egyszerűen elrendelte a testület tervezett létszámának csökkentését, a testületet egyszerűen „tanácskozó testület”-nek minősítette. Idegenkedése a parlamentáris formáktól és gyakorlattól világosan süt szavaiból: „Ilyen nagy tanácskozó testületek nehézkesen, a gyors ügyintézésre nézve semmiféleképpen sem előnyös módon mozognak. Sok ambíció ébred; pártok szerveződnek, s a helytartó állása ilyen nagy felizgatott tömeggel szemben nehéz.” Eközben a városok politikai súlyát igyekezett csökkenteni a falusi lakossággal, „az egészséges mag”-gal szemben, emelni a városi választójogi cenzust, ahogy majd a többi tartomány esetében is. Bécs, Graz, Prága és a birodalom többi nagyvárosának rendtartásai ismét csak arra nyújtottak alkalmat számára, hogy tovább nyesegethesse az 1849. márciusi községi törvény rendelkezéseit. Minden konkrét eset újabb és újabb lehetőség volt a törvény egy-egy pontjának revíziójára.¹³ De az igazságszolgáltatás terén is folytatódtak Ferenc József részéről a korlátozó kezdeményezések. Nyáron és ősszel a bírósági szervezetre vonatkozó törvényjavaslatban néhány ponton kifejezetten „legfelsőbb utalásra” (*Ah. Andeutung*) tettek tekintélyelvű elemeket erősítő változtatásokat. A „legfelsőbb utalásra”, valamint a „legfelsőbb indíttatásra” (*Ah. Anregung*) kifejezések lassan beépültek a minisztertanácsi jegyzőkönyvek nyelvezetébe, s hamarosan megjelent mellettük a „legfelsőbb akaratnyilvánítás” (*Ah. Willensmeinung*) is. S Ferenc József semmilyen – legyen az bármily apró – ügy kapcsán sem hagy kétséget afelől, hogy nem számol az olmützi alkotmány jövőbeli életbe léptetésével.¹⁴ 1850 novemberében az uralkodó kezdeményezésére módosították a katonai eskü szövegét: az alkotmányra is utaló 1848-as esküszöveget újra az 1848 előtti esküszöveg váltotta fel, amit a miniszterek minden vita nélkül tudomásul vettek.

Ferenc József a korábbinál célirányosabban látogatta 1850-ben a minisztertanács üléseit, kissé sarkítva azt is mondhatnánk: kizárólag akkor ment miniszterei közé, ha valamit el akart érni. Késő tavasztól egy ideig általános gya-

12 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1849. dec. 27., 1850. jan. 5., jan. 6. *Ministerratsprotokolle*, II/1. 939., 967–699., 971–973.

13 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1850. jan. 23., márc. 2., ápr. 19. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg*. Bd. 2. 8. Jänner 1850 – 30. April 1850. Bearb., eingel. Thomas Kleťčka, Anatol Schmied-Kowarzik, Ma. Andreas Gottsmann. Wien, 2005. 53–54., 183., 316.; a minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1850. jún. 3. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg*. Bd. 3. 1. Mai 1850 – 30. September 1850. Bearb., eingel. Thomas Kleťčka, Anatol Schmied-Kowarzik, Ma. Andreas Gottsmann. 2006. 50.

14 1850. július elején például arra hivatkozva rendelt el módosítást a csehországi bányatized kárpótolásának szabályozásában, hogy nehogy úgy tűnjön, a kormány birodalmi parlament döntése nélkül nem tekinti magát felhatalmazva határozni államjogi kérdésekben. Szeptemberben pedig az alkotmánybírói funkciók gyakorlására szánt birodalmi törvényszékre vonatkozó szabályozástervezetből töröltette az utalást, hogy tagjainak kinevezésére a birodalmi parlament is befolyást gyakorol, mondván „ne prejudikáljanak e kérdésben”. A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1850. júl. 4., szept. 24. *Ministerratsprotokolle*, II/3. 124., 292.

korlat volt az, hogy csak valamely napirendi pont tárgyalásánál jelent meg, s utána távozott is. A miniszterek közötti ellentétek is megkönnyítették az uralkodó politikai térnyerését a napi politikai döntéshozatalban. Leo Thun gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter például, aki minisztertársaihoz viszonyítva sajátos politikai irányt, a rendiség modernizált változatát propagáló konzervativizmust hirdetett, ha egy-egy ügyben minisztertársai ellenálltak, az uralkodót használta fel nyomásgyakorlás végett. Így törte le például uralkodói „hatalmi szóval” 1850 tavaszán a jozefinista egyházpolitika hagyományait támogató miniszterek ellenkezését az ausztriai katolikus püspökök beadványa kapcsán.¹⁵ De Franjo Kulmer, a horvát ügyek tárca nélküli minisztere is rendszeresen informálta a miniszterek nagy ellenfelét, Kübeck bárót a miniszteri tanácskozásokon történekről, sőt ha a minisztertanács többségi határozattal hozott testületi döntése nem tetszett neki, ő is az uralkodóhoz fordult a javaslat megbuktatására.¹⁶

Persze tudjuk, Schwarzenberg miniszterelnök sem számított az alkotmány rendíthetetlen hívének, de az alkotmányosság elvének lassú eróziójára tett, fent említett intézkedésekben láthatólag Ferenc József volt a kezdeményező szerep. Mindeközben gyülekeztek Ferenc József körül azok a politikusok, akikre majd támaszkodik az uralkodói abszolútizmus kormányzati rendszerének deklarálásában és kiépítésében. Hazatért külföldről az egykori nagy hatalmú kancellár, Klemens Wenzel von Metternich-Winneburg herceg, aki 1850. október közepén memorandumban összegezte véleményét a „miniszter-kormányzat” tarthatatlanságáról. Ferenc József tiszteletteljes gesztusokat tett irányában, 1851. október elején személyesen felkereste, majd decemberben Kübeck tanácsára az alkotmány visszavonására időközben elkészült javaslatot véleményezésre elküldte neki mint „tanítványa és odaadó barátja”, ami nagyon meghatotta Metternichet. Ugyanakkor nagy jelentőséget láthatólag nem tulajdonított az uralkodó Metternich véleményének. 1850 októberében a sietségre hivatkozva nem engedte felolvasni a neki készült memorandumot, 1851 decemberében pedig nem várta be Metternich véleményét végleges döntése előtt. Gesztusait inkább az motiválta, hogy úgy érezte, a dinasztia elégtétellel tartozik az öt évtizedeken keresztül szolgáló és 1848 márciusában

15 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1850. márc. 14., 21., 22., Kletečka-Schmied-Kowarzik: Einleitung. *Ministerratsprotokolle*, II/2. 213–214., 238–242., XIX.; az egyetemek oktatási nyelvének kérdésében szintén igénybe vette Thun az uralkodó „közreműködését” a többi miniszter álláspontjának hathatós befolyásolásában. Kletečka-Schmied-Kowarzik: Einleitung. *Ministerratsprotokolle*, II/3. XV.

16 Kübeck naplója, 1851. febr. 2., 8., márc. 2., 10. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 62–63., 65.; Kulmer például 1851 nyarán az igazságügy-miniszter jelöltjét buktatta meg egy zágrábi poszt betöltése kapcsán. A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1851. jún. 28. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung II: Das Ministerium Schwarzenberg*. Bd. 5. 4. Juni 1851 – 5. April 1852. Bearb., eingel. Thomas Kletečka, Anatol Schmied-Kowarzik. Wien, 2013. 69.

4. KÉP. FELIX VON SCHWARZENBERG, 1852

megszégyenülten távozó egykori kancellárnak, mintsem politikai bizalmasként komolyan számolt volna vele.¹⁷

Sokkal fontosabb volt a németországi diplomáciai küldetéséből 1850 őszén visszatér Kübeck báró szerepe, aki az udvari kamara elnökeként szintén az 1848 előtti birodalmi politikai vezetők körébe tartozott. Október 19-én Ferenc József magához hívatta Kübecket és kijelentette: elfáradt a miniszterekkel való huzakodásban, „elnyomott”, „nem tudja felvenni a versenyt” minisztereivel, s felhatalmazta egy, a miniszterek befolyását ellensúlyozó új birodalmi politikai centrum, a birodalmi tanács felállítására vonatkozó javaslat kidolgozására. Azt sem rejtette véka alá, hogy szándékai szerint „a birodalmi tanácsnak félre kell állítania, bizonyos mértékig pótolnia kell az alkotmányt”. (Kübeckre korábban Schwarzenberg hívta fel a figyelmét azzal, hogy eljuttatta hozzá Kübeck még 1849 tavaszán készített programját egy uralkodói tanácsadó testület felállítására.) Kübeckben Ferenc József megtalálta az adott pillanatban számára szükséges embert. Nem arról volt szó, hogy Kübeck csepegtette az uralkodóba a maga elképzeléseit az uralkodói abszolutizmus helyreállítására, hanem az uralkodó a saját akaratához megtalálta a megfelelő politikai tanácsadót, aki megmutatja számára, milyen lépések sorozatán keresztül vezet az út az általa kívánt célhoz: a korlátlan uralkodói szuverenitás helyreállításához.¹⁸

Kübeck mellett igen lényeges lehetett Ferenc József főhadsegédének, Karl Grünne gróf altábornagynak a befolyása is, hiszen az uralkodó színe elé rajta keresztül vezetett csak út a politikusok számára. S ő – Kübeck és a rendőri ügyek vezetőjének, Johann Kempen von Fichtenstamm báró altábornagy naplójának tanúbizonysága szerint – támogatta a háttérből az uralkodó lépéseit a miniszterek hatalmának megtörésére. Grünnet Josef Redlich a „császári ifjú mentorá”-nak nevezte, de kortársak látták a rossz szellemének is. Grünne befolyását azonban a rendelkezésre álló források szűkössége folytán nehezen tudjuk dokumentálni.¹⁹ Hasonló a helyzet az uralkodó család tagjai, elsősorban a „mama”, Zsófia főhercegnő esetében, de e két fenn említett naplóíró nem becsülte le befolyását az uralkodó politikai nézeteinek formálódásában, így nekünk is számításba kell azt vennünk, ha a források csak korlátozottan teszik is lehetővé ezt. Az mindenesetre látható, hogy tudatosan igyekezett kul-

17 Kübeck naplója, 1850. okt. 15., 1851. okt. 4., dec. 20., 31. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 51., 79., 84–85.

18 Kübeck naplója, 1850. okt. 15., 19., nov. 19. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 51–52., 54.; Kübeck nézeteiről lásd még Adolf Beer: Kübeck und Metternich. Denkschriften und Briefe. In: *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Philosophisch-historische Classe, Bd. 46. Wien, 1897. 1–157.; az alkotmányosság felszámolásának folyamatáról lásd Thomas Kleťčka: Einleitung. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung II: Das ministerium Schwarzenberg*. Bd. 4. 14. Oktober 1850 – 30. Mai 1851. Bearb., eingel. Thomas Kleťčka, u. Ma. Anatol Schmied-Kowarzik. Wien, 2011. XVII–XVIII.

19 Vö. például Redlich: *Kaiser Franz Joseph*, 53–57.; Egon Ceasar Conte Corti, Hans Sokol: *Kaiser Franz Joseph*. Graz–Wien–Köln, 1985. 64.; Winkelhofer: *Der Alltag des Kaisers*, 42–43.

tuszt építeni fia köré. Kübeck naplója élénk tárja, hogyan zengte minden lehető alkalommal fia uralkodói erényeinek dicséretét, 1855-ben pedig Kempennek is kijelentette: „isten adománya ő nekünk, az 1848. márciusi katasztrófa jótéteménnyé vált, hiszen annak következményeként lépett elő az új császár.”²⁰

De valóban olyannyira korlátozták a miniszterek az ifjú uralkodót? Mindenekelőtt elvi kérdésről volt szó. Már az első minisztertanácsi ülésen, 1848 decemberében azt hallhatta Ferenc József Franz Stadion gróf belügyminisztertől, hogy „korábban” „a császár maga dolgozott, és az udvari hatóságok indítványait megváltoztatta”, ezzel szemben „Őfelsége jelenleg miniszterek nélkül semmiről sem határoz”.²¹ Ennek megfelelően 1849 végéig a miniszterek egyenrangú félként nyilvánítottak véleményt, elleneztek vagy helyeseltek, s az uralkodó is kompromisszumra törekedett véleménykülönbség esetén, amit jelzett a minisztertanácsi jegyzőkönyvek nyelvezete is: „Őfelsége a császár és a többi miniszter végül megegyeztek.” Ekkoriban még ritkán tűnik fel a később oly sokszor visszatérő formula: „őfelsége elhatározni méltóztatott.”²² A minisztertanács politikai csúcsszervjellegében Ferenc József, de Metternich vagy Kübeck is, a forradalmi hagyomány továbbélését látta megtestesülni. Ahogy Kübecknek az uralkodó felkérésére 1851 májusában papírra vetett memorandumja fogalmazott: az erős miniszteri pozíció, a miniszteri felelősség elve a népszuverenitás eszméjéből származik, s önmagában az uralkodói szuverenitás csorbítását jelenti. A korlátlan uralkodói szuverenitás helyreállítása a miniszterek „despotikus önkény”-ének vet véget.²³ Emellett azonban természetesen jó néhány kérdésben konkrét nézeteltérések is mélyítették az uralkodóban a sértettség érzését, hiszen miniszterei ellentmondtak neki, sőt érvényesíteni is tudták akaratukat.²⁴

20 Kübeck naplója, 1849. nov. 5., 22., 1854. dec. 14. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 54–55., 167.; Kempen naplója, 1855. jan. 14. In: *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859*. Eingel., hrsg. Josef Karl Mayr. Wien, Leipzig, 1931. 352.

21 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1848. dec. 5. *Ministerratsprotokolle*, II/1. 10.

22 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1849. jan. 20., jún. 21. *Ministerratsprotokolle*, II/1. 101., 427.

23 Kübeck naplója, 1851. febr. 13. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 62.

24 1850 tavaszán például Thun egyik javaslatát, melyhez az uralkodó előzetes támogatását is megszerezte, minisztertársai leszavazták, sőt a miniszterelnök kívánságára Thun visszavonni kényszerült azt. Thomas Kletečka–Anatol Schmied-Kowarzík: *Einleitung, Ministerratsprotokolle*, II/3. XV. Ugyanebben az évben nagy feltűnést keltett az uralkodó katonai irodája beosztottjának, Babarczy Imre ezredesnek a röpirata „Bekenntnisse eines Soldaten” címmel, mely az uralkodói abszolutizmust dicsőítette, az alkotmányosságot sajnálatos fait accomplinek minősítette. A minisztérium betiltotta a röpiratot, sőt nyomást gyakoroltak, sikeresen, az uralkodóra, hogy a közvélemény felháborodására hallgatva, távolítsa el Babarczyt az irodából, ami viszont a hadseregen belül adott okot elégedetlenségre. Kübeck naplója, 1850. okt. 18. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 52. Példák az uralkodó és valamely miniszterének éles nézetkülönbségére, az uralkodó „győzelmével” s a minisztertársak hallgatásával: A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1850. nov. 12., 1851. jún. 28. *Ministerratsprotokolle*, II/4. 65–66., II/5. 66–69.

1850 októberére Ferenc József elszánta magát a miniszteri hatalom letörésére, s 1851 augusztusára döntésre is vitte a dolgot. Miközben igen aktív volt ezekben a hónapokban a politikai tárgyalásokban, feltűnően ritkán látogatta a minisztertanács üléseit, szinte csak havonta egyszer, leginkább csak akkor, ha egy-egy új tárgyat kívánt napirendre tűzetni, ami korábban legfeljebb nagyon ritkán fordult elő. Mindeközben egy-egy miniszter asszisztálásával néhány fontos ügyet sikeresen kivont a minisztertanács tagjainak látóköréből, például a területi rendőri hatóságok létrehozása csak úgy merült fel a miniszterek tanácskozásain, hogy a rendőri ügyeket felügyelő Bach bejelentett egy-egy már megszűletett uralkodói döntést.

E hónapok legjelentősebb eseménye a birodalmi tanács felállítása volt – mint az uralkodó és a minisztertanács tanácsadó testületéé. A minisztertanács tíz alkalommal, igen drámai viták közepette tárgyalta erről 1851 tavaszán. A miniszterek szokatlanul szívós ellenállást tanúsítottak hatalmuk korlátozásának és ellenőrzésének a lehetséges minimumra szorításáért (miközben Kulmer minden lépésükről azonnal beszámol Kübecknek s rajta keresztül az uralkodónak). A végül Kübeck elnökletével felállt birodalmi tanács volt az a trójai faló, amely megadta a döntő lökést az alkotmányosság elleni nyílt fellépéshez. Két sorsdöntő minisztertanács ülésen – Kübeck naplójának tanúbizonysága szerint – az uralkodó hatalmi szóval mintegy „lemosta a pályáról” a miniszterek módosítási javaslatait; a március 3-i ülésen egyszerűen beléjük fojtotta a szót azzal, hogy felállt, elfogadottnak minősítette a tervezetet és berekesztette az ülést, majd az ezt követő utóvédharcokat is letörte. Ahogy Kübeck örömitasan fogalmaz, a miniszterek „megdőbbenve” éreztek rá, hogy teljhatalmuk veszélybe került – Bach látványosan az uralkodó álláspontjához csatlakozott, a többi „ellenálló”, leginkább Karl Ludwig Bruck báró kereskedelemügyi, Philipp Krauß báró pénzügy-, Karl Krauß lovag igazságminiszter, valamint Thun kényszerűen meghajolt. (Bruck hamarosan távozott posztjáról.)²⁵

1851 áprilisában megkezdte működését a birodalmi tanács, de Ferenc József ügyelt arra, hogy ne legyen túl erős jogosítványokkal felruházva a szerv. A miniszterek törekvését, hogy az új testület ne rendelkezzen kezdeményezési joggal, s kizárólag az uralkodó által elé utalt ügyekben tárgyalhasson, Ferenc József támogatta – nyilvánvalóan nem a miniszterek, hanem saját hatalmi monopóliumának védelmében. Kübeck kétpólusú, de hármas hatalmi konstellációban gondolkodott: minisztertanács az egyik póluson, a forradalmi örökséggel teljesen leszámolni vonakodó miniszterekkel, a másikon pedig az uralkodó és a birodalmi tanács. Ferenc József ezzel szemben már egy hatalmi centrummal számolt: az uralkodói teljhatalommal, s annak alárendelt tényezőként tekintett mind a miniszterekre, mind pedig a birodalmi tanácsosokra.

25 A drámai küzdelem a minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve mellett pontosan nyomon követhető Kübeck naplójából, vö. *Ministerratsprotokolle*, II/4. 236–239., 246–253., 286–296., 303., 311–313., 317–319. 340.; *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 61–67., az idézet: 64.

5. KÉP. KARL FRIEDRICH VON KÜBECK, 1840 KÖRÜL

Május közepén újra Ferenc József kezdeményezett, újabb memorandum készítésére szólítva fel Kübecket. Ennek nyomán született június közepén Kübeck irata, amely a minisztertanács centrális pozíciójának leépítését célozta következő kulcselemként. Ferenc József Schwarzenberg herceg ellenkezésétől tartva némileg habozott, de azután, mivel a herceg nyílt ellenállást nem tanúsított, inkább csak halasztást kért, engedett Kübeck sürgetésének, aki augusztus 12-én újabb emlékiratban igyekezett nyílt sisakos fellépésre biztatni az uralkodót – sikerrel. De hogy Ferenc József nem egyszerűen átvette Kübeck gondolatait, bizonyítja, hogy Kübeck javaslataiból az uralkodói hatalomkoncentrációt megvalósította, míg annak keményen bíráló megjegyzései a centralizált bürokratikus intézményrendszerrel láthatólag egyáltalán nem érték el az ingerküszöbét.²⁶

Augusztus 17-én Ferenc József a miniszterek előtt bejelentette döntését „az úgynevezett angol-francia alkotmányos elv”-nek az osztrák császári államban való alkalmazhatatlanságáról és az 1849. március 4-i alkotmány „kivitelezhetetlenségéről”. Nem a már meghozott döntésről, hanem annak érvé-

²⁶ Kübeck naplója, 1851. máj. 14., jún. 5., 16., 23., 25., 28., 30., júl. 2., 7., 19., 27., aug. 11., 16. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 68., 71–75., Kübeck 1851. jún. 5-i memorandumát lásd uo. 204–206.

nyesítési módjáról engedélyezett vitát „a császár külső autoritásának helyreállítására” célkitűzés jegyében. Thomas Kletečka és Anatol Schmied-Kowarzik ezt a napot nevezi a neoabszolutizmus formális kezdetének, „az autokrata elv” teljes győzelmének, mivel az uralkodó és a minisztertanács megszűnt egymás mellé rendelt hatalmi tényező lenni, ettől kezdve a miniszterek „az uralkodói akarat végrehajtó szervei” csupán. A bejelentett (s nem megvitatott) intézkedések (a miniszterek kizárólag az uralkodónak felelősek, kötelesek az uralkodói döntéseket végrehajtani, a miniszteri ellenjegyzés nem az uralkodói parancs érvényességét, csak a közhírré tétel érvényességét befolyásolja, a minisztertanács közvetlen megbízást nem adhat a birodalmi tanácsnak, a két testület kizárólag az uralkodón keresztül érintkezhet egymással) mind ezt szolgálták. Az uralkodó egyelőre még nem „parancs”-ként vezette ezt elő, hanem legfelsőbb kabineti irat fogalmazványként, de annak felolvasása előtt és után is kinyilvánította „legbelsőbb meggyőződését ezen intézkedések szükségességét, célszerűségét és időszzerűségét” illetően, majd egyenkénti színválásra szólította fel minisztereit. Mindössze ketten tanúsítottak némi ellenállást elvi, illetve taktikai tényezőkre hivatkozva, bár nagyon különböző motívumokból – Krauß pénzügyminiszter és Thun –, de azután mindketten pozíciójukban maradtak. Krauß igazságügy-miniszter nem vett részt az ülésen, de Kübeck naplójának tanúbizonysága szerint testvéréhez hasonlóan szintén benyújtotta, majd visszavonta lemondását.²⁷

Augusztus végén, szeptember elején a jogi szabályozás részleteinek ki-munkálásáig még intenzíven szemmel tartotta Ferenc József minisztereinek tanácskozásait, augusztus végén újabb általa szükségesnek látott lépéseket „jelentett be” (a hivatalnokok „engedelmességének és hűségének” azonnali biztosítékaként új hivatali eskütétel szükségességét), tovább korlátozta a minisztertanács hatáskörét (ezen túl nem a minisztertanács hoz rendeletet, hanem csak az egyes miniszterek), bár kijelentette, nincs szándékában megszüntetni a minisztertanács üléseket, mivel azokat „az igazgatási alapelvek egységének fenntartása” céljából hasznosnak tartja. Bár egy-egy miniszter véleményt nyilvánított ezen alkalmakkor, valójában üléseik az uralkodói akaratkinyilatkoztatás alkalmi voltak immáron, nem a politikai döntéshozatalé.²⁸ Szeptember végét követően Ferenc József egyáltalán nem jelent meg a minisztertanács ülésein, ami újabb világos jelzés volt. Az uralkodó egyedi felhatalmazásainak köszönhetően tovább folyt a miniszterek hatáskörének nyirbálása,²⁹ Ferenc József leállította a községyi-városi szervezet évek óta folyó átalakítását.

Augusztus 20-án Ferenc József felfüggesztette a még be sem vezetett 1849. március 4-i alkotmány hatályát is, s bizottság állt fel annak felülvizsgá-

27 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1851. aug. 17. *Ministerratsprotokolle*, II/5. 170–175., Kletečka–Schmied-Kowarzik: *Einleitung*, uo. XIII–XIV.; Kübeck naplója, 1851. aug. 21. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 76.

28 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1851. aug. 28. *Ministerratsprotokolle*, II/5. 201–203.

29 Kempen naplója, 1851. szept. 13. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 226.

latára. Mindenki számára világos volt azonban, hogy ez csupán egy állomás az alkotmány teljes visszavonása útján. E hónapokban a politikai döntéshozatal súlypontja erre az egyes miniszterekből, illetve birodalmi tanácstagokból álló bizottságra esett. Mindemellett is jól érezhető volt az uralkodó tovább erősödő jelenléte a kormányzás napi rutinjában. Alkalmanként maga kezdeményezett napirendi pontot a minisztertanács számára, nem fogadta el, módosította a minisztertanács javaslatait (például szigorított kegyelmi indítványokon), esetleg csak stilisztikai változtatásokat eszközölt a határozaton, vagy egyszerűen nem határozott (például a császárt magasztaló néphimnusz szövegén teendő változtatások ügyében), s ezzel lekerült az ügy – legalábbis egy időre – a napirendről. A politikusok súlyának csökkentésére új eszköze volt Ferenc József számára az uralkodócsalád tagjainak bevonása a legfelsőbb közigazgatásba, ahogy ez Albrecht főherceg magyarországi katonai és polgári kormányzói posztra történt kinevezésével történt 1851 szeptemberében, amit egyszerűen közölt a miniszterekkel. S ugyanebbe a tendenciába illeszkedett majd a katonatiszt kormányzók megtartása a politikai szempontból legérzékenyebb tartományok élén az ostromállapot feloldása után is.

Mindez tovább formálta a politika nyelvét: „a legfelsőbb döntés” (*Allerheiligste Entschließung*), a „legfelsőbb parancs” (*Ah. Befehl*), „legfelsőbb utasítás” (*Ah. Anordnung*) vált a törvényi szabályozás állandó szókészletének leggyakoribb elemévé, s a „Minisztertanácsunk előterjesztésére” (*über Antrag Unseres Ministerrates*) formulát is felváltotta a „Minisztertanácsunk meghallgatása után” (*nach Vernehmung Unseres Ministerrates*) formula, szintén hangsúlyozva a döntés szuverén, kizárólag az uralkodói akaratban gyökerező jellegét. A minisztertanács-i jegyzőkönyvekben ezen túl a „legfelsőbb útmutatás” (*Ah. Weisung*), valamint „legfelsőbb akarat” (*Ah. Wille, Ah. Absicht*) fordult elő leggyakrabban.

1851 őszen a kezdeményezés teljes mértékben az uralkodó és Kübeck kezében volt, a miniszterek legfeljebb lassítani igyekeztek volna az alkotmányrevízió és -visszavonás folyamatát. Kübeck ezzel ellentétben siettetni törekedett, s Ferenc József is elégedetlen volt a „vontatott előrehaladás”-sal. December végén, felvillanyozva III. Napóleon magát császárrá koronázó gesztusán, türelmét veszítette, s miután a birodalmi tanács a Kübeck-féle bizottság javaslataira alapozva elkészítette saját elképzelését az alkotmányrevízióra, be sem várta az uralkodó a miniszterek véleményét, hanem december 26-án elrendelte a birodalmi tanács-i javaslat közös tárgyalását, s a miniszterek csak annyit értek el, hogy arra ne már másnap, hanem csak december 29-én kerüljön sor. Az ülésen persze Ferenc József elnökölt, s végig a kezében tartotta a tárgyalás menetét, a legtöbb vitatott rész kérdésben a helyszínen azonnal döntött.³⁰

Az 1851. december 31-én kibocsátott *Szilveszteri pápens* kihirdette – Kletečka és Schmied-Kowarzik – szavaival „a betű szerinti abszolút állam” létrejöttét. A kor politikusai szemérmesen inkább „tisztá monarchikus elv”-nek ne-

30 Kübeck naplója, 1851. nov. 5., 8., dec. 1., 7., 13., 18., 24., 25., 29., 30. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 81., 83–85.

vezték, „osztatlan hatalomteljesség”-nek. Kübeck még az alkotmány-felülvizsgálati bizottság első teljes ülésén pontosan megjelölte az uralkodó által előzetesen jóváhagyott irányadó elveket: „az államfő dinasztikus hatalma, örökletessége, a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom egységes gyakorlása, kizárva az egyes tartományok autonómiáját, az osztrák korona alatt egyesített államok elválaszthatatlansága”. Bach belügyminiszter a minisztertanács 1852. február 18-i ülésén a hétköznapi ember számára is érthetően fogalmazott: „Hercegtől kezdve a parasztig mindenki köteles engedelmeskedni a császárnak, az őfelsége kimondott akaratával szembeni agitáció teljes egészében megengedhetetlen.”³¹ S hogy ez az értelmezés nem volt idegen az uralkodótól, mutatja az a megjegyzése, hogy a miniszterek felelősségének megszüntetésével kihúzták a talajt az úgynevezett magyar ókonzervatívok ellenzékiisége alól, mivel azok addig vonakodásukat a Bécsben meghatározott politika támogatásától a miniszteri abszolutizmussal mentgették. Azaz most már nem lehet kérdés a feltétlen engedelmesség.³² Mindenfajta szembeszegülés az államgépezet képviselőivel közvetlenül az uralkodóval való szembeszegülésnek minősülhetett. Maga a pátens szövegezése is szikár, hidegen parancsoló jellegű volt, amivel Metternich sem értett egyet, ahogy írta, a szöveget „fel kellett volna öltöztetni, a tárgy nagyságához mérten”. Szerinte a pátens szavai tiszteletre méltók voltak, de ügyetlenek, magyarázni is kellett volna az alkotmány visszavonására vonatkozó döntés motívumait, azaz Metternich az alattvalókhöz való fordulás gesztusát hiányolta, ami ekkoriban nagyon távol állt Ferenc Józseftől.³³ Míg trónra lépése után kiadott proklamációja, de az 1849. március 4-i alkotmányt kísérő manifestuma is „Ausztria népei”-hez szólt, s együttműködésre hívott fel, addig a *Szilveszteri pátens* került bármiféle, az alattvalók politikai fontosságát elismerni látszó gesztust, egyszerű hatalmi kinyilatkoztatás volt uralkodói kötelességről és az alattvalóknak szóló parancsról.³⁴

Ám a nyílt uralkodói abszolutizmus elvének deklarálásával természetesen nem fejeződött be a folyamat. Mindenekelőtt ki kellett alakítani az államgépezet megfelelő intézményi kereteit és működési elveit, hogy kerüljenek minden elemet, ami akár csak emlékeztethetne is „az uralkodó uralkodik, de nem kormányoz” „forradalmi” elvére.³⁵ Megindult a hatalmi harc Kübeck és az ellentámadást indító, az új politikai környezethez remekül alkalmazkodó Bach között. Lényeges eleme volt a hatalmi átrendeződésnek, ismét csak Kübeckkel és Grүнnével a háttérben, a rendőri ügyek már hónapok óta tervezett

31 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1852. febr. 18. *Ministerratsprotokolle*, II/5. 564.

32 Kempen naplója, 1851. aug. 25. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 224.

33 Metternich levele Kübeckhez, 1852. jan. 5. In: Beer: *Kübeck und Metternich*, 138–139.

34 Az 1849. március 4-i manifestumot és a *Szilveszteri pátens*t lásd Dr. Edmund Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. Leipzig, 1906. 106., 178.

35 Metternich 1852. március végi újabb memorandumát lásd *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein*. Bd. 1. 14. April 1852 – 13. März 1853. Bearb. von Waltraud Heindl. Wien, 1975. 6–7.; vö. Metternich levele Kübeckhez, 1852. márc. 27. In: Beer: *Kübeck und Metternich*, 141–142.

6. KÉP. ALEXANDER VON BACH, 1849

teljes kivétele a belügyminisztérium hatásköréből és a közvetlenül az uralkodónak alárendelt Legfelső Rendőrhatalóság alá rendelése 1852 júniusától.

Az egyébként is előre hömpölygő folyamatot hirtelen felgyorsította és látványossá tette Schwarzenberg miniszterelnök Ferenc Józsefet mélyen megrendítő, váratlan halála 1852. április elején, ami politikai tekintetben nem hozott fordulatot, de új sebességre kapcsolta az uralkodót és bizalmas tanácsadóit.³⁶

A miniszterelnök halála után tartott első minisztertanácsi ülés április 13-án Ferenc József, ha lehet, a korábbiaknál is kíméletlenebb és eltökéltebb hatalomdemonstrációjának színpadaként szolgált. Az uralkodó saját kezű fogalmazványát olvasta fel, ezen a szövegen keresztül közvetlenül az uralkodó nyilatkozott meg, a hivatali nyelv szűrőjén még nem finomítva szól hozzánk – ezért is kivételesen fontos ez a dokumentum: „A herceg erővel és következetességgel, nagyszerűen valósította meg akaratomat, de csak az én parancsaimat teljesítette, és bármilyen nagy is a Bennünket ért veszteség, az alapelvek, melyek kormányom működését vezetik, továbbra is fennállnak. [...] A tiszta monarchia és a monarchia egységes szervezetének alapelveit, ahogy eddig is, továbbra is teljes erővel fogom megvalósítani, és felszólítom Önöket, hogy

³⁶ Kletečka-Schmied-Kowarzik: Einleitung. *Ministerratsprotokolle*, II/5. XXXI–XXXVII.

támogassanak ebben a feladatban.”³⁷ A rövid nyilatkozat kulcsfogalmai az „én”, „akaratom”, „kormányom”, „parancsaim” voltak. Világosan kijelentette, mit vár minisztereitől: utasításainak végrehajtását, az alattvalók „kötelessége” pedig „nyugodtan megvárni döntéseimet a monarchia jövőbeli intézményeiről”. Redlich joggal tekinthette ezt az aktust „a fiatal császár nagykorúsági nyilatkozatának”, mellyel végre teljesen függetleníthette magát tanácsadóitól.³⁸ Ferenc József bejelentette, hogy „kizárólag saját kezébe” koncentrálja a minisztériumok ügyeinek intézését, megszünteti az „alkotmányos formákra emlékeztető” miniszterelnöki posztot. Ettől kezdve a minisztertanács megszűnik, a „miniszterek konferenciája” nem hoz többségi döntést, az elhangzott álláspontok nem kötik az előterjesztést tevő minisztert – azaz a minisztertanács mint testület kiiktatásával az államgépézet közvetlenül az uralkodó irányítása alá kerül. Ahogy Kletečka és Schmied-Kowarzik fogalmaz, ezzel a minisztertanácsból „egy semmire sem kötelező vitafórum” lett.³⁹

A nyelvezet rideg keménysége, Schwarzenberg szerepének értelmezése láthatólag Kübecket is megdöbrentette, ugyan naplójában csak egy felkiáltójellel jelezte ezt, de azt megörökítette, hogy a jelen lévő birodalmi tanácsstagok is kellemetlenül meglepődtek, akik addig örömmel szemlélték a miniszterek hatalmának megnyírbálását, most „nagyon kínos benyomást” tett rájuk az uralkodó beszéde.⁴⁰

37 Kübeck naplójából tudjuk, hogy a megelőző napokban az uralkodó kikkel konzultált: Metternichkel és Kübeckkel, ez utóbbinak előzetesen felolvasta az iratot. Annak azonban nincs nyoma a naplóban, hogy véleményt is kért volna tőle, inkább csak informálta. S persze biztosnak tekinthetjük, hogy Grünnet is tájékoztatta. Kübeck naplója, 1852. ápr. 6. – ápr. 13. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 91–92. Az uralkodó utólag megbízta Bachot, hogy a jegyzőkönyvbe kerülő végleges változatot megszövegezze, Bach pedig a legsarkosabb kijelentéseket, bár tartalmilag nem változtatta, de némileg „lekerékítette”, a hangvételt megszeli-dítette. A történész szerencséjére azonban fennmaradt az eredeti dokumentum is. A két dokumentumot együtt lásd *Ministerratsprotokolle*, III/1. 2–5.

38 Redlich: *Kaiser Franz Joseph*, 100–101.

39 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1852. ápr. 14. *Ministerratsprotokolle*, III/1. 2–3.; Kletečka–Schmied-Kowarzik: *Einleitung. Ministerratsprotokolle*, II/5. XXXVII.; lásd még Waltraud Heindl: *Einleitung*. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung III: Ministerium Buol-Schauenstein*. Bd. 5. 26. April 1856 – 5. Februar 1857. Bearb. und eingel. Waltraud Heindl. Wien, 1993. IX–XII.; a minisztertanács megszüntetésének jelentőségéről lásd Helmut Rumpler: *Ministerrat und Ministerratsprotokolle, 1848–1867*. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Einleitungsband. Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848–1867. Behördengeschichtliche und aktenkundliche Analyse von Helmut Rumpler. Mit einem Vorwort von Friedrich Engel-Janosi und Tabellen zur personellen Struktur des Ministerrates und der Ministerratskanzlei von Waltraud Heindl*. Wien, 1970. 29.

40 Jellemző ugyanakkor, hogy az uralkodót mentetve a beszéd mögött azonnal Bach befolyását vélte azonosítai, tudomásunk szerint teljesen alaptalanul. Kübeck naplója, 1852. ápr. 14., 15. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 92.

7. KÉP. „VIRIBUS UNITIS”. FERENC JÓZSEF JELMONDATÁNAK EMLÉKLAPJÁN AZ IFJÚ CSÁSZÁR TÁBORNOKAI KÖRÉBEN, 1850

Isten kegyelméből önkényúr?

Közel három és fél év után végre úgy érezhette Ferenc József, ő az úr az államban, lerázta magáról az alkotmányos tényezők által korlátozott uralkodó szerepét.

Hogyan születtek a legfelsőbb szintű politikai döntések? Az uralkodó 1852. április 14-én kinyilvánította, hogy minden miniszter közvetlenül neki tesz előterjesztéseket, de arra is előzetes engedélyt kellett kieszközölnie Ferenc Józseftől. Az uralkodó döntötte el, mely ügyek és előterjesztések kerüljenek a miniszteri konferencia elé, s melyekben dönt azonnal. Leginkább akkor került egy ügy a miniszterek elé, ha a tárcájuk szerint érintett miniszterek között véleménykülönbség volt. Ha a miniszteri konferencia ülésén valamely miniszter álláspontja kisebbségben maradt (de formális többségi határozatot nem hozhattak!), különvéleményt csatolhatott az ülés jegyzőkönyvéhez, hogy érveivel mégis befolyásolja az uralkodó döntését. Hogy a kormányzás mindennapjaiban a miniszteri konferenciák nélkülözhető elemmé váltak, mutatja az is, hogy a korábban igen sűrű, két-három naponta, de ha kellett, akár naponta tartott ülések ritmikus sora helyett rendre előfordultak hosszabb szünetek – ezzel párhuzamosan egyre rövidebbek a jegyzőkönyvek, s egyre formálisabbak az eszmecserék.⁴¹ Az uralkodó személyes részvétele kivételessé vált, 1852. április közepe után 1853. március 26-ig egyáltalán nem jelent meg a miniszterek tanácskozásán, ezt követően kilenc részvétel után 1853. november vége és 1855. június közepe között ismét teljes a szünet. Ritka jelenlétei alkalmával nemcsak formálisan elnökölt, hanem maga irányította a tanácskozást, a napirend kijelölése mellett gyakran azonnal véleményt nyilvánított, mintegy kinyilatkoztatott, beszámolót kért, elszámoltatott, döntött vagy visszautasított, Bécsből való hosszabb távollétei előtt „eligazítást” tartott. De távollétében is állandó szereplője a miniszteri konferenciáknak, hiszen Karl Ferdinand Buol-Schauenstein gróf külügyminiszter mint elnök felolvasta az aktuális uralkodói döntéseket vagy valamely feladat kijelölő, illetve már kijelölt feladatok végrehajtását sürgető iratát; vagy valamely miniszter tájékoztatta társait egy uralkodó elé terjesztett indítványáról, illetve egy ügyben az uralkodó által már meghozott döntésről. A miniszteri konferencia üléseiről készült jegyzőkönyveket természetesen továbbra is gondosan tanulmányozta Ferenc József akár kétnaponta is, ritkán egy-egy hetes kihagyással, most már elsősorban nem az informálódás, hanem az ellenőrzés céljából, hosszabb „hivatali”

41 1852 szeptemberében kéthetes, 1853. január elején szinte ugyanennyi, augusztus végén tíznapos, szeptember végén kéthetes szünet állt be. 1854 második felében három alkalommal kéthetes, két alkalommal tíznapos szünet volt. 1855-ben tovább ritkultak az ülések, a kéthetes kihagyások már nem számítottak ritkának, szeptemberben pedig egy hónapos kihagyás következett, hogy október és november fordulóján ismét három hétig ne találkozzanak a miniszterek. 1856 és 1857 folyamán is sor került egyhavi kihagyásra, s általában véve egyre kevésbé volt általános ritmusa a tanácskozásoknak.

utazásai alkalmával is maga után küldette az aktákat.⁴² A minisztériumoknak 1852 késő tavaszától két-három havonta részletes beszámolót kellett összeállítaniuk tevékenységükről, a belügy- és igazságügy-miniszternek pedig havonta kellett jelentést tennie a közigazgatási és igazságszolgáltató szervezet tartományokban folyó átalakításáról.

A miniszterek véleményét a birodalmi tanács elé utalhatta az uralkodó – az általános szabályozástervezetek esetében minden alkalommal oda is utalta –, s annak állásfoglalása után újabb miniszteri konferencia vitát rendelhetett el, vagy csak utasíthatta a minisztert az előterjesztés módosítására. Ezután kerülhetett rá az uralkodói döntés az előterjesztés végére. Ha egybehangzó volt a két tanácsadó testület véleménye, általában jóváhagyta azt. Véleménykülönbség esetén mérlegelt, s rész kérdésekben egyik vagy másik álláspontot fogadta el, de az idő előrehaladtával mintha egyre gyakrabban billent volna a mérleg a birodalmi tanácsosok oldalára. Ha bizonytalan volt, félretette az ügyet, eldöntetlenül hagyta (például az erdélyi oktatásügyről szóló 1850. őszi előterjesztést csak 1853 elején hagyta jóvá, az 1857–1858 fordulóján vitatott tervezet a magyarországi protestáns egyházak szervezetéről csak 1859. szeptember elején került kibocsátásra, 1857 nyarán a tervezett sajtófelügyeleti bizottság tervét teljesen ejtette, pedig eredetileg maga kezdeményezte). Előfordult az is, hogy egészen jelentéktelen ügyekben is akár évekig halasztotta a döntést.⁴³

Esetről esetre változhatott az ügymenet, általános elveket Ferenc József inkább csak negatív értelemben kívánt rögzíteni: mi az, ami kizárólag az uralkodói szuverenitáshoz tartozó ügyként semmiféleképpen sem tartozik a testületek elé (például a kitüntetési ügyek). Hogy egy kérdés eldöntésében kiknek a véleményét kérte ki, maga kívánta meghatározni. Jó néhány olyan nagy jelentőségű ügyet ismerünk, amikor az uralkodó kiválasztott politikus bizalmasaival tárgyalt, és sem a miniszteri konferencia, sem a birodalmi tanács véleményét nem kérte ki (például a „nemzeti kölcsön” akció elindításakor 1854-ben vagy 1857-ben a magyarországi protestáns egyházak helyzetének szabályozására vonatkozó miniszteri előterjesztés vitája során). A politikai döntéshozatal bonyolult intézményes rendszerében azt, hogy mely csatornákon keresztül, milyen leágazásokkal és kiknek a részvételével folyjon a döntéshozatal vagy a végrehajtás, az uralkodó döntötte el, bár az ügyek túlnyomó részét a bürokratikus rutin megszokott csőrendszere szívta fel. De még ezekre az ügyekre is

42 A kézjeggyel való ellátás esetenként a császári döntés megszületésének időpontját jelezte, ezért előfordult, hogy csak jóval később kerül rá egy jegyzőkönyvre az uralkodó kézjegye.

43 1853 késő nyarán Baumgartner pénzügyminiszter kérte, hogy szakítva a még Mária Terézia idejére visszanyúló hivatali renddel, amely szerint a több udvari hatósághoz/minisztériumot érintő ügyekben az uralkodói döntéseket csak az egyik hatósághoz/minisztériumhoz juttatták el, amennyiben az adott döntésnek pénzügyi vonatkozása is van, azt az eredeti előterjesztéssel együtt a pénzügyminiszter is megkapassa. Ferenc József először visszaküldte az előterjesztést, hogy a miniszterek tárgyaljanak róla, majd egészen 1855 februárjáig halasztotta az elutasító döntést. (Baumgartner ekkoriban távozott posztjáról.) A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1853. aug. 30. *Ministerratsprotokolle*, III/2. 303–304.

8. KÉP. JOHANN FRANZ KEMPEN VON FICHTENSTAMM, 1849

igaz lehetett – ahogy Berger Waldenegg figyelmeztet – a személyfüggőség. Az intézményes véleményalkotás erőviszonyai nem az intézmények egymáshoz való, „törvényekben” rögzített viszonyán, hanem az intézményeket megtestesítő személyeknek a császárra gyakorolt pillanatnyi befolyásán mérhető hatalmi súlyán alapultak. S ennyiben persze esetlegéseknek és önkényesnek tűnhettek. Ráadásul Ferenc József mindenkit csakis abban az ügyben tekintett illetékesnek, amiben ő a véleményét kérdezte, vagy amivel ő megbízta. Grünne szerint Ferenc József „ki nem állhatta, ha valaki olyan dolgokat hoz előtte szóba, melyek nem tartoznak kifejezetten a reszortjába”.⁴⁴

A miniszteri konferencia jegyzőkönyvei azt mutatják, hogy a részben cserélődő miniszterek az uralkodói akarat engedelmes végrehajtóiként viselkedtek, csak egy-egy halvány utalás ismerhető fel arra, s inkább csak az évtized második felében, hogy valamelyikük, ha nagyon óvatosan is, de jelezte az uralkodói akarrattól eltérő véleményét egy-egy részkérdésben.⁴⁵ Egy-két alkalommal az uralkodó határozottan helyreutasította valamelyik miniszterét

44 Andrian-Werburg naplója, 1854. nov. 21. Andrian-Werburg: „Österreich wird meine Stimme erkennen lernen“, Bd. 3. 145.

45 Példaként lásd A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1855. szept. 1., nov. 21. *Ministerratsprotokolle*, III/4. 136–137., 181–182.

vagy akár a testületet, mivel úgy látta, felhatalmazás nélkül túllépték az uralkodó által 1852 áprilisában szabott hatáskört.⁴⁶ A látványos ellenkezés hiánya persze nem jelentette azt, hogy más eszközökkel ne igyekeztek volna saját álláspontjuknak megnyerni az uralkodót, de erre nem a testületi ülések, hanem a magánaudienciák látszhattak alkalmasnak, és minden bizonnyal azok is voltak. Ebben a kortársak értékelése szerint az 1855 elején újra, de immáron pénzügyminiszterként hivatalba lépő Bruck báró és Bach belügyminiszter járt élen.

Voltak azután az államéletnek olyan területei, amelyeket Ferenc József lényegében teljesen kivett mind a miniszteri konferencia, mind pedig a birodalmi tanács kompetenciája alól. A hadügyminisztérium megszüntetése nyomán 1853 elején kizárólag az uralkodó katonai kabineti irodája és a hadsereg-főparancsnokság foglalkozott, természetesen az uralkodó irányításával, katonai ügyekkel, a miniszterek elé „csak” azoknak az államháztartásra nézve egyre nyomasztóbb pénzügyi terhei kerültek. Másik ilyen terület a rendőrség és csendőrség működése volt. A Legfelső Rendőrhatóság vezetője, Johann Kempen von Fichtestamm altábornagy közvetlenül az uralkodónak volt alárendelt, Grünne grófnak tette rutin jelentéseit. Nagyon jellemző azonban, hogy a titkos levélvizsgáló páholyrendszer átszervezésekor 1852-ben Kempennek nem sikerült megszereznie a közvetlen irányítás jogát, mivel annak csúcsszervét az uralkodó – az 1848 előtti hagyományoknak megfelelően – a külügyminisztériumban hagyta, s annak vezetőjét ismét csak közvetlenül a maga fennhatósága alá rendelte. Az államrendőrségi információszerzés szálai tehát hiánytalanul csakis az ő, illetve a főhadsegéd íróasztalán futottak össze.⁴⁷ Grünne halványan ironikus megjegyzése feltehetőleg nem véletlenül hangzott el az uralkodó háta mögött: „az Úr kitűnő rendőrminiszter lett volna, mivel mindent lát és tud.”⁴⁸

Nem egyszerű „hagyományos” abszolutizmus volt ez, hanem – ahogy például Josef Redlich nevezi – „személyes abszolutizmus”, amennyiben az uralkodó nem pusztán felügyelője volt az államgépezetnek, hanem folyama-

46 1856 novemberében Bruck pénzügyminiszter egy előterjesztése kapcsán (a tartományi pénzügyi hatóságok működése feletti felügyeleti jogokról) kijelenti, hogy ilyen ügyben a tárgyaláshoz, de előterjesztés készítéséhez is előzetes „császári döntés”-t kell kieszközölni. 1857 májusában pedig a miniszterek a Westbahn részvénytőkéjének ügyében határozathozatalra vették, amit azonnal visszautasított Ferenc József, s nem hagyta jóvá a jegyzőkönyvet, új tárgyalásra szólította fel őket. A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1856. nov. 16. *Ministerratsprotokolle*, III/5. 220. 6. jegyz.; a miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1856. máj. 8., Stefan Malfèr: *Einleitung*. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein*. Bd. 6. 3. März 1857 – 29. April 1858. Bearb., eingel. Stefan Malfèr. Wien, 2014. 85., XLI.

47 Vö. Friedrich Walter: *Die österreichische Zentralverwaltung. III. Abteilung. Von der Märzrevolution 1848 bis zur Dezemberverfassung 1867*. Bd. 1. Wien, 1964. 573–576.; Josef Karl Mayr: *Einleitung*. In: *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 3–34.; a titkos páholyszervezet újjáalakításáról: Deák Ágnes: „Zsandáros és policzások”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Bp., 2015. 483–484.

48 Kempen naplója, 1854. szept. 2. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 337.

tosan első számú működtetője, nemcsak „uralkodó”, hanem „tényleges kormányzó és legfelsőbb akarat”, mely nem pusztán általa választott és leváltható bizalmas politikusain keresztül gyakorolta a kormányzást, hanem az állandó közvetlen részvétel mechanizmusait működtetve. E tekintetben Ferenc József kiépült rendszere nem egyszerű visszatérés volt az 1848 előtti abszolutizmus kormányzati rendszeréhez.⁴⁹ Waltraud Heindl e kormányzati rendszert a „totális igazgató állam, autokratikusan kormányzó császárral” címkével látta el,⁵⁰ Joseph Redlich egyenesen a fiatal uralkodó „diktatúrájára”-ról beszélt.⁵¹ S mégis, maga az uralkodó még mindig nem volt elégedett a hatalomkoncentrációval. 1853 novemberében Kübeck azt jegyezte fel, hogy az uralkodó javaslatot vár tőle a legfelsőbb kormányzati ügyek még koncentráltabb irányítására, 1855. február végén pedig Ferenc József egyenesen azt mérlegelte, hogy „az egyébként sem célravezető miniszteri konferenciákat megszünteti, az efféle tanácskozásokon maga elnököl”.⁵²

A közvéleménnyel és általában véve az alattvalókkal szintén az erő nyelven kívánt „beszélni”. Határozottan elutasította, hogy egy-egy politikai döntés születésekor, nyilvánosságra hozataluk formájában vagy szövegezésében bármiféleképpen számításba vegyék annak közvéleményre gyakorolt hatását. Nemcsak 1849 nyarán képviselte a „forradalmi elemek”-kel való kérlelhetetlen leszámolás eszméjét. Amikor 1851 nyarán egy észak-itáliai politikai szervezkedést eláruló feljelentő meggyilkolása kapcsán Radetzky tábornok településekre kirótt kollektív megtorló lépéseket javasolt, de a miniszterek túlnyomó része szelídebb eszközökhöz nyúlt volna, Ferenc József harciasan támogatta a kemény megtorlást, akár települések (például Milánó) felgyújtását is.⁵³ Az uralkodói kegyelmezés eszközével politikai elítéltekkel kapcsolatban igen visszafogottan élt, tulajdonképpen csak a hagyományok által diktált alkalmakra (házasság, országjáró látogatás stb.) szorítkozott. A sajtónyilvánosságot kezdetől ellenérzésekkel és gyanakvással kezelte, a szigorú sajtórendtartás ellenére folyamatosan elégedetlen volt; ahogy Stefan Malfèr fogalmaz, az évtizedfordulón majd „meglehetősen hosszú tanulási folyamat”-ra volt ahhoz szükség, hogy a sajtószabadságot és annak keretében a kormányzattal szembeni kritikus hangokat akceptálni tudja.⁵⁴

Nem meglepő persze, hogy így azután nem sikerült az uralkodóról a közvélemény képét pozitívvá formálni. A birodalom nyugati tartományaiban

49 Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, I. 409–410.; Uő: *Kaiser Franz Joseph*, 95.

50 Waltraud Heindl: *Verwaltungseliten im Neoabsolutismus. Professionelles und politisches Profil vor dem Horizont der Modernisierung*. In: Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem*, 152.

51 Redlich: *Kaiser Franz Joseph*, 101.

52 Kübeck naplója, 1853. nov. 20., 1853. szept. 1. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 130.; Kempen naplója, 1855. febr. 27. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 357.

53 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1851. júl. 2. *Ministerratsprotokolle*, II/5. 76–77.

54 A sajtóhoz való viszonyáról lásd Redlich: *Kaiser Franz Joseph*, 225–226.; Malfèr: *Einleitung*. In: *Ministerratsprotokolle*, III/6. XLIX.

pedig – az észak-itáliai tartományokat kivéve – nem terhelték ezt a képet oly véres emlékek, mint Magyarországon, de alapvetően szívtelen, csak katonai dolgokkal foglalkozó uralkodóként élt alattvalói tudatában, s magától értetődően hibáztatták a kormányzati felelősséget magára vevő uralkodót. A felségsértési ügyek igen gyakoriak voltak, még ha a túlnyomó többségüket „felborozott” állapotban tett felelőtlen kijelentések indítottak is el. Ferenc Józsefet érezhetően zavarták ezek az ügyek, s elégedetlen volt bírósági kezelésükkel, 1853 késő tavaszától az államügyészeknek rendszeres jelentéseket kellett tenniük a felségsértési ügyekről.⁵⁵

Elméletben természetesen az uralkodói abszolutizmus igen hatékony és gyors kormányzati forma, hiszen egyetlen döntéshozó centrum létezik. Valójában a legtöbb esetben nem a gyorsaság és hatékonyság érvényesült. Ebben a rendszerben mindenekelőtt az uralkodó feletti befolyásért folytatott harc és versenyfutás jellemezte a politikai döntéshozók közötti viszonyokat. Az intrika és gyanúsítás, a színpalak mögötti szervezkedés e rendszer szerves részét alkotta, hiszen egy politikus csak úgy juttathatta érvényre elképzelését, ha kigolyózta (vagy legalábbis megpróbálta) az uralkodói kegyből riválisait. Előbb-utóbb természetesen minden versenyző méltatlanul mellőzve vagy háttérbe szorítva érezhette magát. Egykor Schwarzenberg herceg, de azután Kübeck báró, Bach miniszter, de még a legfőbb bizalmas Grünne gróf is átéltette, hogy az uralkodó negligálja valamely fontos kérdésben a véleményét. Kübeck például 1853–1854-ben megkeseredett egykori tanácsadóként húzódott félre a nemzeti kölcsön tervének ellenfeleként, de külpolitikai téren sem értett egyet sem a németországi politikával, sem az Oroszországtól való távolodással. Kempen és Grünne szintén a krími háborús konfliktus kapcsán drámaian romló orosz kapcsolatokat szemlélte elképedve, s ezzel párhuzamosan Ferenc József politikai közelítő gesztusait III. Napóleonhoz, de leginkább persze a nagy rivális, Bach belügyminiszter sikeres hatalmi manővereit figyelték féltékenyen.⁵⁶

A civil tanácsadók határozottan károsnak ítélték az uralkodó feltétel nélküli vonzódását a katonai szellemhez, a „katonauralom” térhódítását. De 1850 őszén még a vezetésből hamarosan távozó Anton Csorich di Monte Creto altábornagy hadügyminiszter (!) is arra panaszkodott, hogy közvetlen környezete, leginkább a nagybácsi, Albrecht főherceg túlságosan igyekszik az ifjú uralkodót egyfajta „katonai céhszellemnek” megnyerni. Egy ünnepélyes katonai seregszemle alkalmával jegyezte fel Kübeck is az uralkodóra tett kevés bíráló megjegyzéseinek egyik legélesebbikét naplójába: „Az osztrák uralkodó még

55 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1853. ápr. 29., máj. 2. *Ministerratsprotokolle*, III/2. 84., 91–92.; Berger Waldenegg: *Mit vereinten Kräften*, 546–549.; a felségsértési esetekről Salzburgban lásd Philip Czech: *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube. Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph*. Wien–Köln–Weimar, 2010.

56 Vö. Kübeck naplója, 1853. júl. 11., 1854. máj. 26., jún. 24. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 116., 144., 146.; Kempen naplója, 1852. okt. 1., 1853. márc. 13., 1854. jan. 3., 9., 17., ápr. 12., okt. 7., 1856. nov. 16. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 263., 282., 314–316., 325., 340., 414.

nem fogta fel a különbséget az imperátor és a császár között, s emiatt rá és a birodalomra nézve súlyos következményektől tartok.”⁵⁷ Ugyanígy távol állt a bürokratikus államgépézet vezetőitől (de a hadsereg vezetőitől is) a jozefinista egyházpolitika revíziója és a katolikus egyház számára biztosított erős befolyás az államélet egyes területein.⁵⁸

S mennyire tudott megfelelni az ifjú Ferenc József a maga által választott mindent tudó, mindent egyedül határozó és mindenért a felelősséget magára vállaló teljhatalmú uralkodó szerepének? A kortársak egyetértettek abban, hogy az értelmi képességei adottak voltak hozzá: gyors átlátó és ítélőképeség, nagyon jó emlékezőtehetség, kötelességtudat és elhivatottság, erős akarat, személyes és politikai bátorság (melyet azonban egyesek kiélezett helyzetben már inkább közömbösségnek is érezhettek). Mindehhez azonban egyfajta érzelmi ridegség, hidegség és korlátozott szellemi látókör párosult. S a korlátlan uralkodói szuverenitás élménye az önbizalommal együtt természetesen ezeket a negatív tulajdonságokat is erősítette.⁵⁹ Kübeck már befolyása fénykorában, 1851 februárjában is úgy látta, Bach legfőbb fegyvere a hízélgés, amivel célt ér Ferenc Józsefnél. Kempen sem gondolta ezt másképp, bár szerinte nem magát szerette Ferenc József erősebbnek és félelmetesebbnek látni, mint amilyen valójában volt, hanem inkább birodalmát egyre hatalmasabbnak.⁶⁰ Grünne és Kübeck is úgy nyilatkozott, de persze nem a nyilvánosság előtt, hogy Ferenc József egyre inkább nem szeret ellentmondást hallani, egyszerűen nem kéri ki a potenciális ellenkezők véleményét, vagy egyenesen eltávolítja maga mellől az ellentmondókat, ezért nem is merik neki elmondani véleményüket. Kübeck egy alkalommal lemondóan megállapította: „a császár rosszakaratot lát ott, ahol az igazság vitatkozik.” Kempen is hasonlóan jegyezte fel naplójába.⁶¹ Azután persze, egy-egy – nyilván ritka – alkalommal nemcsak vélemé-

57 Csorich megjegyzését Kempen jegyezte fel naplójában, 1850. nov. 18. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 194.; Kübeck naplója, 1852. nov. 12., 1853. júl. 20. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 101., 117.; Buol-Schauenstein gróf külügyminiszter is úgy nyilatkozik 1859-ben, hogy az egyetlen, amit fel lehet róni Ferenc Józsefnek, a hadsereg iránti elfogultsága. Véleményét idézi Heller: *Franz Joseph I.*, 83.

58 Kempen naplója, 1855. jan. 12., 1856. febr. 24. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 352., 388.

59 Kortárs vélemények Ferenc Józsefről: Kübeck naplója, 1849. jún. 26., 1850. aug. 1., nov. 1., 28., dec. 29., 1851. jan. 21., 1851. márc. 3., 1852. márc. 11., 16., 19., nov. 18., dec. 24., 1853. máj. 26. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 31., 47., 53., 55–56., 59., 61., 64., 89–90., 101., 103., 114., Kübeck levele leányához, Bécs, 1851. aug. 29. Uo. 196.; Schwarzenberg 1850-ben papírra vetett jellemzését sok szakmunka idézi, példaként lásd Heller *Kaiser Franz Joseph I.*, 42.; Kempen naplója, 1850. jan. 14., 1853. aug. 9., 1854. febr. 20. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 164., 299–300., 321.

60 Kübeck naplója, 1851. febr. 8., 1852. aug. 8., 1853. jún. 19., 1854. jan. 25., máj. 31., okt. 2., nov. 6. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 62., 98., 115., 134., 145., 155., 159.; Kempen naplója, 1854. dec. 24. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 349.

61 Kübeck naplója, 1852. ápr. 26., 1853. júl. 5., 11., 1854. jún. 24., okt. 11. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 93., 116., 146., 157.; Kübeck levelei leányához, 1854. dec. 8., 1855. ápr. 17. Uo. 201–202.; Grünne és mások bíráló megjegyzéseit az uralkodót, illetve Kübeck fél-

9. KÉP. ALBRECHT FŐHERCEG, 1849

nyüket, de információkat is elhallgatnak az uralkodó elől, mivel feltételezik, hogy kellemetlen lenne számára!⁶² S hogy lecserélhető és pótolható alkatrészek ők az uralkodó szemében, mindannyian konstatálják. Kübeck a *Szilveszteri pápens* kibocsátása után Ferenc József meleg kézfogással társított köszönetmondással fogadta, majd két nap múlva kitüntette, de a kitüntetést – az ugyancsak kitüntetett Schwarzenberggel és Bachhal ellentétben – nem személyesen adta át, hanem egyszerűen elküldette neki. Kübeck a rákövetkező napon ritka öntudatos gesztussal megköszönte a kitüntetés *átküldését*, azzal magyarázkodásra készítve az elpirult uralkodót. Nem volt Ferenc József hozzászokva effajta öntudatos magatartáshoz alattvalóknak tekintett tanácsadói részéről. Egy másik alkalommal aztán csak ezt jegyezte fel Kübeck: „A császár

reállását illetően, valamint Kempen észrevételeit lásd Mayr: *Einleitung*. Kempen naplója, 1852. szept. 8., 1854. febr. 17., jún. 9., 14., 25., nov. 12., 16., 24., dec. 3., 1855. jan. 4., febr. 18. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 68., 260., 320., 333–334., 341., 343–346., 351., 356.; Berger Waldenegg gondosan elemzi azt, ahogy Ferenc József egyszerűen nem vesz tudomást a kényszerítő eszközök alkalmazásáról az önkéntesként meghirdetett nemzeti kölcsönakció lebonyolításában, pedig az az általa meghirdetett elvek megsértésével uralkodói szavahihetőségét ásta alá. Berger Waldenegg: *Mit vereinten Kräften*, 383–390.

62 Kempen naplója, 1851. nov. 15. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 232.

ma – igazán Habsburg volt.”⁶³ A történészek mindezek mellett a tapasztalatlanságból származó türelmetlenséget tekintik Ferenc József személyi uralma gyenge pontjának: egy-egy fontos döntés előtt az uralkodó hirtelen, kapkodva és elhamarkodottan döntött,⁶⁴ láttuk ezt már a *Szilveszteri pátens* kibocsátásakor, de 1860 októberében is hasonló sietséggel kerül majd sor az újabb nagy fordulatra, az alkotmányossághoz való korlátozott visszatérésre. A korlátlan uralkodói szuverenitás ígézetét értékelték már történészek utópiának, ahogy látták Ferenc Józsefet ezzel szemben a lehető legpragmatikusabb politikusnak is.⁶⁵ Az azonban egyértelmű, hogy az uralkodó személyes adottságaitól függetlenül az uralkodói abszolutizmus nem bizonyult megfelelő kormányzati formának a kor társadalmi, gazdasági és politikai konfliktusainak kezelésére.

Ferenc József 1852 januárja és 1860 októbere között abszolút uralkodóként kormányzott. Minden lehetséges verbális, szimbolikus és politikai színtéren kerülte annak látszatát is, hogy szuverenitása korlátozott. Politikusai és hivatalnokai kézben tartásával, fegyelmezett hivatali munkával valóban sikerült az államgépezet fogaskerekeinek mozgását a maga közvetlen ellenőrzése alá vonni. Az állampolgárok szemmel tartásának feladatára létesített intézményei által begyűjtött információkat sikerrel koncentrált a főhadsegéde és a maga íróasztalára. De vajon tényleg korlátlan volt a szuverenitása? Péter László némileg provokatívan a következő megállapítást teszi: „a rendszer nem annyira abszolutisztikus, mint inkább nem alkotmányos” volt, azt sugallva, megvoltak az uralkodói hatalomgyakorlás intézményes és szokásjogi korlátai, de azok nem alkotmányos jellegűek voltak.⁶⁶ Ezeket a korlátokat nem találjuk meg chartába foglalva, hanem az egyes uralkodói állásfoglalásokból s még inkább uralkodói eljárásokból kell körvonaloznunk – legalább részleteiben.

Mindenekelőtt a Habsburg-család uralkodói tradícióit kell korlátozó tényezőként megemlíteni. Trónvárományosként Ferenc József neveltetésének a lényege a személyes akarat abszolút alárendelése volt a Habsburg uralkodói eszménynek, hogy mint isten küldöttje ne személyes kívánságait, hanem az állam és az alattvalók javát tartsa szem előtt. Elsősorban nem személyes hatalomvágyból vállalta magára a teljes kormányzati felelősséget, hanem szigorú kötelességtudatból, meggyőződésből, hogy az isteni akaratból ráruházott poszton „mindenhol jelen levő, mindent tudó és mindenért felelős”-nek kell

63 Kübeck naplója, 1852. jan. 1., 3., 4., 5., 1853. febr. 1. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck*, 86., 106.; nagyon egybecseng ez Kempen báró naplóbejegyzésével: „Igazán a Habsburgokra jellemző!” Kempen naplója, 1852. máj. 13. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 252., további hasonló megjegyzések Kempen naplójában, 1852. febr. 25., 1853. szept. 9–10., 20. Uo. 243., 302–304.

64 Redlich: *Kaiser Franz Joseph*, 53., 103., 266.

65 Redlich: *Kaiser Franz Joseph*, 98.; Lothar Höbelt: *Franz Joseph I. Der Kaiser und sein Reich. Eine politische Geschichte*. Wien–Köln–Weinar, 2009. 17.

66 László Péter: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. VII: Verfassung und Parlamentarismus. 1. Teilband. Wien, 2000. 297.

10. KÉP. AUSZTRIA VÉDELMEZŐINEK ALLEGÓRIÁJA, 1850

lennie.⁶⁷ Amikor tanulja az uralkodást, azt is el kell sajátítania, mi egyeztethető össze uralkodó elődeinek uralkodói hagyományaival s mi nem.⁶⁸

Ferenc József éppen ezért igen nagy súlyt fektetett a hatályban lévő törvények, rendeletek, eljárásjogi szabályok pontos betartására és betartatására.⁶⁹ Mi sem állt távolabb tőle, mint a törvények és saját akaratának szembeállítás, ami persze politikusai gondolkodásától nem feltétlenül volt idegen. Amikor például Bach belügyminiszter 1852 februárjában a minisztertanács ülésén a járási hivatalok újjászervezéséről folytatott vitában összehasonlította a közigazgatási hivatalnokokat és a bírói kart, kijelentette, az előbbiek sokkal inkább alkalmasak igazgatási feladatokra, mivel a bírói funkciókat végzők hajlamosak magukat „az adott törvény végrehajtóinak, semmint a császári akarat szolgálóinak és végrehajtóinak” tekinteni.⁷⁰ Maga Ferenc József feltehetően nem ilyen paradigmában gondolkodott. Ő maga alkotta a törvényeket, tehát nem volt oka nem betartani azokat. Ha valamely törvény, rendelet megváltoztatása számára szükségesnek látszott, végigfuttatta a hivatali ügymenetet, érveket és ellenérveket várt az arra hivatott, általa korábban és aktuálisan választott tanácsadóktól, a döntést persze a maga számára tartva fenn. A bürokratikus szabályok betartása önmagában érték volt számára, hiszen a bürokrácia és hivatalszervezet működési mechanizmusa a birodalom fennállásának egyik biztosítója volt. (De persze arra is tudunk példát, amikor a bürokratikus eljárásjogi szabályok alkalmazása egy korábban meghozott uralkodói döntés díszlete volt csupán.⁷¹)

S hogy – ha korlátok között is, de – valóban kíváncsi volt mások érveire és a lehetséges ellenérvekre is, mutatja, ahogy miniszterei és birodalmi tanácsosai közé igen különböző nézeteket valló személyeket választott ki. Az újrendies konzervativizmus elveit vallók, a bürokrata abszolutizmus-orientált konzervatív politikusok az ambiciózus reformpolitikát hirdető és követő modernebb konzervatívokkal (volt mérsékelt liberálisokkal) ültek egy testület-

67 Helmuth A. Niederle: „*Es war sehr schön, es hat mich sehr gefreut*”. *Kaiser Franz Joseph und seine Untertanen*. Wien, 1987. 31., 76., 167.; legádázabb ellenfelei sem vádolhatták azzal, hogy valamely döntésben saját önérdeke vezette volna. Vö. Heller: *Kaiser Franz Joseph I.*, 54.

68 1849. július 28-án a Szárd Piemonti Királysággal kötendő békekötés kapcsán például az érdekelte, az uralkodói kegyelemgyakorlási aktusokkal összefér-e a kegyelmezés alól egyedi kivételek meghatározása. A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1849. júl. 28. *Ministerratsprotokolle*, II/1. 531.

69 Egy javaslat tárgyalásánál tisztázandó kiindulókérdés volt az számára, hogy az hogyan viszonyul a „törvényesen fennálló rendelkezésekkel”. Lásd például a magyar koronajavak tervezett felparcellázásáról folytatott tanácskozást. A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1850. nov. 12. *Ministerratsprotokolle*, II/4. 65.

70 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1852. febr. 9. *Ministerratsprotokolle*, II/5. 540.

71 1852 novemberében például a birodalmi törvénylap többnyelvű kiadásának megszüntetése csak azért került tekervényes út egyik állomásaként a miniszterek elé, mert azt eredetileg pátnes szabályozta, tehát pátnesnek is kellett módosítania, márpedig a császári pátnesek szövegének szokásos paneleleme volt a formula: „Minisztereim meghallgatása után.” A miniszteri konferencia ülése, 1852. nov. 27. *Ministerratsprotokolle*, III/1. 342–343.

ben, hogy minél szélesebb palettáját nyújthassák a véleményeknek. Jellemző, hogy amikor Philip Krauß báró pénzügyminiszter, aki 1851. nyár végén elvi egyet nem értését merete kinyilatkoztatni az alkotmány felfüggesztésével, s korábban sem átalált alkalmanként ellentmondani az uralkodónak, a pénzügyi helyzet folytán 1851 végén lemondásra kényszerült, Ferenc József kinevezte a birodalmi tanács tagjává, sőt, amikor Kübeck báró az utolsó helyre akarta besorolni a tanácsosok rangsorában, az uralkodó közbeavatkozott. Láthatólag becsülte kiállását és bátorságát, ha nézeteit nem is osztotta.⁷²

Nem állíthatjuk, hogy nem ismerünk példát arra, hogy Ferenc József hatalmi szóval beavatkozott egy-egy konkrét ügybe. Az igazságszolgáltatás területén felidézhetünk egy-egy esetet: 1851 elején a minisztertanácson hozott szóba egy már megszületett ítéletet, s egyelőre csak az abban foglalt elvek cáfolatát kérte valamilyen formában a miniszterektől; 1853 áprilisában már elrendelte egy kifogásolt sajtóperbeli döntés után, hogy az igazságügy-miniszter utasítsa a törvényszéket, hogy „jövőbeli esetekben ne hagyják fenyítés nélkül vallási tárgyak illetelen tárgyalását a sajtóban”. Egy hónappal később egy utóbb hamisnak bizonyult hír kapcsán azonnal nyugdíjazta a prágai országos főtörvényszék vezetőjét és néhány bíróját, mivel azok a hírek szerint felmentettek egy felségsértő kijelentéseket („kölyök”, „szamár”, „szószegő”) tett személyt. (Majd hónapokkal később visszavonta döntését, mihelyt kiderült a hír megalapozatlansága.)⁷³ Nagyon ritkán, de az is előfordult, hogy Ferenc József hatalmi szóval beavatkozott egy még folyamatban lévő bírósági eljárásba. 1851 őszén például megbízta az igazságügy-minisztert, hogy „megfelelő útmutatásokat” adjon az illetékes bíróságnak egy már megindult sajtóperben. 1852 novemberében pedig a bécsi érsek közbenjárására, miniszterei ellenkezése dacára megszüntette az eljárást egy izgatással vádolt katolikus pap ellen (pedig nem akármit követett el: a jobbagyfelszabadításra vonatkozó uralkodói döntést az egyházi javak elrablásának minősítette egy újságcikkben).⁷⁴ A legtöbb efféle eset mégis a sajtóirányítás terén dokumentálható, ahol az úgynevezett megintési rendszer amúgy is lehetővé tette, hogy bírósági procedúra nélkül, közigazgatási határozattal fellépjenek egy sajtóorgánum ellen. Jó néhány ügyben kifejezetten Ferenc József adott utasítást egy-egy bécsi lap megintésére, vagy ha bizonyos számú megintés összegyűlt, megjelenési enge-

72 Kletečka-Schmied-Kowarzik: Einleitung. In: *Ministerratsprotokolle*, II/5. LI., LVI.; említetjük még Thun gróf pozícióban tartását az évtized végén, vagy azt követően Ignaz Plener pénzügyminiszter példáját.

73 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1851. jan. 2., 7. *Ministerratsprotokolle*, II/4. 172., 176.; a miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1853. ápr. 5., máj. 2. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein*. Bd. 2. 15. März 1853 – 9. Oktober 1853. Bearb. Waltraud Heindl. Vorw. Gerald Stourzh. Wien, 1979. 50., 92.; Kempen naplója, 1853. ápr. 5., máj. 2. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 286., 288.

74 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1851. szept. 12. *Ministerratsprotokolle*, II/5. 218.; a miniszteri konferencia üléseinek jegyzőkönyve, 1853. jún. 30., júl. 7. *Ministerratsprotokolle*, III/2. 185–187., 196.

délyük időleges vagy végleges felfüggesztésére.⁷⁵ Alkalmanként maga kezdeményezett eljárást politikai ellenfelek ellen,⁷⁶ mégis ezek a fent idézett ügyek inkább kivételek: a játékszabályokat maga állapította meg, de azután azok szerint hagyta az államgépezet intézményeit és szereplőit működni, miközben folyamatosan ellenőrizte őket.

Az, hogy Ferenc József nem szerette, ha hivatalnokai (s neki nem politikusai, sokkal inkább csak hivatalnokai voltak), legyenek azok bármely befolyásosak is, nem a rájuk bízott reszortjukhoz tartozó ügyeket hoznak szóba előtte, azt is jelentette, hogy e reszorthoz tartozó hatáskörök tiszteletben tartását elvárta a többi hivatalnoktól – legyen az akár Albrecht főherceg, a dinasztának az uralkodó után talán legnagyobb politikai tekintéllyel rendelkező tagja. Az ő közbenjárásai a császár személyes intervencióját igényelve különböző egyedi ügyekben sorra eredménytelenek maradtak, még azt sem tudta elérni, hogy feleslegessé vált bizalmas segítőjét, informátorát és tanácsadóját, Zákos Elek volt kamarai tisztviselőt visszahelyezzék a pénzügyigazgatásba, mivel a pénzügyminiszterek azt visszautasították, Ferenc József pedig akceptálta álláspontjukat.⁷⁷

A *Szilveszteri pátiens* teljesen lezárta az utat a politikai participáció előtt, de belekerült az alattvalók különböző csoportjai érdekeinek képviselése mint a kormányzati döntéshozatal egy segédintézménye. A kizárólag tanácskozó, semmiféle kezdeményező, illetve döntési jogosítvánnyal nem rendelkező, korlátozott jelölés után az uralkodó által kinevezett tagokból álló, a helyi állami közigazgatási vezetők irányításával működő érdekképviselési testületek lettek volna hivatottak a „tisztá monarchikus elv” keménységének egyfajta lágyítására, de azután a politikai elit vitái közepette létrehozásukra egyáltalán nem került sor.⁷⁸ A lakossággal való kormányzati „érintkezés” fő formája így az úgynevezett „bizalmi férfiak”, kormányhű, „jó felfogású” bizalmas tanácsadók szolgáltatásainak igénybevétele maradt, akiknek a feladata a társadalom érdekeinek artikulálása volt – természetesen a kormánypártiság szigorú kor-

75 Kempen naplója, 1851. aug. 14–15., 1853. febr. 11., 1854. febr. 18–19., márc. 6.–7., 10. 31.; okt. 23., dec. 10., 11. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 222., 278., 321–324., 342., 347.; Kübeck naplója, 1854. dec. 16. *Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck von Kübau*, 68.

76 1852 nyarán például a fülébe jutott, hogy Jósika Sámuel báró, a magyar konzervatívok egyik vezetője Bécsben olyan kijelentést tett, miszerint az uralkodó fogadtatása magyarországi látogatása alkalmával korántsem volt olyan fényes, mint ahogy azt a híradások állítják, Ferenc József utasította Kempent, hogy figyelmeztessék Jósikát, s ha kell, akár toloncolják ki Bécsből. Kempen naplója, 1852. júl. 11. *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen*, 256.

77 Vö. Deák: „Zsándáros és policzajos idők”, 428–429.

78 Uo. XXI–XXVII.; az úgynevezett országgépviselési szervek tervéről magyarul lásd K. Lengyel Zsolt: Az országgépviselés problémája a neoabszolutizmus-kori Magyarországon. *Aetas*, 27 (2012) 1. sz. 31–52. (új kiadása: Uő: *Emigráció, szóróvány, hungarológia. Válogatott írások 1985–2012*. Bp., 2012. 356–382.)

látai között, amit kiegészített a reprezentatív uralkodói utazások formalizált gyakorlata.⁷⁹

Berger Waldenegg kimutat továbbá olyan „modern” szempontokat is az uralkodói szuverenitást korlátozó tényezőként, amelyek véleménye szerint lényegesen korlátozták a döntéshozók mozgásterét, mint például a tulajdon védelmének liberális alapelvét. Szerinte az uralkodónak a modern sajtóval szembeni minden fenntartása ellenére is a kormányzat képviselőinek számításba kellett venniük a sajtó befolyását a lakosságra, sőt azt be kellett építeniük politikai gyakorlatukba.⁸⁰ De azt is hangsúlyozza, hogy a birodalom szövevényes felépítése, a tartományok sajátos történeti hagyományai és adottságai is tompították az egységes centralizált birodalom megteremtésére irányuló császári akarat voluntarista energiáit. Akár akarta, akár nem, az ünnepélyesen deklarált egységes elvek és eljárási szabályok mellett is az államgépezet működésének mindennapjaiban figyelembe kellett venni ezeket a sajátosságokat, s Ferenc József sem tehetett mást.

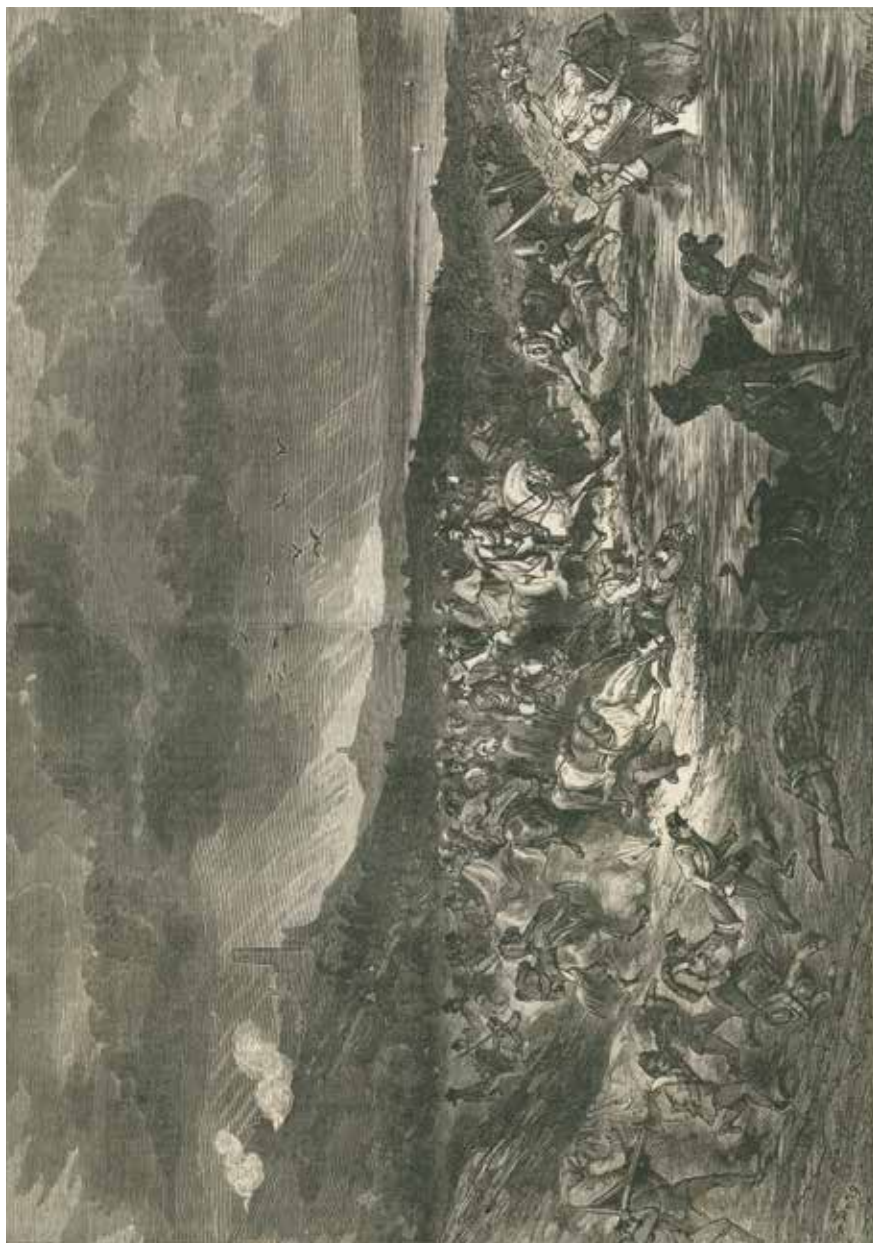
Ezen, csak nehezen körvonalazható korlátok ellenére Ferenc József abszolút hatalomra igényt tartó és azt gyakorló uralkodó volt ezekben az években. De nevezhetjük-e önkényúrnak vagy zsarnoknak, ahogy az a magyar történetírás szokászatában meghonosodott? Czuczor Gergely és Fogarasi János 19. század közepi szótárában nem találunk „önkényúr” címszót, de megvizsgálhatjuk az „önkény” szó jelentését, melynek két variánsát rögzítették a szerzők. Ezek közül az egyik valóban használható Ferenc József uralkodói habitusának leírásához. Eszerint az önkény azon „cselekvésmód”, mely által „valaki oly ügyben is saját véleménye, és akaratja szerint rendelkezik, melyhez másoknak is szólási, beavatkozási joguk volna, vagy melyről a fennálló törvények, kötések stb. másképpen rendelkeznek”.⁸¹ Ferenc József tagadta, hogy az isten kegyelméből uralkodó monarchia szuverenitása korlátozható lenne, valóban alkatilag autokrata volt,⁸² s e nézőpontból nézve a magyar alkotmányosság alaptörvényei az uralkodói szuverenitást megengedhetetlenül korlátozni szándékozó visszaélésnek minősültek számára. Am a szónak a szótárban elsőként rögzített jelentésárnyalata jóval kevésbé illik a neoabszolutizmus kormányzata élén álló uralkodóra. Eszerint ugyanis az önkény az „akarat” azon formája, „melynek cselekvési rugóit, ösztöneit egyedül saját vágyai, saját céljai teszik, mely által valaki saját kényét, vagyis kényét követi”. A túlszabályozott, saját személyiségét és akaratát a Habsburg birodalomépítés egyik, habár az adott pillanatban legfontosabb csavarának tekintő uralkodó biztosan nem volt „önkény”-es kormányzása-

79 Harm Hinrich-Brandt: *Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848–1860.* 1978. Bd. 1. 425.

80 Berger Waldenegg: *Mit vereinten Kräften*, 292., 469.

81 Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára.* 4. Pest, 1867. 1182.

82 Somogyi: *Ferenc József*, 50.

11. KÉP. AZ OSZTRÁK CSÁSZÁR ELHAGYJA A SOLFERINÓI CSATATERET 1859. JÚNIUS 24-ÉN ESTE

ban. Nem saját-, azaz ön-„kénye”, hanem a dinasztia nagyhatalmi ambíciói irányították lépéseit.

* * *

1859 nyaráig úgy tűnhetett, a személyes abszolutizmus kormányzatának csak az uralkodó – olykor mintha lankadó – ereje⁸³ állíthat áthághatatlan akadályokat. Azután következett 1859 nyarán a vesztes háború a Szárd Piemonti Királyság és III. Napóleon Franciaországa ellenében. Ferenc József a katonai hadjárat vezetésének felelősségét is magára vette – a vereség, a nagyhatalmi állásban elszenvedett látványos megaláztatás, a hirtelen előrobbanó belpolitikai problémák és bizonytalanság, az állampolgári elégedetlenség különböző formájú és intenzitású megnyilvánulásai néhány hét alatt nyilvánvalóvá tették a korábban oly szilárdnak hitt kormányzati rendszer gyengeségét. S a válság gyújtópontjában Ferenc József állt, hiszen maga igényelte, hogy minden felelősség és minden jog alanya ő legyen. A válság így közvetlenül az ő uralkodói válsága is volt, még ha ennek beismerése vagy akár csak maga előtti elismerése is távol állt tőle.⁸⁴ De nem habozott tanulni – ha egyelőre nagyon lassan, vonakodva, kitérőkkel tarkítva is, de elindult azon az úton, amely afelele vezetett, hogy igyekezzon összeegyeztetni az isten kegyelméből uralkodó monarchia ideálját és belső meggyőződését az alkotmányos uralkodó történelem által rámért szerepével.

83 1858 decemberében például testvéréhez, Miksa főherceghez írt levelében – miután kioktatja, hogy a döntéseiről a nyilvánosság előtt semmiféle bíráló megjegyzést ne tegyen – így panasz-kodik: „Minden oldalról igénybe vagyok véve; ez a legnehezebb időszak, amit eddig átéltem, ezekben az időkben különösen erős bizalommal számítok hűséges támogatásodra.” Ferenc József levele Miksa főherceghez, Bécs, 1858. dec. 26. Közli: Dr. Otto Ernst: *Franz Joseph I. in seiner Briefen*. Wien–Leipzig–München, 1924. 112–113.

84 Vö. Ferenc József levele Erzsébet császárnéhez, Verona, 1859. jún. 26. In: *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898*. Hrsg. Georg Nostitz-Rieneck. Bd. 1. Wien–München, 1966. 28.

1. KÉP. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR, 1860

Deák Ferenc és Ferenc József

A sors, a véletlen, a szükségszerűség és a történelmi kényszer folytán a magyarok történelmének viszontagságai két évtizednyi ideig egymással szembe állították Ferenc Józsefet és Deák Ferencet. Szinte mesébe illő, ahogy a konfliktusuk során a középnyemes „zalai atyánkfia” a keresztény civilizációból építkező jogérzékével, türelmével, józan ítélőképességével, az európai történelmet elemző készségével, ambíció-, jutalom- és hírnévhiányos mentalitásával, morális feddhetetlenségével meghátrálásra kényszerítette az „isteni küldetésudattal kérkedő császárt”.

A több százezres hadsereggel, megszámlálhatatlan bürokratával, 18-20 millió adófizető háztartással, 40-50 ezer besúgóval, legalább annyi csendőrrel és rendőrrel, Európa és Ázsia államainak mozgását és hatalmi allűrjeit elemző diplomáciai karral rendelkező uralkodóval morális, államfilozófiai és állam-szervezési perbe keveredett egy évi 600 arany évdíjből kétszobás lakosztályt bérlő magánzó. Ez utóbbinak egyebe sem volt egy faesztergánál és a *Corpus Juris*nál. A tévelygő császári akarat, hatalom és vagyon felett mégis győzelmet aratott az állhatatosság, a türelem, a moralitás és az igazsággal szövetkező jog.

Ez a küzdelem azonban legalább háromszáz évvel volt hosszabb annál, mint az az időszak, amikor a két szereplő által képviselt politikai elképzelések időt és teret kértek. Nem soroljuk most fel azokat a konfliktusokat, amik a Habsburg-dinasztia és a magyarok között kibontakoztak, amik miatt I. Ferdinánd 1527. november 3-án történt koronázásától IV. Károly 1921. október 23-án elszenvedett budaörsi vereségéig folyton kongott a vészharang. Azonban ha meg akarjuk érteni Deák passzív ellenállását a Ferenc József erőltette neoabszolutizmus, majd az oktrojált centralista alkotmányossággal szemben, akkor nem feledkezhetünk meg ezekről a harangokat visszatérően kongató viszályokról. Azért sem, mert a reformkorban a polgári Magyarországért folytatott politikai küzdelem során a letűnt három évszázad sebei minduntalan felszakadtak. Ennek egyik – a magyarság önmagát is megvérző – állomása volt a *Pesti Hírlap* és a *Kelet Népe* között 1842-ben kiéleződött politikusi torzsalakodás.¹ Deák – bár Széchenyi is, Kossuth is zaklatták – nem kapcsolódott be a vitába. Annak amorális megnyilvánulásairól azonban Wesselényinek magán-

1 Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. I. 1841–1843. II. 1843–1848. Szerk. és bev. Vizsota Gyula. Bp., 1927, 1930.; Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp., 1977. (Magyar História).

levélben beszámolt.² A személyeskedéstől igen, az éleződő vita témájától nem tudott szabadulni. Ez nem kevesebbről szólt, mint a magyarság helyéről, lehetőségeiről és jövőbeni szerepéről a Kárpát-medencében. Ezért – sógora kérésére – kifejtette saját politikai meggyőződésének közjogi tartalmát. Az 1842. november 10-én és 16-án folytatólagosan írt levelet – bizalmas tartalma miatt – egy megbízható barát által juttatta el sógorához.³

Ha 1842-ben nem is volt aktuális a Habsburg Birodalom széthullása, a felbomlásnak megvolt a realitása. Ez a történelmi szituáció gondolkoztatta el Deákot. A történelem kényszere és az uralkodóház érdeke felől közelített a témához: „Az ausztriai Monarchia [...] több nemzetek aggregátuma, melyet a sors kénye, haragja vagy kedvezése egy csomóba összevetett; [...] a részeit csak egyedül az tartja össze, hogy egy uralkodónak hatalma alatt állanak.” A tartományok együtt maradása is csak az uralkodóház érdeke. Az egység megbomlásával, a dinasztia „megszűnik hatalmas fejedelmi ház lenni”.

Először Metternich kancellárrol – a trónjelölt Ferenc József „politikusi kiképzőjéről” – mondta el véleményét. „Metternich Ausztria! pontosabban a Habsburgok lobogója, ami után mennek a katonák.” Ő az „ütközetben elől lobogó zászló”, de öreg (70 éves) és beteg. A „halála nagy veszteség lesz a háznak”, mert nincs utóda. Bárki legyen az örököse, „befolyását a kül- és belügyekben örökölni nem fogja. Igaz, hogy [...] alatta Ausztria mindinkább elvesztette befolyását. [...] Keleten az orosz óriási léptekkel terjeszti hatalmát, nyugaton a Porosz hatalom mindinkább magához kapcsolja a németek érzelmeit. [...] Lehet, hogy Metternich mindezt csak azért nézte el, mert nyílt erővel fellépni Ausztria gyáva, vagy gyenge volt.”

A baj az, hogy „Ausztria nem [...] igen bővelkedik kitűnőségekben, [...] Az ausztriai kormány silány közepszerűsége halma.” Képtelenek a kor kihívásaira válaszolni. A főhercegek között „egy sincs, aki elég lelkierevével bírna belátni, vagy ha belátja, megtenni, amit az idők s körülmények parancsoló szava megkíván”. A császár és király elmebeli állapotáról a sógornak is megvan a véleménye. Lajos főherceg „határozatlan”, József nádor „előregyűlt”, Károly és János távol tartották magukat a közügyektől, Rainert „lefoglalják az olaszországi ügyek”, Ferenc Károly (Zsófia férje, Ferenc József apja) gyenge. A „hatalom féltékenysége miatt csekélyebb a befolyása, semhogy elhatározó lépést tanácsolni vagy keresztülvinni képes volna”. Ez a közepszerűség sodorja a birodalmat a felbomlás felé.

2 Deák Wesselényinek 1842. okt. 12. In: *Deák Ferencz emlékezete*. Összegyűjtötte és jegyz. Váczi János. II. Levelek 1822–1875. Bp., 1890. 81–85.; A vita elmérgesedéséről még: Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. I–III. Bp., 1904. I. 336–339.

3 Deák Oszterhueber (Tarányi) Józsefnek 1842. nov. 10–16. OSZK Kt. Levelestár. Deák Ferenc levelei Oszterhuber Józsefhez. 14. számú fólió; Több példányos gépirásos másolata MNL OL, Deák iratok, R. 22.; Legutóbb kiadta Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből). *Történelmi Szemle* (1979) 2. sz. 262–282.; A kérdéskörrel bővebben Takács Péter: *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865*. Bp., 1991. 27–32.

2. KÉP. DEÁK FERENC, 1830 KÖRÜL

A tanácsadók „csehek, vagy legalábbis a csehekkal tartanak”. Nekik „nem érdekük a Monarchia fenntartásáért erőt, tehetséget s értéket áldozni”. Csehország ugyanis a felbomlással visszanyeri nemzeti létét.

Végiggondolta azt is, mi várható, ha a bomláskor a „nemzeti elv győzedelmeskedik”. Sógorát az „ausztriai birodalom földabroszához” invitálva, sorra vette a lehetőségeket: „Egyfelől Cseh- és Morvaország, a magyarországi tótok, Galícia és Lodoméria együtt gyönyörű ország lenne. [...] Népessége 13 milliót aligha meg nem haladná. Másfelől Karintia, Karniola, Dalmácia, a tengermellék, a határország, Horvátország, a Magyarországnak alsó részein egy csomóban lakó rácok és egyéb szlávok 4 milliót felül ütnének. Az első meghaladná, vagy [...] megközelítené a porosz birodalom nagyságát. A másik Poroszországon kívül bármelyik német tartománnyal felérne, s e kettő, ha külön ország volna is, egymással szövetségben állana.” A birodalom északi és déli szlávok lakta térségeiben két olyan versenyképes állam formálódna, amelyet Európa államai elfogadnának. „Európa érdeke [...] megkívánja” ugyan a birodalom fennmaradását, de csak akkor, „ha ezt könnyű szerrel teheti”. Mostanság „harca szállni egy nemzetnek [...], hol minden status el van adósodva, hol a szabad alkotmánnyal bíró népeknél a háború nem egészen, s nem egyedül a kormánytól függ. Idegen földön elvesztegetni a nemzetnek vérért és vagyonát, nem oly könnyű.” Az északi és délszláv állam az oroszok rokonszenvével túl

3. KÉP. DEÁK FERENC, 1840 KÖRÜL

azok Ausztria elleni katonai fellépését is kiválthatják. Ausztria ez ellen képtelen lenne magát megvédeni. A „szláv és rác katonáira nem számolhat, sőt még talán az oláhokra sem. [...] A határőrségre az orosz inkább támaszkodhat. [...]”. Európa urai könnyen belátnák, hogy a létrejött államok éppúgy, vagy talán a németek iránti rokonszenv hiánya miatt Ausztriánál jobban biztosítanák a hatalmi egyensúlyt.

A monarchia felbomlásával a területén élő minden nép nyerne. A német államok szomszédságában és védelme alatt az osztrákok sem veszítenének. Nemzeti létüket megőrizhetnék. Igaz, jajdult fel Deák, hogy „Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállásukra s nemzetiségükre. [...] De hiszen ezekkel Európa mit gondolna? Sem számunk, sem politikai fontosságunk, sem műveltségünk, sem kereskedésünk nem olyan, hogy ezáltal más nemzetek szimpátiáját bírnánk. S valamint most Európa nemigen törődik azzal, hogy az Európában lakó hatmillió oláh miképpen van szétszórva s eldarabolva, úgy akkor az ezen számnál is kevesebb és már eddig is elszórt magyarok sorsának tekintete Európát éppen nem gátolná meg politikai számolásában. Úgy bánnának velünk, mint tört számokkal. S oda vetnének bennünket, hová mintegy adjustatio [igazítás, kiegészítés] gyanánt jobbnak látnák.”

Mindezek gondolat-csinálmányok, hessegette magától is, sógorától is a rémképeket, de „arról meg vagyok győződve, hogy azon cseheknek, akik a cseh nemzet fényes felvirágzását óhajtják”, nem áll érdekükben ragaszkodni a birodalom létehez. Árulóként nem fognak fellépni, „de nyugodtan várják el

az események bekövetkezését, mely nekik veszélyt hozó nem lehet. Sőt, fényesebb jövődőknek vetheti meg a talpkövét. – Meg vagyok arról is győződve, hogy a Monarchiát veszély, Magyarország önállását és nemzetiségét halál fenyegeti; [...] Az illyr és pánszláv mozgalmak [...] csak kórjelek. Előpostái az összevonuló zivatarnak. Bizonyosságai annak, hogy a nemzettest szilárdul meg nem áll a veszélyben, mert semmi össze nem tartja.

Ha van még eszköz, [...] csak egyetlen egy van; [...] a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizalom, sem anyagi és erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni azon állapotot, melynek változásával ő is csak veszthetne, de semmit sem nyerhetne.”⁴

Deák és a forradalom

Deák kiábrándultsága és betegsége miatt 1847 őszén sem vállalt követséget. Ez nem a közöny jele volt, a követjelentések megvitatására ugyanis rendbement Zalaegerszegre.⁵ Ezt tette 1848 elején is, amíg Batthyány érte nem üzent, hogy nélküle nem alakít minisztériumot. Betegsége miatt kellenlenül, a forradalom miatt kedvetlenül, de erőszakot vett nyugalmat kedvelő hajlamán. Lelkiismerete parancsának engedve, tennivalói közé fogadta a forradalom kínálta lehetőségek kihasználását.⁶

Nem erőltette, soha nem is kedvelte a lelkesedés heroikus formáit, ami a népszerűsége vágyó Kossuthnak lételeme volt. A miniszterség számára nem az ambíció beteljesülése, inkább a nemzetpusztulás rémségével való viaskodás terepe volt. Soha sem hitte, hogy „a magyar nemzet [...] győzhetetlen óriás [...], [mely] a poklok ellen is” megvédi királyát,⁷ hazáját vagy elnök-kormányzóját.

Nem volt hajlandó a hadsereg fölötti rendelkezés jogát ellenőrizetlenül átengedni a császárnak. Az uralkodók által az országgyűlés hozzájárulása nélkül felvett államkölcsönök tőkehányadát és kamatait sem engedte ráterhelni a magyarországi állampolgárokra, akik addig is viszonzatlanul és erejüket meghaladó mértékben finanszírozták az örökös tartományok lakóinak jólétét növelő, a Magyar Királyságénál feltűnően gyorsabb ütemű modernizációját.

A magyarságot és a hazát féltő meggyőződése volt, hogy a rokontalan magyaroknak szüksége van a birodalmi védelemre. A délvidéki és erdélyi polgárháborús szituációk, Jelačić támadása, a bécsi minisztérium és az osztrák parlament elzárkózása a tárgyalásoktól, végül Windisch-Grätz támadása – immár Ferenc József császár parancsára – igazolták a félelmeit. Az 1865-ös

4 A levél idézett részletei emendálva (a mai helyesíráshoz és nyelvi használathoz közelítve a szöveget).

5 Ferenczi: *Deák élete*, II. 71–81.

6 Batthyány Lajos nem volt hajlandó közreműködése nélkül vállalni a miniszterelnökséget és a minisztérium megalakítását. Ferenczi: *Deák élete*, II. 74–98.

7 Kossuth *Hírlapja*, 1848. júl. 30. 26. sz.

4. KÉP. A BATTHYÁNY-KORMÁNY CSOPORTKÉPE, 1848

tárgyalásai és az 1867-es kiegyezés visszaigazolták azoknak az alkuknak a szükségességét, amikre 1848. március 31-én hívta fel a követtársai figyelmét. „A független kormány legfőbb lényege, hogy a nemzet a maga pénzügyéről önmaga rendelkezék; és itt első lépés, [...] a király udvartartásának, a civilistának meghatározása. Eddig költöttek, ameddig csak telt, és számot senki sem adott; most mi határozzuk meg, mennyit adunk. A jövő országgyűlés teendői közé fog tartozni, hogy meghatározza a civilistát, a közös diplomáciai költségeknek aránylag reánk eső részét, és ismét a közös katonai testületek, mint mérnökség, tüzérség stb. költségeinek illető, aránylagos részét.”⁸

Deák az 1848-as törvénykönyv *Előbeszédében* rögzített – „a Pragmatica Sanctio által [...] válhatatlan kapcsolatnak” minősített „tartományok iránti törvényes viszonyt”; az 1848: III. tc. 2. §-ban megfogalmazott: „korona egységének, s a birodalom kapcsolatának épségben tartását”; a 13. §-ban rögzített: „mindazon viszonyokat, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik”; azoknak folytonos intézésére létrehozandó „álladalmi tanácsot” épp olyan kötelező joghelyeknek értelmezte, mint a minisztérium független-

8 Deák Ferenc beszédei. Összegyűjt. Kónyi Manó I–VI. 2. kiad. Bp., 1903. II. 218.

5. KÉP. FERENC JÓZSEF TRÓNRA LÉPÉSÉNEK ALLEGÓRIÁJA, 1848. DECEMBER 2.

ségét. Ezek együtt képezték az 1848-as alapot.⁹ Az 1848: III. tc. ezen kérdéseknek a rendezését azért hagyta nyitva, hogy a jogegyenlőség alapján választandó országgyűlés szélesebb társadalmi támogatottsággal rendelkezzen róluk.

A tróncsere

V. Ferdinánd lemondatásának és Ferenc Józsefnek a trónra ültetésének szándéka elég hamar kiszivárgott. Magát az ötletet a magyar politikai elit sem kifogásolta. Kossuth 1848. szeptember 15-én nyílt fórumon javasolta, hogy mondjon le V. Ferdinánd, „vagy legyen Budán, mint ifjabb király, Ferenc József, [mert] a magyar nemzet szereti ama kedves herceget, [...] s e nemzet, mint győzhetlen óriás fogja őt védeni a poklok ellen is.”¹⁰

⁹ Ezer év törvényei: Az 1848 és 1849-es törvények. <https://1000ev.hu/index.php?a=2&k=3&f=5268&param=5268#tv5268> (a letöltés ideje: 2016. márc. 31.); Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 216–219.

¹⁰ *Kossuth Hírlapja*, 1848. júl. 30. 26. sz. Lásd még Szemere Bertalan: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból – Okmánytár*. S. a. r., bev., jegyz. Hermann Róbert – Pelyach István. Bp., 1990. 258–259.

6. KÉP. OROSZ KATONAI TÁBOR POZSONY KÖRNYÉKÉN, 1849

Bezerédj István a Batthyány Lajostól 1848. október 14-én kapott levélre válaszolva arról tájékoztatta a lemondott miniszterelnököt, hogy „ma este érkezett ama – bár nem autentikus – hír, hogy Ferdinánd leköszönt Ferenc József javára [...] Igaz-e? nem tudom.”¹¹ Informálta Batthyányt Deák várható viselkedéséről is: „éppen visszavontan tartja magát”, írta.

Nem valószínű, hogy a birodalma forgácsolódását eltérni kénytelen, magát középserű arisztokratákkal körbevevő Ferenc József a forradalmi zűrzavarban felfigyelt volna Deákra.

Nincs forrásunk arról sem, hogy a trónváltás után Deák megjegyezni érdemeset szolt volna a trónbitorlóról. Persze nehéz ezekről a kérdésekről biztosat mondani. Deák hallgatott Batthyányról is, Kossuthról is. Még ritkábban nyilatkozott politikai ellenfeleiről. 1848 szeptemberétől fájdalmába zárkózott. Utolsó parlamenti megbízatása – Kossuth akasztófás fenyegetéssel szigorított – az esküdtszéki bíraskodásnak a kidolgozására kapott parancs volt.¹² Ennek teljesítésére már nem jutott idő. Az országgyűlés őt is jelölte abba a küldött-

11 Batthyány és Bezerédj levélváltása: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. I–II. Vál., bev. Urbán Aladár. Bp., 1999. II. 1658–1664. Lásd még Szemere: *Politikai jellemrajzok*, 257.

12 Hermann Róbert: Deák Ferenc tevékenysége 1848 októberétől a szabadságharc végéig. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1898. (Zalai Gyűjtemény 43.) 195–201.

ségbe, amely fegyverszünetért kereste fel Windisch-Grätz táborát. Engedelem esetén – Kossuth szorgalmazására is, aki az eddig dicsérgetett főherceget 1848. december 7-én a maga fogalmazta országgyűlési nyilatkozattal fosztatta meg a méltóságától és intézkedési jogától – tovább kellett menniük Ferenc Józsefhez.

Deák figyelmeztette a házat: a kamarilla által október 4-én felosztatott parlament küldöttségét nem fogják fogadni! Intésére senki nem hallgatott. A ház kívánságára öten indultak teljesíteni az utasítást.¹³ A Deák megjósolta politikai banalitást és ellentmondást Windisch-Grätz oldotta fel: feltétel nélküli megadást követelő „udvariassága”, Batthyány Lajos fogadásától való elzárkózása visszaigazolta a küldöttséggel kapcsolatos következtetéseit.

Míg a küldöttség Windisch-Grätz táborában időzött, a parlament Debrecenbe költözött. Deák – nem vállalva az országgyűlés meggyőzését a feltétel nélküli megadás szükségességéről – Pesten maradt. Viszonylag hosszan időzött ott.¹⁴ Egyesek szerint azért, hogy elláthassa Batthyány védelmét. Volt, aki látta Kossuth kormányzóelnöki bevonulásakor is.¹⁵ Valószínű, hogy komoly lelki tipródások közepette a kormányzóelnök és az országgyűlés töredékének a visszaköltözését követően hagyta el végleg Pestet. Az oroszok magyarokat elnyomó szeptemberi rémlátomása ekkorra valósággá vált. Deák sohasem retorikai bravúrokkal, mindig a valóság tényeivel érvelt. Tisztában volt vele, hogy az ország háznépeinek gazdasági ereje kimerült. A lakosság a 152 ezer honvéd, 170 ezer osztrák és 200 ezer frissen érkezett orosz katona randalírozását, aratás és cséplés előtti kenyér-, só- és húsellátását, borral, pálinkával való kiszolgálását, törvénytelen rablásait, erőszakoskodásait, lovaik zab- és szénatakarás előtti etetését, fuvar- és szállítási igényeit nem képes ellátni. Feltehetően Kossuth pünkösdi királyságához sem kívánt asszisztálni. A kormányzót Pestre kísérő radikálisok ujjongása, a szabad- és vadász csapatok

13 A küldöttség kiküldetéséről: Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 365–380. Tagjai voltak: Lonovics József érsek, gr. Batthyány Lajos, Mailáth György országbíró, Mailáth Antal és Deák Ferenc.

14 Egyesek szerint azért, mert várta a fejleményeket, mások szerint azért, hogy ígéretéhez híven védje Batthyány Lajost, amennyiben polgári bíróság előtt vonják felelősségre. Pesten tartózkodásának részleteiről: Hermann: *Deák Ferenc tevékenysége*, 193–222. Jászay Pál naplóbejegyzése szerint 1849. február 26-án még találkozott vele Pesten. In: Henteller Lajos: *Vérrozsák*. I–II. Bp., 1906. I. 153–154. Kétkedett a szabadságharc sikerében, s úgy vélte (Hermann Róbert által is elfogadva), hogy csak egy európai háború bomlaszthatja fel Ausztriát, s azzal együtt Magyarországot is. Ennek ellentmondani látszik a sógorával folytatott levelezése. Az Olaszország felől Magyarországon át Ausztria ellen érkező hadsereg összefüggésben lehet Velence küzdelmével, akik remélhettek európai segítséget; ez a hadsereg Deák fantáziája szerint Magyarországon keresztül vonulhatna Bécs ellen. Ez azonban maradjon hadtörténészek gondja. Benünket inkább most az érdekel, hogy állítólag – autentikus forrás bizonyítéka nélkül – Sinkay János 1849. június 4-én az Úri utcában még kezét fogott Deákkal. Ezt az állítást – a kézfogás említése nélkül – Ferenczi: *Deák élete*, II. 219. is elfogadta, megtoldva Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 367–380. azon állításával, hogy Pest, Kehida és Pusztaszentlászló között utazgatva, többször megkísértette a debreceni utat, de passzus hiányában mégsem sikerült oda eljutnia.

15 A Batthyány Lajos feleségéhez írt levélről Hermann: *Deák Ferenc tevékenysége*, 210. is, Ferenczi: *Deák élete*, II. 218–219. is mint a Pesten maradás indokáról szól.

parancsnokai, a töredékesen és szervezetlenül szivárgó képviselők látványa, Kossuth Károlyi Györgytől kölcsönzött százezer forint értékű hintója a szegényekkel és koldusokkal zsúfolt Pesten... A puritán Deák nem ilyen szabadságról és függetlenségről álmodott.

Deák dilemmája

A forradalom győzelmébe vetett hite 1848 szeptemberében feneklett meg. Korábban is fájlalta, hogy Kossuth külön útra tévedt. Sorra elidegenítette magától a reformkor nagy nemzedékét, a felelősséggel politizálókat. Másod-, harmadrendű tehetségekből, hízelkedőkből, törtetőkből szervezett maga köré udvartartást. Miniszterként a nevét viselő, kormányt bíráló lapot indított... Szószegővé, hisztérikusan kiszámíthatatlanná vált. A szeptemberi válság egyik mélypontján lemondott, majd amikor észrevette, hogy Mészáros és Szemere szükségből, „alkotmányossági okokból” megtartották tárcájukat, a miniszteri székét az övéké mellé tette, megfeddve azokat, akik kétségbe vonnák miniszterségét.

A belső egyenetlenség, a politikai zűrzavar, a radikálisok türelmetlensége elkésértette Deákot. Mint annyiszor, most is sógorának, s rajta keresztül Klára testvérének öntötte ki a lelkét. „Hónapok óta kínos aggodalomban élek itt”, fakadt fel lelkéből a fájdalom, „mert hónapok óta láttam, miként dolgozik titkon és nyilván egyik rész az alkotmányos szabadság és a nemzetiség megdöntésén, s miként segítik ezeket törekvéseikben akaratlanul azok, kik forradalmi térre lépni [...] óhajtanak, idétlen könnyelműséggel.”

Kezdetől sejtette, a minisztersége során meg is tapasztalta, hogy a tárcája a közbizalom letéteményese volt. A forradalmár becsületességére legkényesebb Petőfi igazolta vissza feddhetetlenségét. Hitelesnek kell tekintenünk észrevételét, hogy a forradalmi lázban égők „számításai a nemzet erejére s a nép rokonszenvére alaptalanok voltak, [...] s az ország általános bomlásnak indult”. Legveszélyesebbnek azt vélelmezte, hogy az „udvar [...] gonosz politikája nem változott, sőt még gonoszabb lett [...] Jellasics az udvar akaratjából, a fejedelem tudtával s annak nevében háborút folytat ellenünk.”

Sógorától is, a maga lelkiismeretétől is kérdezte: „miként lehessen én azon hatalomnak minisztere s eszköze, mely hazám ellen háborút folytat, s mely a békesség feltétele gyanánt nemzeti önállásunk s alkotmányos szabadságunk leglényegesebb részének föláldozását követeli?” Szembenézett a miniszterek kettős kötődésével is: „Monarchiában a miniszter mindig a király minisztere, s mint ilyen felelős az országnak; de midőn a király nevében s tudtával, sőt tetteles engedelmével háború folytatnak a nemzet ellen, hogyan legyenek én minisztere a királynak?”

Elkeseredése mélypontján sem feledkezett meg a magyarok részéről az alkotmányosság utolsó morzsáinak az összeboronálásáról: „Még ha én lettem volna hadügyminisztere [a Batthyány-kormánynak], nehezebb volna lelépé-

sem, mert most a hadügy mindenek felett szükséges; de az én tárcám rendes folyamat más is elviheti, s én magamat az udvarnak jelen politikájával egy óráig sem identifikálhatom.”

A vereséget Kasszandraként jósoló kiábrándultsága ellenére sem fordított hátat az ügynek. Egy esély – a parlament feloszlításának törvényi tilalma – az országgyűléshez láncolta. Legitim volt még két miniszter: Mészáros Lázár és Szemere Bertalan, akiket a regnáló magyar király erősített meg pozíciójukban. Volt minisztertársát, Mészáros Lázárt sem óhajtotta hátba döfni. Igaz, „a honvédelmi osztályok minisztere” nem volt napóleoni tehetségű stratégia. Elég azonban csak Kossuth december 5-én Csányhoz címzett levelére, az országgyűlés december 7-i nyilatkozatára figyelni, hogy feloldjuk azt a lelkiismereti görcsöt, ami a magyar honvédség professzionális tiszt állományát kínozták, amikor az V. Ferdinándra esküt tett zászlóalj a csataterén szemben találták magukat I. Ferdinánd osztrák császár ezredeivel. Ilyenkor a király iránti hűség lelkiismeretet nyugtató letéteményese – a trónfosztásig – Mészáros Lázár volt.¹⁶

A Habsburg-ház törvénysértései mellett zavarta Deákot Kossuth – általa felelőtlennek vélelmezett – forradalmi kilengése is. Levelében utal is erre: „népelyek öröm-mámorában, mások, különösen egy, forradalmi számítgatási közben nem akart hallgatni reám, s most együtt isszuk meg a levét e menthetetlen bajnak”.

Pesten maradásával jelezte, hogy a Debrecenbe utazás feltételét – az országgyűlés behódolását Windisch-Grätznek – nem fogadta el. A júniusi Pest-ről való távozásával pedig azt üzent, hogy a magát Messiásként a nemzet fölé emelő Kossuthal is, a puccs-szerűen trónra ülő Ferenc Józseffel is képtelen egy gyékényen árulni.

A császárnak nemet mondó Deák

A nemzetféltő Deák 1853 végéig Kehidán, ha passzust kapott Pusztaszentlászlón vagy Pakson szenvedte meg azt a rombolást, máig összeszámolatlan gyilkolást és hatalmi aljasságot, amit az 1848. december 2-án törvénytelenül császári trónra ültetett Ferenc József nevében elkövettek. Személyes kötődései miatt is volt oka a fájdalomra. Zala vármegyei harcostársa volt Csány László, aki végrendeletében ráhagyta azt a fehér kendőt, amivel kivégzése előtt bekötötték a szemét. Batthyány Lajost – aki nélküle nem vállalta volna a miniszterelnökséget – ő védte volna polgári bíróság előtt.

A vallásában bigott, a császár iránti hűségében és intézkedéseiben kaberba illő Alexander Bach – és famulusa, az erdélyi Geringer báró – germanizáló akaratát, a cseh és német hivatalnokait magyar ruhába bújtatva kínálta elfogadásra. Ebben a minden hagyományt és intézményt szétverő állapotban –

¹⁶ Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 319–321.

elképzelhetetlen, hogy Ferenc József császár beleegyezése nélkül – érkezett meg Kehidára 1850 áprilisában Anton Schmerling levele. A császár igazságügyi minisztere Deákot hívta Bécsbe „a magyar magánjog körébe tartozó több kérdés” megtárgyalására.

Deák a felkérést a kertelés nélkül visszautasította. Nem rejtette véka alá a politikai indítékait sem: „A közelmúlt idők gyászos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak, lehetetlenség, hogy én nyilvános ügyekben közreműködhessek”, üzent „tisztelettel bár, de egészen határozottan” Schmerling által Ferenc Józsefnek.¹⁷

7. KÉP. DEÁK FERENC KEHIDAI KÚRIÁJA, 1876

Szokásától eltérően, beleegyezett, sőt segítette, hogy az elutasítás széles körben ismertté váljon. Deák elutasítását a német nyelvű *Ost-Deutsche Post* hozta nyilvánosságra. Innen átvehette a többi lap is, de kézírásban is terjedt. Viselkedési normát és politikai attitűdöt sugallt. A magyarokra nagy hatással volt ez a számonkérhetetlen ellenállás. A bécsi köröket, a Bach-huszárnak öltözött közszergeket idegesítette. Leginkább az, hogy a társas életben is hátat fordítottak nekik. Schmerling visszautasítása – mindenki tudta – Ferenc Józsefnek szólt. A császár szolgáinak a magánszféráját is ketrecbe zárta. A magyarok ellenállását betilthatatlanná és permanenssé tette.

¹⁷ Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 382.; *Deák Ferenc emlékezete*, II. 211–213.

Tudatosságából és igényességéből fakadóan, politikai célkitűzésének megvalósítása szempontjából szerencsés elgondolása volt Deáknak, hogy a legnevesebb publicisták, újságírók mellett a korszak népszerű íróit, kritikusait, lírikusait gyűjtötte maga köré.¹⁸

Ennek a megbosszulhatatlan passzivitásnak a társadalmi jelentőségét éppúgy nehéz egzaktan felmérni, mint annak a biztatásnak, hogy a magyarság- és hazaszeretet mélyítésén fáradozzanak a *Pesti Napló* munkatársai.¹⁹ Ki merne vállalkozni annak felmérésére, hányan cserélték levelezésük nyelvét magyarra, mikor híre ment, hogy Deák Ferencnek „fáj, [...] ha derék, lelkes magyar nő németül beszél és németül ír”.²⁰

Az adott politikai légkörben a magánemberi szomorúságot is sikerrel változtatta nemzeti szolidaritássá. A földi életből 1855. november 19-én távozó Vörösmarty vagyon és jövedelem nélkül hátramaradt özvegye és árvái megsegítése céljából Deák a pesti hatóságokhoz fordult: engedélyeznék a Vörösmarty-árvák segélyezésére a sajtóban felhívni az ország lakosságát. Miután ezt a hatóság megtagadta, Deák – magánemberként – pár hét alatt nyolcszáznál több embert szólított meg magánlevélben. A gyűjtés biztos alapra helyezte a költő családjának megélhetését.²¹

Az Angol Királynőben lakosztályt bérlő Deák a rendőrséget és a hatóságokat némaságával, kifürkészhetetlen passzivitásával kétségbe ejtette. Semmi terhelőt nem sikerül megtudni, ráfogni, kifürkészni, csak annyit, hogy az ország magyarok lakta udvarházaiban, nemesi kúriáiban, legtöbb kastélyában, az ügyvédi irodákban, a plébániákon és parókiákon mindenhol követendő példának tartják viselkedését. Ferenc Józsefnek is besúgták nemzetszervező nyugalalmát, az abszolutizmussal és önkényuralommal szembeni rendíthetetlen közönyét. Hiába „állítottak rá” két besúgót. Az Angol Királynőben nem találtak beépíthető embert. Titkot képtelenek voltak kilopni a szállodából és Deák környezetéből.²² Megfigyelői arra nem is gondoltak, hogy azért, mert az igazságérzeten és a kikezddhetetlen moralitáson kívül nem is fészkeltek titkok Deák környezetében. Szavai is, tettei is, hallgatásai is nyilvánosak voltak. Azért még Ferenc József sem idéztethette bíróság elé, mert egy lakomán a pohárköszöntője úgy szólt: Éljen a haza!

18 Imre László: Deák Ferenc és a magyar irodalom. In: *Nemzet – irodalom – identitás*. Szerk. Bényei Péter – Gönczy Mónika. Debrecen, 2005. 420–434.; Németh József: Deák személye a magyar irodalomban. In: *A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Deák Ferenc emlékezete. A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben*. Szerk. Béres Katalin. Zalaegerszeg, 2004. 131–143.

19 Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 396.

20 Uo. II. 387.

21 László József: Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetét. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59. (1955) 466–473.; Nagyrévi György: A Vörösmarty-árvák javára indított gyűjtés története. *Irodalomtörténet*, 46. (1959) 113–122.

22 Deák megfigyelésére az egyik legélénkebb fantáziájú titkosrendőr, Zsákos Elek (1802–1881) vállalkozott, azzal az ígérettel, hogy Kehidán közel férközik hozzá. Deák Ágnes: *Államrendőrség Magyarországon 1849–1867*. (Doktori értekezés) Bp., 2013. http://real-d.mtak.hu/649/7/dc_588_12_doktori_mu.pdf (a letöltés ideje: 2016. márc. 31.) 420.

8. KÉP. MERÉNYLET FERENC JÓZSEF ELLEN 1853. FEBRUÁR 2-ÁN

Úgy tudta maga köré – és nem mögé – szervezni az ország politizáló elit-jének meghatározó személyiségeit, hogy nem adott se okot, se lehetőséget Ferenc Józsefnek se, Kossuth Lajosnak se, hogy szóval, rágalommal, nézeteinek bírálatával felléphessenek ellene. Azt azonban mindenki tudta, hogy se Kossuth terveivel, se Ferenc József államszervezési nézeteivel nem ért egyet.

Deák az 1859–1861-es válság idején

Az európai történelem kihívásai úgy hozták, hogy az osztrák császári hadseregeknek – az olasz egységért folytatott háborúban – szembe kellett nézniük a Ferenc József „kihívta olasz és francia csapatokkal”. Az egyik sereg – gróf Gyulay Ferenc főparancsnoksága alatt – 1859. június 4-én Magentánál súlyos, a másik – Ferenc József vezényelte – sereg június 24-én Solferinónál döntő vereséget szenvedett. A császári hadakat a felbomlástól csak a Bismarck megkezdte toborzástól riadozó III. Napóleon fegyverszüneti ajánlata mentette meg. A július 11-én Villafrancában aláírt fegyverszünetet követően Ferenc József laxenburgi kastélyából kiáltványt intézett birodalma népeihez. Megköszönte az emberek áldozatkészségét. Bejelentette Lombardia elvesztését, és „korszerű javításokat ígért a törvényhozás és a közigazgatás terén”.²³

A kormányzás lényegét eleinte nem érintő változást személycserékkel kezdte. Felmentette Kempen rendőrminisztert, Bach belügyminisztert. Megbízta Rechberg grófot a miniszterelnöki teendők ellátásával, Agenor Goluchowski grófot kinevezte belügyminiszterré. A vereség kapcsán kirobbant korrupciós botrány miatt ígéretet tett az állami kiadások fokozott ellenőrzésére. Autonómiát ígért a protestánsoknak. Kilátásba helyezte a községi törvényeknek a tartományok viszonyaihoz igazítását.

A Magyar Királyságban 1859. szeptember 11-én nyilvánosságra hozott protestáns pátens azonban – autonómia helyett – a lelkészek és falusi tanítók megválasztását is kormányhatósági jóváhagyáshoz kötötte. Ez olyan felháborodást és tiltakozást váltott ki, aminek következtében Zsedényi Edét és Vay Miklóst is börtönbe csukták. A négy református egyházkerület vezetői 1859. október 31-én Sárospatakon megtagadták a pátens rendelkezéseinek végrehajtását. A szűnni nem akaró tiltakozás hatására 1860. május 15-én – a tévedést beismerve – „legfelsőbb kézirattal” visszavonták a pátent.

A háborús vereség és a korrupciós botrány megpezsdítette a magyar emigránsok politikai tevékenységét. Idehaza a személycserék és a laxenburgi kiáltvány ígéretei elbizonytalanították az abszolutizmust kiszolgáló hivatalnokokat, visszafogták a rendfenntartók és a besúgók buzgalmát. A Magyar

²³ Magyarul megjelent a *Pesti Napló* 1859. július 17-i és a *Budapesti Hírlap* 1859. július 17-i számában.

9. KÉP. FERENC JÓZSEF ÉS III. NAPÓLEON TALÁLKOZÁSA VILLAFRANCÁBAN, 1859. JÚLIUS 11-ÉN

Királyság lakossága – Szabad György szerint – sodródott a forradalom felé.²⁴ Az 1848–1849-ben politizáló és katonáskodó volt nemesség, az 1849 őszétől a moccanástól és emlékezéstől is eltiltott obsitos honvédtisztek készek lettek volna – életük árán is – a nemzetközi arénában magukra maradt osztrákokon revansot venni.²⁵

Deák óvakodott az utcai mozgalmaktól. Sem ellenük, sem mellettük nem szólt. Már 1848–1849-ben megtapasztalta, hogy Kossuth irreális álmai vonzóak a társadalmi és történelmi valóság kényszerítő tényeit lebecsülő radikálisok és a sérelmeket megbosszulni vágyakozók számára. Azt is tapasztalta, hogy a császár és tanácsadói a számukra kudarcos olasz válságból nem vonták le a szükséges következtetéseket. A lojalitásuk miatt rájuk sugárzó császári kegy éppúgy elvakította a bürokratákat és a tanácsadókat, mint a Kossuth mögé felsorakozó – a Nemzeti Igazgatóság keretei között intézményesült –

²⁴ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján 1860–1861*. Bp., 1967.; Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. I–IV. Bp., 1922–1937.

²⁵ „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...” *Visszaemlékezések 1830–1861. Negyvennyolcas idők*. 9. Szöv. gond. Forrai Ibolya – Árva Judit. Bev. Benda Kálmán. Néprajzi Múzeum, Bp., 1998. 141–186.

emigrációt a gyűlölet. Mindkét társaságot egy beszűkült, csak Ferenc Józsefhez – legfeljebb a Habsburg-dinasztiához – kötődő szubjektív viszonyulás tartotta fogva. Ez az érzelmi túlfűtöttség lerombolta a társadalmi és történelmi kényszerek és a valóság iránti érzéküket.

A fegyvernagyvással, majd a zürichi békével az olasz egység kelepccéjéből Lombardia feladásával, két minisztere öngyilkosságával a birodalmi korrupció legfelsőbb körökig felható mocsarából kikecmergő Ferenc József tovább halogatta a laxenburgi ígérek beváltását.

A háttérben erőteljes mozgolódásba kezdtek a császári adminisztrációval és tanácsadó testülettel rendszeresen érintkező konzervatív magyar arisztokraták is – Apponyi György, Dessewffy Emil, Nádasdy Ferenc, Szécsen Antal, Vay Miklós, Zsedényi Ede stb. –, akik az 1847-es alaphoz való visszatérést javasolták a császárnak. Konceptiójukat Dessewffy Emil dolgozta ki. A császár elnökségével tartott minisztertanács 1860. október 20-án vitatta meg és fogadta el a *Wiener Zeitung*ban 1860. október 21-én nyilvánosságra hozott *Októberi diplomát*.²⁶

Az uralkodói kegyként „állandó és vissza nem vonható állami alaptörvényül” adományozott „kiváltságlevél” *Októberi diploma* néven vált ismertté. A diploma *Wiener Zeitung*ban megjelent szövegével Dessewffy Emil Bécsből az Angol Királynőbe sietett. Deák se nem dicsérte, se nem ócsárolta. Csak Lónyay Menyhért emlékezett úgy feljegyzéseiben, hogy Deák „az eddigi eredményeket kompromittálni nem szeretné, és olyan alapnak veszi azt, amelyből jó fejlődhetik”.²⁷

Deák egyrészt az egyre türelmetlenebb közvéleménnyel sem kívánt szembe menni, másrészt – Lónyay állításával szemben – 1847-es alapon sem kívánt a megoldás keresésébe bocsátkozni. Pedig minden oldalról sürgették megszólalását. Apponyi György Vay Miklóshoz írott levelében fakadt ki ellene: „fájdalom, hogy Deák [...] semmit sem akar tenni a jó ügy támogatására.”²⁸ Türelmetlenségében nem vette észre, hogy Deák került a konzervatívokkal az együttműködést. Napokig nem nyilatkozott – Kemény Zsigmond sürgetése ellenére sem – az 1848-as alap mellett. Amikor azonban Zsedényi Ede az 1848-as minisztériumot a törvények megsértésével vádolta, azt – a *Pesti Napló* sajtónyilvánosságát használva – határozottan visszautasította. Első alkalommal történt, hogy visszautalt valakinek a politikai múltjára. Ezúttal szükségét érezte emlékeztetni Zsedényit, hogy ő ’48-ban a császári udvar bizalmasa volt. Jól tudja tehát, hogy „nem a minisztérium sértette meg a törvényeket”.²⁹

26 Ferenc József az édesanyjának: „Most valamelyes parlamentáris életünk lesz, de a hatalom az én kezemben marad [...], jól hozzáidomul majd az osztrák viszonyokhoz.” Idézi Hanák Péter: Szakaszköz és fordulók a kiegyezés útján. In: Uő: 1867 – európai térben és időben. Szerk. Glatz Ferenc, vál., s. a. r., bev. Somogyi Éva. Bp., 2001. (História Könyvtár – Monográfiák) 39.; Lásd még: Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 492–504.

27 Lónyay 1860. okt. 23. MTA Kt. s 5306/2

28 Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 508.

29 Uo. II. 512–514.

10. KÉP. AZ OKTÓBERI DIPLOMA VORARLBERGI PÉLDÁNYA, 1860

Közben visszautasította a Vay Miklós kancellár által, Ferenc József tudtával neki felajánlott országbírói állást.³⁰ Feltűnő határozottsággal mondott nemet Scitovszky János hercegprímás meghívására, aki Esztergomban arra érdemes férfiakkal az 1608: I. tc.-et kívánta alkalmassá tenni az összehívandó országgyűlés képviselőinek megválasztására. „Sajnálattal kell kijelentenem, hogy a kegyes meghívást nem fogadhatom el, s az esztergomi értekezletben részt nem vehetek” – üzenté a hercegprímásnak.³¹

Személyes találkozás a császárral

Az udvarnak és a konzervatív arisztokratáknak az 1848-as törvényeket elutasító magatartása és Deáknak az elzárkózása a '47-es alapon történő kibontakozástól Apponyi vádaskodásából is kitűnt. Ezért lehetett egyeseknek megle-

³⁰ Uo. II. 515. Végül Apponyi lett az országbíró.

³¹ Scitovszky bíbornok-prímás kérésére adott válasz Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 515–517.

petés, másoknak reményt keltő hír, hogy 1860 karácsonya utáni napra Deákot és Eötvös Józsefet – két 1848-as minisztert – audienciára rendelte magához a császár. Vay Miklós kancellár óvatosan – a vonakodó választ is kalkulálva – invitálta Deákot: „Nem hivatalos modorban ugyan, de mégis legfelsőbb megbízásból kérlek meg azon szívességre, miszerint jönnél föl e napokban ide [...] Eő Felségéhez, ki végtelenül óhajtana az országgyűlés határidejének kitűzése előtt értekezni Vélled!”

A december 21-én datált levélre Deák 23-án válaszolt: „Kötelességemnek tartom Ő Felsége parancsának engedelmeskedni, [...] szerdán este Bécsben leszek.”³²

Rechberg a császárral egyeztetve az 1860 karácsonya utáni napra ütemezte a meghallgatást. Az uralkodó Deákot fél kettőkor, Eötvöst kettőkor fogadta. A két volt miniszter számára kimért idő jelezte, hogy Ferenc József legfeljebb az október 21-én nyilvánosságra hozott *Októberi diplomáról* szeretne volna hallani a véleményüket. E célból az Úr kegyesen maga elé rendelte alattvalóit. A lényege ennyi volt a közvéleményt felbolygató audienciának. Az „alkotmányos rögeszméiben ingathatatlan zalai középnemest” – a császár arisztokratikus ízlésétől eltérően – Vay és Rechberg feltehetően azért soroltatta báró Eötvös elé, hogy ha a meggyőződésében ingathatatlan Deák felborzolná a császár idegeit, a rendiség rangsorában báró, a német szellemiségben mélyebben elmerült Eötvös csillapítsa borzongását.

A szituáció és a megoldásra váró történelmi kihívások nem zárják ki, hogy Ferenc József a varsói találkozóra, a porosz, orosz, osztrák diplomáciai törekvések összehangolásának „előkészítése céljából” hozta nyilvánosságra az *Októberi diplomát*. Velence megtartása, a német egység létrehozásában igényelt vezető szerep magabiztosságot és rendezett belső viszonyokat igényeltek – erről Ferenc József és kísérete Varsóban meggyőződhetett. Erre lett volna szükség a banktőke gyorsabb és nagyobb összegű beáramlásához, a Habsburg-monarchia mindinkább szorongató hiteligényének a kielégítéséhez. Az európai pénzpiacon az egyre növekvő összegű állami kölcsönök garantált visszatérítését egyre gyakrabban kötötték a bankházak alkotmányos garanciákhoz. Magenta és Solferino után a Velencéért indítandó háború kivédéséhez szükséges hitel megszerzéséhez meg kellett nyugtatni a bankárokat.

A volt '48-as miniszterek audienciája nem fulladt botrányba, de a sokak által várt változást sem hozta meg. A meghallgatás után a Hotel Frankfurtba érkező Deák Vay Miklós szerint úgy nyilatkozott, hogy „másnak képzelte a császárt. Van esze és szíve. Meglepte, hogy mennyire alaposan ismeri az ügyeket, és mily lelkiismeretességgel tárgyalja azokat.”³³ Nem elképzelhetetlen, hogy a Deák növekvő népszerűségét méltányolni kénytelen kancellár – a császárt népszerűsítendő – valamiképp szépített Deák véleményén. Ugyanezt követhette Ferenc József Deákról mondott véleményével, amikor azt adta ura

32 Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 527.

33 Uo. II. 532.

szájába: „Ez aztán a tetőtől talpig becsületes, erős meggyőződésű ember. És milyen a logikája! Csak hogy sokat tart kivihetőnek, ami alig leküzdhető akadályokba ütközik.”³⁴

Vay Miklós szépitő naplójegyzeteit több vonatkozásban kiigazító dolgokat üzent Deák a sógorának, Tarányi Józsefnek, abban a tudatban, hogy azt Ferenc József is olvasni fogja.³⁵

Deák az audienciáról

A császári audienciát követő két hét múlva, 1861. január 9-ére datálta Deák azt a beszámolót, amelyben sógorát tájékoztatta a meghallgatáson történetekről. Feltűnő a levélben, hogy az audiencián történtek néhány sorba sűrítését követően oldalakon át ecsetelte Deák a saját vívódását, amelyekről egyébként több nyáron át kimeríthetően konzultálhatott a sógorával.³⁶

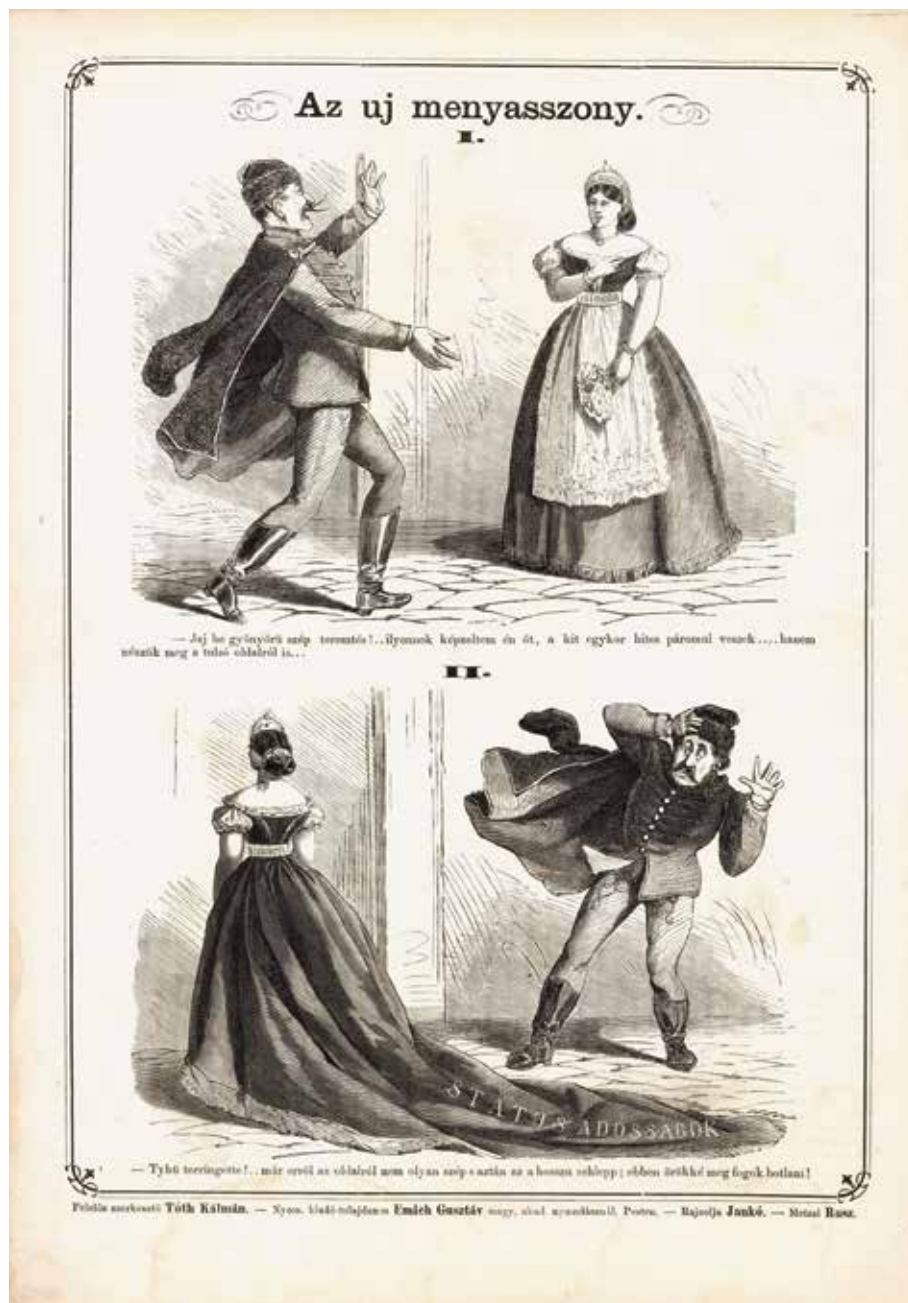
A császári fogadás jelezte, hogy az udvar szorult helyzetben van. A hazai belső feszültség éleződése mellett az emigráció ígéretes kapcsolatteremtéséről is nyugtalanító hírek érkeztek. Ahogy Deák fogalmazott: „mozgékonyabb, élénkebb napokat élünk.” Ezért „azon csekély jelentőségű körülményekből, hogy a császár engem és b. Eötvöst Bécsbe felrendelt, Isten tudja, minő tarka ábrándokat szőttek magatoknak, s azt gondoljátok: minden jól van, minden megvan, mit óhajtottunk”. A sógor és a vele álmodozók reményeinek lehűtése mellett – ráutalással célzott a meghívás nyomán „felizgatott reményekre” – maga is csalódással tért haza Bécsből. „Sajnálom, hogy kénytelen vagyok szép álmaitokat a rideg valóság hú képével eloszlatni De politikában, kivált korosabb embereknek, nem való az álmodozás.” Profánul szólva: az audienciának semmi értelme nem volt. „Arra nézve, mi valószínűleg történni fog, éppen annyit tudtam, midőn Bécsből visszajöttem, mint midőn odamentem.” Ez a levelében írtak szerint nem lepte meg. „Meg voltam győződve, hogy a császár nem azért rendelt fel minket, hogy nekünk elmondhassa, Ő mit akar cselekedni, hanem egyedül azért, hogy tőlünk is megkérdezze, mi hazánkban némely egyes tárgyakra nézve a vélemény.”

A félórás társalgás nem is volt alkalmas másra. A 30 perc lényegét az alábbiakban foglalta össze: „Szólott őfelsége az országgyűlésről s elmondá, hogy ő azt minél előbb össze fogja hívni, s kérdezett: ha a választások jól fognak-e kiütni? Szólott [...] Vojvodina visszakapcsolásáról és arról, hogy a magyar országgyűlésnek a szerbek kívánatait méltányolni kell. [...] Szólva arról, hogy ő nemcsak Magyarország királya, hanem a többi tartományok fejedelme is, [...] azok érdekeit sem mellőzheti. Mondotta, hogy óvatosságot és méltánylást vár azon kérdések megoldásában, mik az egész birodalommal közösek,

³⁴ Uo.

³⁵ Takács Péter: A levél. Sógornak, hogy a császár értsen belőle. *História* (1984) 3. sz. 8–9.

³⁶ A szándékról és a szituációról: Takács: *Deák Ferenc politikai*, 99–81.

11. KÉP. MAGYARORSZÁG ÉS AZ OSZTRÁK ÁLLAMADÓSSÁG 1867-BEN. BOLOND MISKA, 1867

minők a pénzügy és hadügy, melyek megoldása legtöbb nehézséggel jár. Mondotta, hogy nem tudja, miért nem akarnak a magyarok a közös ügyekre közös birodalmi tanácsot, vagy birodalmi országgyűlést.”

Levelében megkísérelte a túlhajtott vágyakat a megoldás sorrendjében rendezni: „miniszterségről, vagy minisztériumnak az országgyűlése előtti alakításától szó sem volt”. Az koronázás előtt lehetetlen. A „minisztériumnak biztos alap kell, oly alap, melyet fejedelem és nemzet, mint tetteleg fennállót elfogad s elismer”. Ilyen pedig nem létezik. „Mi”, szólta a vele egyetértőkről, „az 1848-diki törvényeket egész terjedelmükben kívánjuk alapul tekinteni. Ő felsége sok részben közelít ugyan azokhoz, de némely részben azokat módosíttatni kívánja. Hol azon ember, ki a végleges megállapodás előtt felelős miniszteri tárcát merne elfogadni?”

A közös alap megteremtésének a nehézségeire, félelmeit is hangsúlyozva, részletesen kitért. Ha eddig volt is nóvum Tarányi József számára a levélben, innen már inkább a császárt tájékoztatta Deák a saját politikai nézeteiről: „meggyőződése, hogy Magyarország kétesebb helyzetben még nem volt, mint jelenleg. Még akkor is, ha minden oldalról legjobb szándékot teszünk fel, ha sem ott fenn absolutistikus célok, sem itt alant forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is; négy fontos kérdésnek célszerű megoldását majdnem a lehetetlenséggel határosnak tartom.

Egyik s talán legnehezebb a pénzügy.” (Az államadósságot és annak kamatait tartotta elviselhetetlennek. Ezek törlesztésébe az állam működtetéséhez szükséges kiadások mellett Magyarország belerokkanna. Pedig ezt, mint a Hollandiától elszakadt Belgium példája mutatja, a kölcsönzők nem engedik el.)

„Másik fontos kérdés a hadügy. Sem a császár, sem a német státusférfa, sem a hadsereg bele nem fognak abba egyezni, hogy a hadsereg kétfelé szakíttassék. [...]

Harmadik [...] kérdés a nem magyar nemzetiségiek, [...] horvát, rác, oláh, mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni, s oly igényekkel áll elő, minek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné s [...] a magyar faj az ország közepén természetes védhető határok nélkül csak töredéket képezne.

A negyedik [...] kérdés az: miként intéztessenek és vezettessenek a birodalomnak olyan közös ügyei, miket szétválasztani lehetetlen, mint például a külügy.”

Mindezeket „a Velencét fenyegető háború [...], a belső izgatottsággal, túlfeszített reményekkel, az ausztriai birodalom zilált állapotával [...] megoldani politikai lehetetlenség. Nem ember, nem párt, csak az isteni hatalom mindenhatósága képes ezekből bennünket kiszabadítani.”

A legnagyobb baj, folytatta, hogy „pénzt az engedmények által sem lehet teremteni”. Az országot, olvasta a császár és a dinasztia szemére, a rémuralommal, a neoabszolutizmussal helyrehozhatatlanul tönkretették. A „tizenkét évi absolutizmus megrontotta az állam organikus életének minden műszereit. Elköltötte három vagy talán több következő generációnak jövődelmét, kizsa-

rolta az életerőt, földhöz verte az ipart és kereskedést. Most már az alkotmányosság sem képes az utófájdalmakat elhárítani, az elvesztett erőt visszateremteni. A súlyos betegség meg van törve, de az elerőtlenedett organizmus képes lesz-e mindazon kóroanyagot, mi még hátramaradott, leküzdeni?”

A jövőt illetően szorongások gyötörték: „Kérdezed: mi vár tehát ránk? [...] Könnyen, igen könnyen meglehet: bomladozása, szétmállása Magyarországnak is, a birodalomnak is.”

Az elszegényített, rommá züllesztett, bizalmat vesztett lakosságot látva, úgy vélte, hogy aki „negatív téren túl is akar tekinteni, s nem elégszik meg azzal, hogy egyik másik törvényre hivatkozik, hanem tetteleg is meg akarná menteni a hazát, valóban kénytelen megvallani: hogy még önmagának sincsen határozott véleménye a »miként« iránt”.

A tehetetlenségtől gyötörtén visszatekintett könnyűnek nem mondható politikai pályájára, és vallomás sarjadt a levélpapíron tolla nyomán: „Sok nehéz időt értem már, nehezett a hazára, nehezett az egyesek politikai állására. De még nem értem időt, melyben nyíltan, bátran s belső megnyugvással ne merem volna szembenézni a bekövetkező eseményekkel, azon megnyugvással; hogy tudom, értem s érzem mi az én polgári kötelességem. [...] De most kábul a fejem, elszorul a mellem: ha szembenézek a lehetőségek azon káoszával mi előttünk áll, s miből egy elhibázott lépés végveszélybe viszi a hazát. Engedni a kiegyenlítés kedvéért éppen oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot.”

Ha a félmondatot – „én magam is szívesen mennék azon ember után, ki erre némi valószínűséggel kecsegtető utat tudna mutatni” – Ferenc Józsefnek szánta, akkor visszaüzenve Bécsbe: az audiencián elhangzottak nem megoldani, csak mélyíteni fogják a gondokat és bajokat. Ezt megtoldotta még egy politikai metaforával: „vulkán felett ábrándozunk s mulatjuk magunkat rózsza-álmok viruló képeivel”. Ez utóbbi, feszültségekkel teli látomás megkísérelte a sógor reményeit a komor valósággal szembesíteni, de valószínűbb, hogy a saját birodalma romjain trónoló, de a nagy német egység császári címének megszerzéséről álmodozó Ferenc Józsefet kívánta felébreszteni.

Felelés a császárral

Az időhúzás, az 1847-es alap erőltetése, az 1848: V. tc. helyett az 1608. évi 3-dik törvénycikk módosításának az erőltetése, az erőltetés kudarca, a megyék '48-as alapon történő szervezése³⁷ az egyetemisták március 15-i tüntetése, Forinyák Géza halála, a Döblingben tartott házkutatás, Széchenyi öngyilkossága, '48-as szereplők, az 1849-es emigránsok beválasztása a megyebizottságokba Bécsben haragos leirat megszületését eredményezte.

³⁷ 1848: XVI. tc.

Az 1861. január 16-ára dátumozott leiratot Pest város törvényhatósági bizottsága 1861. február 1-jén tartott közgyűlésén tűzte napirendre. Értesülve a várható fejleményekről, a város tisztkara Deákot kérte meg egy jogvédő, de hangnemében elfogadható válasz megfogalmazására. Ennek megszerkesztését Deák elvállalta.

A leiratot a város főjegyzője, Királyi Pál olvasta fel. Ebben Ferenc József érvénytelennek nyilvánította azokat a törvényhatósági bizottságokat, amelyekbe emigránsokat, „hűtlen és felségsértő” személyeket is bevásztottak. Büntetni kívánta azokat, akik bármiféle adó kivetését és behajtását akadályozzák. Megtiltotta, hogy a jövő országgyűlés döntéséig a bíraskodási eljárásban bárki, bármi módon beleavatkozzék, és megtiltotta az április 2-ára összehívandó országgyűlés döntéséig az 1848-as törvények bármelyikének a tetteges életbe léptetését.

A leirat fenyegetéssel végződött. A renitenskedő bizottmányokat felfüggesztéssel, a leiratban foglaltaknak ellenszegülőket betiltással, szükség esetén fegyveres hatalom igénybevételével fenyegette meg az uralkodó. A felolvasást követően Lukács Móric szólalt fel. Jelezte, hogy Pest városában nem történt semmi kifogásolható törvénytelenség. Nehezményezte a leirat stílusát és tartalmát, majd felkérte a főjegyzőt, hogy ismertesse a leiratra adandó, Deák szerkesztette választ.

Deák kikezdzhetetlen logikával, a törvényekből merített érvekkel, a tőle megszokott határozottsággal, kertelés nélkül, de udvarias stílusban verte vissza a konzervatívok Ferenc József tollára „diktált” tilalmait. A radikálisok idegeit megremegtető titulust használt: „Császári, Apostoli Királyi Fölség!” Korábban ő is csak a Fölség, Császári Fölség, az uralkodó, a császár megnevezést használta. Ez a formula a jogrend szerint csak a koronázott uralkodót illette.³⁸ Az 1848 előtt szokásos sérelmi politika formakincsének felidézésével a törvényhatóság – mint alkotmányos jogi személy – kívánta ezzel a formulával figyelmeztetni Ferenc Józsefet, hogy a törvények őt éppúgy kötelezik, mint Pest városát. A *Pragmatica Sanctio*, a koronázási eskük mind megannyi fogadalmak, hogy a felkent király nem csak betartatja, maga is köteles a törvényeket betartani. Azokat eltörölni, megváltoztatni csak az alkotók együttes akaratával lehet. A válaszban Deák udvariasan, de határozottan visszafordította a törvényhatóság ellen felsorolt vádakát Ferenc Józsefre. A kötelező jelképes formula és titulus után nem véletlenül „fogalmaztatta meg Deák Pest város testületével” a király kötelmeit. Az uralkodás kritériumait meghatározó „*sanctio pragmatica* értelmében kiadott királyi hitlevelek világosan azt tartalmazzák, hogy az országnak törvényei, melyek t. i. országgyűlésileg alkotottak, szorosan megtartandók”. Az *Októberi diplomát*, szövege az érv, úgy tekintette a nemzet, „hogy Fölségednek legmagasabb célja és akarata más nem lehet, mint az egy ideig félretett, de soha el nem évülhető, soha meg nem semmisít-

³⁸ Ezúttal nem természetes, hanem jogi személy nevében hangzott el a titulus.

12. KÉP. AZ 1861-ES ORSZÁGGYŰLÉS VEZETŐ POLITIKUSAI, 1861

13. KÉP. Osztrák karikatúra Magyarország helyzetéről. Kikeriki, 1861. DECEMBER 26.

hető magyar alkotmánynak visszaállítása által a nemzetet megnyugtatni, s a kölcsönös bizodalmat [...] ismét helyreállítani”.

Az alkotmányos monarchia alapelvét idézve helyeselte a törvényhatóságok eljárását: „Ha nem ragaszkodnánk törvényeinkhez, s azoknak szoros megtartását, pontos teljesítését nem sürgetnénk a jognak és igazságnak minden fegyverével, [...] hűtlenek volnánk az alkotmányosság elvéhez.” Ez pedig súlyos következményekkel járna. „Amely nép sorsát, helyzetét, alkotmányát, intézményeit könnyű szerrel cserélgeti, az urat is hamar cserél”, szolt az intellelem az általános politikai jellembeli sajátosságokra utalva, hogy ezután bonckés alá vegye az uralkodó által kifogásolt jelenségeket.

Az alattvalók „úgy is, mint egyes polgárok, úgy is, mint törvényhatóság, kötelesek [...] teljesen jogérvényesnek tekinteni” az 1848-as törvényeket, mert „azok alkotmányszerűleg lőnek alkotva, s nincsenek [...] alkotmányszerűleg eltörölve”. Akkor követnének el alkotmánysértést, ha „a jogilag fennálló s országgyűlésileg meg nem szüntetett törvények ellen cselekednének”.

A „birodalom ellenségeivel szövetkezők, [...] az állam ellen vétkes merényleteket tervezők” nem választattak be a törvényhatósági bizottmányokba. Azok pedig, akik „politikai múltjuk miatt még most is száműzelve külföldön tartózkodnak”, ha beválasztattak, abban a reményben választattak meg, „hogy a magyar alkotmánynak visszaállítása megnyitja [...] hazánk határait [azok előtt,] kiket az idegen bíróságok által idegen törvény szerint hozott alkotmányellenes ítéletek kényszerítettek a távozásra”. Az alkotmányosság helyreállítására tett uralkodói ígéletben bízva választották őket a bizottmányi tagok közé, mely ígéletnek a „meghiúsulása ellenben káros kétkedést szülhetne a nemzetben”.

A közadók fizetését megtagadók is alkotmányosan cselekszenek. A törvényhatóságok „őrei és kezelői [...] azon jogoknak, melyeket az alkotmány a népnek biztosított; csak azt tehetjük, mit e részben a törvény enged és parancsol. Alkotmányos országban az adónak minden nemei csak a nemzet beleegyezésével jogszerűek. Mi tehát csak azon adóknak jogszerűségében nyughatunk meg, mit az országgyűlés megállapít vagy elfogad. A jelenlegi adónak, mint országgyűlésen kívülinek jogosságát [...] elismernünk a törvény tiltja.”

Miután a lojalitás, az őszinteség és az állampolgárok jogait védő érvekkel visszaverte az önkényuralmi fogantatású vádakat, a törvényes kötelezettségeire figyelmeztette Ferenc Józsefet. A nemzet nevében, szemlét tartva táboruk fegyvertára felett, politikai és jogfolytonossági hadat üzent a Bécsben székelő uralkodónak: „Erő és hatalom ellen a mi fegyverünk”, mondatta Pest városával, „igazság és törvény, miket az erő és hatalom sérthet, vagy mellőzhet, de jogszerűleg meg nem semmisíthet.”

A vádak visszafordításának jogosságát növelte Deák korrektsége. A magánjog terén bekövetkezett változás³⁹ – kilábalhatatlan káosz bekövetkezte nélkül – nem tette lehetővé a polgári törvénykezés 1848-ig érvényes szabályainak alkalmazását. Több törvényhatóság megkísérelte ezt, aminek következtében az állampolgárok jogegyenlőségét megkérdőjelező, az 1848 előtti rendi magánjog szabályait kellett volna a bírácoknak alkalmazniuk. II. József jogszolgáltatással kapcsolatos hajdani intézkedéseivel szemben ugyanis – amikor a vonatkozó hazai jogszabályok érintetlensége mellett csak a bírósági szervezeteket alakították át birodalmi mintára –, Ferenc József a magánjogi bíraskodás átszervezésekor a bíróság szervezeti struktúrájának átalakításával együtt elrendelte az osztrák magánjog alkalmazását is.⁴⁰ Az ezzel kapcsolatos nézeteit Pest város képviselő-testülete előtt – Szilágyi Virgillel vitázva – 1861. január 17-én Deák már részletesen kifejtette. A leiratra adandó válaszában csak azt tartotta szükségesnek megemlíteni, hogy amíg az országbíró és a hétszemélyes tábla által kidolgozott, a káoszt és a zavarokat elhárító ideiglenesen használandó javaslatokat életbe nem léptethetik, szükséges a most hatályos szabályokat alkalmazni.

A leiratra adandó választ a törvényhozásra váró feladatok körvonalazásával zárta. A 12 esztendő önkényuralmi rendelkezései által szétzilált bizalom helyreállításának „fontos és nehéz feladatait” róják a soron következő országgyűlésre. „Mindez csak úgy remélhető, ha minden ok, minden ürügy gondosan mellőztetik, mi félreértésre, bizalmatlanságra vezethetne; ha legszentebb erekyénk, az ősi alkotmány, meg nem támadtatik, a legforróbb érzelmünk, a honszeretet – mellyel hazánk szabadságához s alkotmányos önállásához ragaszkodunk – nekünk vétkül nem tulajdonítatik. Ha tőlünk oly cselekmények vagy mulasztások nem követeltetnek, melyek által a törvénnyel, önrzelminkkel és legszentebb kötelességeinkkel jönnének ellenkezésbe.”⁴¹

* * *

Deáknek a Habsburgokról 1842 novemberében sógorának elmondott ítélete – ha árnyalódott is – a kiegyezésig nemigen változott. Kényszerből, a magyarság létét veszélyeztető germán és szláv harapófogótól szorongva, a síkvidéki őstermelőkre térfoglaló szándékkal rázúduló ortodox görögkeleti és hegylakó civilizációktól tartva, történelmi kényszerként fogadta el a Habsburg-dinasztia házassággal, mohósággal, hódítással összetákolt birodalmának védelmét.

39 1851. augusztus 24-én a gyámügyekre, 1852. november 29-én a polgári bíraskodás minden területére elrendelte a császár az 1811-ben életbe lépett osztrák polgári törvénykönyv kizárólagos érvényességét.

40 1851. augusztus 24-én az osztrák polgári törvénykönyv gyámügyi szabályainak használatát, 1852. november 29-én az 1811. évi osztrák törvénykönyv szerinti polgári ítékezés szabályainak alkalmazását rendelte el az élet minden területén. A törvénykezés visszaállításával járó zavarokról: Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 532–542.

41 Pest város válasz a leiratra: Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, II. 542–547.

Tudta, hogy az iszlám civilizációval folytatott küzdelem összeroppantotta a Magyar Királyság Szent István koronázásától Mátyás haláláig tartó virágzását. Tekintélyét az iszlám civilizációval vívott küzdelmek a hadiutak, marta-lóc ösvények, romladozó várak és sokasodó temetők porába taposta.

Az európai civilizáció 18–19. századi történelmének polgári nemzette-remtő áramához simulva Deák a tarka nemzetiségű hazájában a magyar etni-kumnak olyan vonzó, embereket és közösségeket megtartó politikai, igazga-tási, igazságszolgáltatási és kulturális struktúrát és biztonságot iparkodott kidolgozni, ami inkább vonzotta, mint taszította a hazában élő etnikumokat is; olyan biztonságot, amit a helyébe erőszakolt utódállamok – száz esztendő bizonyossága szerint – azóta sem tudtak biztosítani polgáraiknak. Nem taszítva, de nem is ajnározva a Habsburg-dinasztiát, visszavert minden olyan közjogi, politikai és hadi győzelemre apelláló, az örökös tartományokban kigondolt támadást, amely a Magyar Királyság különállását tagadta. Lustkandl teóriáját neveltségessé téve, bebizonyította, hogy Magyarország „egyike azon orszá-goknak, melyeket a fejedelem ugyanazonossága s az elválaszthatatlan birtok-lás elve köt össze” a dinasztia örökös tartományaival. Semmi más. Magyaror-szág „nem osztrák tartomány, hanem jogilag önálló és független az osztrák népek hatalmától, mind törvényhozásra, mind kormányzatára nézve”.⁴² Ezt az álláspontot nem csak Schwarzenberggel, Schmerling lovaggal és Belcredi-vel, személyesen Ferenc Józseffel szemben is meg kellett védenie.

Az uralkodó által 1865. december 14-én megnyitott országgyűlés a kirá-lyi leiratra adandó választ tárgyalta, amikor 1866. február elején Ferenc József ismét Pestre utazott, hogy annulálja Deák függetlenségi törekvéseit. Azt ta-pasztalta, hogy a parlamentben feszült a hangulat. Deák a felelős minisztérium kinevezését, a törvényhatóságok működésének megindítását követelte. Vele szemben az örökös tartományok politikai elitjétől sarkallva Belcredi a *Februári pápens* centralizációs törekvései mellett tört lándzsát. Ez a koncepció a császár-nak is tetszett. „Leutazott hát Bécsből Pestre”, hogy a passzivitásba belefáradt, pozíciókra vágyakozók felbujtásával megtörje Deák erejét és népszerűségét. 1866. február 11-én azt írta Belcerdinek, hogy „Deákkal [...] meggyőződés-em szerint nincs mit csinálni. Arra kell törekedni, hogy az Alsóházban találjunk embereket, akiknek van belátásuk, s elég bátorságuk is az elméleti törvényes-ség Deák-i körét áttörni, és felemelkedni valamiféle gyakorlati államférfiúi felfogás álláspontjára.”⁴³

A Deák kiszorítására folytatott megbeszéléseinek sikerei lehettek. A csá-szárhoz húzók ostromolni kezdték az elveihez ragaszkodó Deákot. A behódo-lók, miniszterségre vágyók hajlottak Deák mellőzésére. 1866. február 13-án már arról tájékoztatta Belcredit a császár – kérve őt: a horvátok követelésével

42 Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz*. Pest, 1868. 151., 159.

43 Ferenc József Belcerdinek 1866. febr. 11-én. Komjáthy Miklós: Ferenc József a „perfid” Deák Ferencről. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Szerk. Degré Alajos et al. Zalaegerszeg, 1976. (Zalai Gyűjtemény 5.) 346.

14. KÉP. „AZ ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSA Ő FELSÉGE ÁLTAL A BUDAI VÁRPALOTÁBAN 1865. DECZ. 14-KÉN”

zsarolja meg a magyar parlamentet, mert a külön „magyar minisztériumot semmilyen formában nem szabad engedélyezni” –, hogy „Deák állítólag nagyon izgatott és ingerült”. Ferenc József úgy tapasztalta: „vannak ebben az országban emberek, akik ő ellene és mindenhatósága ellen fel mernek lépni [...] legkiválóbb emberei közül az alsó házban is, mint Andrássy, Lónyay, Trefort stb. [...] elszakadóban vannak tőle.”⁴⁴

Azért-e, mert az uralkodó visszautazott Bécsbe, vagy azért mert Deák február 22-én elhangzott parlamenti felszólalásában mellőzte a „birodalom hatalmi állásának” biztosítását, de a megbékélés feltételéül szabta a felelős minisztérium kinevezését és a törvényhatóságok helyreállítását, az ellene támadók lehalkították a hangjukat. 1866. február 26-án az alsóház megszavazta Deák követelését. Az uralkodó és az országgyűlés tárgyalásait a porosz–osztrák háború félbeszakította. A königgrätzi katasztrófát követően újoncokat könyörgő császár – Deák azon érvére, hogy a magyar anyák évenként csak egyszer szülnek! – Ferenc József meneszteni kényszerült Belcredit, s némi módosítással utat engedett a megbékélésnek.

44 Uo. 348.

1. KÉP. I. FERENC JÓZSEF KIRÁLY, 1867

I. Ferenc József és Erzsébet, a magyarok királynéja

„Ferenc József leveleit olvasom, franciául. Nem volt nagy stilszta, ez közismert. De a levelekben mégis van valami császári. Ugyanakkor van benne valami egy zupás őrmester és egy bécsi házmester stílusából is.

És mégis császár. Tudja, hogy uralkodni annyi, mint szolgálni, kötelességet teljesíteni. Vértfagyasztó, kissé virzsíniaszivar-szagú udvariassága mögött megközelíthetetlen. Mindenki tudta a monarchiában, hogy él egy ember, egyetlenegy, aki soha nem bocsátja meg, ha valaki tisztességtelen cselekedetre vetemedik.

Nem volt okos, nem volt művelt; s mégis értett, a maga bürokrata módján is, az uralkodás művészetéhez. Egyéniség volt, színtelenül is az; s tudta a maga egyéniségéhez igazítani a színes, változó élet esélyeit. Értett az emberekhez: uralkodott.”¹ Márai Sándor (1900–1989) a második világháború végén írta ezeket a sorokat a naplójába.

Ferenc József igazságérzete és főleg kifogástalan korrektsége valóban közismert volt. Néhány kiragadott, egymástól igencsak távol álló példa: 1911 februárjában nyílt meg az osztrák Hagenbund² egyesület kiállítása Bécsben, amelyen nagy számban voltak láthatók a kortársakat megbotránkoztató ifjú festőzseni, Oskar Kokoschka (1886–1980) alkotásai. A trónörökös, Ferenc Ferdinánd nem különösen érdeklődött a művészet iránt, de valaki felhívta a figyelmét az „erkölcstelen” képekre. Elment a kiállításra, szó nélkül végignézte, majd felkiáltott: „Disznóság!”, és intézkedett, hogy zárják be. Ekkor a kiállítás szervezői arra a következtetésre jutottak, hogy az esetet valamiképpen Ferenc József tudomására kell hozniuk. Erre pedig a legjobb eszköz a sajtó volt, mivel azt a császár minden reggel átnézte. A reggel hat órakor megjelenő *Wiener Allgemeine Zeitung*-ban egy gúnyos hangú tárcsa foglalkozott Ferenc Ferdinánd utasításával. A cikk eredményeként a kiállítást nem zárták be.³ Ferenc József elveivel ugyanis ellenkezett, hogy a művészetet a politika irányítsa. Úgy vélte, akinek nem tetszik egy kiállítás, nem kell megnéznie. Egy másik,

1 Márai Sándor: *A teljes napló: 1943–1944*. Bp., 2006. 301–302.

2 Fiatal avantgárd osztrák művészek 1900-ban alapított egyesülete, amelynek neves magyar művészek is tagjai voltak, 1938-ban, az Anschluss után feloszlatták. Bővebben *Hagenbund – Ein europäisches Netzwerk der Moderne (1900 bis 1938)*. Hrsg. Agnes Husslein-Arco – Matthias Boeckl – Harald Krejci. Wien, 2014.

3 Lucian O. Meysels: *In meinem Salon ist Österreich. Berta Zuckermandl und ihre Zeit*. Wien, 1984. 126.

igazságérzetével kapcsolatos apró emléket Festetics Mária⁴ naplójából ismerünk. Az udvarhölgy 1880-ban Gödöllőn egyik éjszaka úgy érezte, enyhén rengett a föld, de mindenki kinevette. Aznap este „az uralkodó utasítására Pachmayer egy sürgönyt hozott nekem azzal az üzenettel, hogy olvassam el. A következő volt ráírva: Ma reggel Zágrábot szerencsétlenség érte [...] Egy szóval rehabilitálva voltam. Sőt, jellemzően a császár igazságérzetére, az udvari vadásznak – aki gúnyosan nevetett reggel az észrevételemen – azt mondta: Látod, Pachmayer, a grófnőnek volt igaza.”⁵

De ennél érdekesebb a kivégzett Batthyány Lajos (1807–1849) fiával, Elemérrel való kapcsolata Gödöllőn. „Amikor egyszer kajánul felhívták a figyelmét arra és megkérdezték, észrevette-e hogy Elemér csak azért kereste feltűnően a találkozást a császárral, hogy azután tüntetően ne köszönjön neki, a császár azt felelte: Persze, hogy észrevettem, de megpróbálom megérteni”.⁶ Sőt Festetics Mari szerint szégyellte az elődje által kinevezett törvényes miniszterelnök koholt vádakon alapuló kivégzését: „Szegény császár, sokszor láttam fájdalmas, lesütött szemmel, midőn erre emlékeztették.”⁷

A biztonság aranykorszaka

Stefan Zweig híres önéletírásában, *A tegnap világában* az első világháborút megelőző időszakot „a biztonság arany korszakának” nevezte.⁸ „Mindennek megvolt a normája, mértéke, súlya. Akinek vagyona volt, pontosan ki tudta számítani, mennyi kamatot fog kapni évente, a tisztviselő, a tiszt a naptárban megtalálta előléptetésének és nyugdíjazásának évét.”⁹ Hasonlóan emlékezett a Ferenc József-i korról Moritz Schlesinger, egy jómódú vasúti tisztviselő önélet-

4 Festetics Mária (1839–1923) csillagkeresztes hölgy, I. Osztályú Erzsébet Renddel kitüntetve. 1871-től Erzsébet királyné udvarhölgye. Kézírtos német nyelvű naplója az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, Quart. Germ. 1301-es jelzeten. Tolnayné Kiss Mária a magyarországi tartózkodásról szóló részeket lefordította és kötetbe rendezte: *Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei*. Ford. és összeáll. Tolnayné Kiss Mária. Gödöllő, 2009. Újabb német nyelvű forrásválogatás: Gudula Walterskirchen – Beatrix Meyer: *Das Tagebuch der Gräfin Marie Festetics. Kaiserin Elisabeths intimste Freundin*. Wien, 2014. Festetics magát mindig Marinak hívta, a továbbiakban én is így idézem.

5 Pachmayer, Maximilian (1849–1894). Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 154–155.

6 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 100. Batthyány Elemér gróf (1847–1932) huszár százados, a Magyar Lovaregylet alelnöke. Anyja, Batthyány Lajos özvegye, Zichy Antónia (1816–1888) megtiltotta fiának, hogy Ferenc József udvarában megjelenjen. Batthyány Elemér betartotta anyja kívánságát, nem ment Bécsbe, se Budapestre, de Gödöllőn Erzsébet királyné vadászatain részt vett. Ilyen alkalmakkor igyekezett kifejezni Ferenc Józseffel szembeni megvetését.

7 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 100.

8 Stefan Zweig: *Die Welt von Gestern*. Frankfurt am Main, 1996. 15. „das goldene Zeitalter der Sicherheit”. A szerző fordítása.

9 Zweig: *Die Welt*, 15. A szerző fordítása.

2. KÉP. A GÖDÖLLŐI KASTÉLY LÁTKÉPE, 19. SZÁZAD

írásában, amelynek már a címe is igen kifejező: *Az elveszett Paradicsom*.¹⁰ „Az utódaink számára furcsa lesz, hogy a múlt, a jelen és a jövő egy megbont-hatatlan, egyenes vonalat alkotott, és a világ stabilitásába vetett hit volt minden gondolat és cselekedet alapja.”¹¹

Ha körülnézünk az egykori Monarchia országaiban, Krakkótól Horvátországig, beleértve Magyarországot is, azt látjuk, hogy Ferenc József uralkodásának idejét valóban aranykornak tartják. Bécs, Budapest, Prága, Krakkó, Lvov és a többi kisebb-nagyobb város ebben az időszakban rengeteget fejlődött, tereik, utcáik és épületeik hasonlítanak egymásra, sokszor ugyanaz az építésziroda építette, mint például a színházakat a Fellner és Hellmer cég.¹² A korszak kisebb-nagyobb zökkenőkkel, de gazdaságilag is nagyon sikeres volt. Megépült a vasúthálózat, kibontakozott a gyáripár, modernizálódott

10 Moritz Schlesinger: *Das verlorene Paradies. Ein improvisierte Leben in Wien um 1900*. Wien, 1993. Schlesinger egy ismert liberális újságírócsaládból származott. Apja Sigmund Schlesinger (1832–1918) a *Neues Wiener Tagblatt* szerkesztője és sikeres vígjátékiró, nagybátyja, Max (1846–1907) ugyanott társszerkesztő, Amália nagynénje a híres liberális újságíró, Rudolf trónörökös barátja, Moritz Szeps (1835–1902) felesége volt.

11 Schlesinger: *Das verlorene Paradies*, 9. A szerző fordítása.

12 Ferdinánd Fellner és Hermann Hellmer építészek 1873–1919-ig működő cége összesen 48 színházat épített, néhány kivétellel mindet az egykori Monarchia területén.

3. KÉP. A BÉCSI GRABEN, 1900 KÖRÜL

4. KÉP. A PESTI NAGYKÖRÚT, 1900 KÖRÜL

a mezőgazdaság stb.¹³ Virágzott a kultúra, amit a színházépítések nagy száma is jelez. A Monarchia Bécs mellett több jelentős művészeti központtal rendelkezett, mint Budapest, Krakkó, Prága, amelyek nemcsak a múlt stílusainak újraalkotói voltak (historizmus), de az új művészet szülőhelyei is. Ebben a kulturális virágzásban a császárnak annak ellenére volt jelentős szerepe, hogy ő maga nem értett különösebben a művészethez, mert tisztelte a maga korrekt módján az új irányzatokat, akkor is, ha neki személy szerint nem tetszettek. Jellemző az a mondása, amit 1914-ben Rippl Rónai József (1861–1927) jegyzett fel az őt ábrázoló tusrajzra: „Teleky Géza grófnak képeim bemutatásakor Wienben a Küntlerhausban azt felelte a Király, hogy »mindegy, ha modern művészet is, csak jó legyen«.”¹⁴ Sőt úgy vélte, hogy neki, mint uralkodónak támogatnia kell a tőle idegen stílusokat is. 1908-ban például éppen Oskar Kokoschkát kérték fel a császár uralkodásának 60. évfordulójára rendezett felvonulás plakátjának elkészítésére.¹⁵

Az aranykor uralkodóját azonban nem becsüljük. Az általános értékelések szerint: véreskezű zsarnok, koncepciótlan uralkodó, kicsinyes, lélektelen bürokrata volt, aki belevitte a háborúba a Monarchiát, és akinek halála után szétesett a konglomerátum. Az őt ért vádak között van igaz és van igaztalan. Uralkodásának kezdete korántsem tekinthető aranykornak: a forradalmak véres megtorlása, az önkényuralom vádja jogos.¹⁶ Később a kortársak fiatal korával és az őt körülvevő rossz tanácsadókat okolva próbálták mentegetni. Jellemző Festetics Mari naplóbejegyzése, aki szerint Batthyány Lajos „áldozatul esett lelkiismeretlenül kiszolgáltatva hatalmaskodó, nemtelen vezetőknél, akik lojális dühükben vérrel szennyezték be a fiatal, tapasztalatlan császárt”.¹⁷ Csakhogy a dolog korántsem ilyen egyszerű. Ferenc József – kétségtelenül anyja nevelésének eredményeként – hitt abban, hogy az uralma isteni eredetű, és az ellene lázadók halált érdemelnek, sőt csak így tudja hatalmát megtartani. Nem is óhajtott az ítéleteket mérlegelni, sőt foglalkozni sem a lázadók pereivel, nem gyakorolta kegyelmezési jogát, hanem átengedte Julius Jacob von Haynaunak (1786–1853), ami éppen olyan volt, mintha az oroszlan döntené el, hogy áldozatát felfalja, vagy életben hagyja. Erre éppen Batthyány Lajos a legjobb példa, akit a császári bíróság halálra ítélt, és ugyanakkor felterjesztett kegyelemre, amit – természetesen – Haynau elutasított.

13 Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az 1870-es évek mindenütt a gyors gazdasági fejlődés évei voltak, nem véletlenül hívják a korszakot a német nyelvű területeken Gründerzeitnek.

14 Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár, leltári szám: 18.332. A szöveg arra utal, hogy a vázlatot akkor készítette Ferenc Józsefről.

15 Oskar Kokoschka: *Kaiser-Jubiläums Huldigungsfestzug* (Díszmenet a császár uralkodásának 60. évfordulójára), 1908. Wien Museum, leltári szám: 94.240.

16 Bővebben Hermann Róbert: *I. Ferenc József és a megtorlás*. Bp., 2009. (Habsburg Történeti Monográfiák 6.)

17 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 99–100. Hasonló véleményeket és népi hagyományokat idéz: Landgraf Ildikó: „Ferenc Jóska – még én is annak katonája votam”. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értékeit*. Bp., 2011. 105–112.

Az is tény, hogy az idős császár indította el az addigi legszörnyűbb háborút, és valószínűleg nem is volt tudatában annak, hogy milyen szellemet engedett ki a palackból. Imádta a katonaságot, a díszszemléket, a katonai fegyelmet, de a korszerű haditechnikát nem ismerte, sőt nem is hagyta fejleszteni. A maga 19. századi gondolkodásában a párbajkodekek szabályaival képzelte el a harcteret is. A valóságban azonban a 19. századi hadviseléshez sem értett, amit az 1859-es solferinói és az 1866-as königräzi vereségek tanúsítanak.¹⁸

Azt azonban nyugodtan az ő javára írhatjuk, hogy csak halála után esett szét a birodalom. „Egyébként mamának az a véleménye, hogy Ausztria egyszerűen meg fog szűnni, ha a papa nem lesz többé, aki makulátlan jelleme nagyságával és önfeláldozó jóságával egyesíti az egymással ellentétes elemeket” – írta naplójába Mária Valéria 1889-ben.¹⁹ Ferenc József egy sok népből álló császárság feje volt a 19. század második felében.²⁰ Az előző évszázadokban a különböző népeket összefogta a közös terület és a közös uralkodó. Természetesen nem volt egyszerű a birodalom egyben tartása akkor sem, de mások voltak a problémák. Mária Teréziának ki kellett egyeznie trónja megtartásához a magyar nemességgel. A magyar nemesség viszont nem volt feltétlenül magyar nemzeti-ségű, lehetett valaki román, szlovén stb., ez nem jelentett meghasonlást az egyén számára. Jó példa erre a 17. században Zrínyi Miklós horvát bán, akinek a birtokai túlnyomórészt Magyarországon voltak, és ő lett a legnagyobb magyar költő. Öccsének, Zrínyi Péternek, aki ismert horvát költő volt, s ő fordította le a bátyja költeményeit horvátra, a birtokai főleg horvát területen voltak. Ám a Wesselényi-féle összeesküvésben őt is magyar főúrként fejezték le.

A 18. század végétől a nemzeti romantika korában a közös uralkodói iránti lojalitással szemben az azonos nyelvhasználatot, a születés és a kultúra egységét tekintették a nemzethez tartozás kritériumának, és ennek következtében a császárság népei gyakorlatilag egymással szembe kerültek. A soknemzetiségű birodalom kohéziója megszűnt, és a 19–20. századi nacionalizmus viharában valószínűleg senki sem tudta volna a Monarchiát egyben tartani.

A Monarchia titkos császárnéja

Ferenc Józsefet Zsófia nevelte, aki a 19. századra oly jellemző kemény asszonyok sorába tartozott. „A kötelesség szent fénye ragyog szemem előtt” –²¹ éneкли Erzsébet Verdi operájában, a *Don Carlos*ban. Zsófia is énekelhette volna ezt

18 Bővebben Bencze László: *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Bp., 2001. <http://mek.oszk.hu/04900/04998/html/#d1e569> (a letöltés ideje: 2015. dec. 20.).

19 Közli Brigitte Hamann: *Erzsébet királyné*. Ford. Kajtár Mária. Bp., 1988. 553.

20 Lásd Deák Ágnes: A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Tervek és koncepciók a birodalom újjáalakítására. 1848–1849. *Aetas*, (1997.) 4. sz. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00007/1997_4-01.html (a letöltés ideje: 2015. december 20.).

21 Giuseppe Verdi: *Don Carlos*, Erzsébet áriája az I. felvonásban. A szövegkönyvet Friedrich Schiller drámája nyomán írta Joseph Méry és Camille du Locle.

5. KÉP. ZSÓFIA FŐHERCEGNŐ, 1832

6. KÉP. ERZSÉBET MENYASSZONYKÉNT, 1853

a mondatot, amely a 19. századi elveket tükrözi. Festetics Mária naplójában is találunk erre a nagyon jellemző gondolkodásra egy bejegyzést: „kötelességemet nem áldozhatom fel egyéni boldogságomért”.²²

Zsófia Friderika (1805–1872), bajor hercegnő fiatalon került az osztrák udvarba. Apja I. Miksa (1756–1825) bajor király volt, akinek két feleségétől összesen 11 gyermeke született, köztük Ludovika (1808–1892), Erzsébet édesanyja. Zsófia 1824-ben ment férjhez (a korban szokásos elrendezett dinasztikus frigy keretében) Ferencz Károly osztrák főherceghez (1802–1878), akinek négy gyermeket szült, elsőnek 1830-ban Ferencz Józsefet, a későbbi császárt. Zsófia, úgy ahogy illett, megszerette tehetetlen, de jólelkű urát, példás anyja lett gyermekeinek, és az önállótlan V. Ferdinánd uralkodása idején (1835–1848) trónörökös férje, Ferenc Károly jogán befolyást gyakorolt a birodalom ügyeire

²² Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 174.

is. 1848-ban az a mondás járta róla, hogy ő az egyetlen férfi az udvarban.²³ 1848 végén jelentős szerepe volt Ferdinánd császár (1793–1875) lemondatásában, de nem élt az alkalommal, hogy trónörökös férjét a trónra ültetve ő maga uralkodjon. Kötelességtudása erősebb volt a hatalomvágyánál. Úgy vélte, a birodalomnak egy ifjú, tehetséges, uralkodásra nevelt császárra, az „ő Francijára” van szüksége, s boldog volt, amikor fia megkapta a hatalmat 1848 decemberében, Olmützben. Hajthatatlan, merev, nagyon konzervatív egyéniség volt, akiből teljesen hiányzott az empátia, és főleg nem értette meg a 19. századi politikai változásokat. Rendületlenül hitt abban, hogy továbbra is működhetnek a 18. századi abszolutista kormányzási módszerek.

Arra sohasem gondolt komolyan, hogy kikerülhet a hatalomból, hiszen fiával való szoros kapcsolata és nézetazonosságuk révén akarátát könnyen érvényesíteni tudta. Az 1850-es években őt tartották Ausztria titkos császárnéjának. Ő nevelte fiába azt a meggyőződést, hogy a Habsburgok Isten kegyelméből lettek a birodalom császárai, ami egyrészt azt jelenti, hogy az uralkodónak kötelessége nagyon lelkiismeretesen foglalkozni minden felmerülő problémával, a legjelentéktelenebbektől a legfontosabbakig, másrészt, hogy az uralkodónak vaskézrel kell irányítani birodalmát, letörve minden ellenállást. Nevelése gátlásossá, visszahúzódnóvá és magányossá tette Ferenc Józsefet, mert arra tanította, hogy neki mindenki egyformán udvariasan kell bánnia, de az emberek fölött kell ragyognia elérhetetlen magasságban, senkit sem szabad közel engedni magához. Az eredményt Festetics Mari így örököltette meg naplójában: „A császár igen értelmes, gyors felfogású, de a fantáziálásra nem jut ideje, úgyhogy ebben a dologban meglehetősen merev. Rengeteg munkával túlterhelt, amit elképesztő kötelességtudattal teljesít. Csak egyértelmű fogalmak léteznek számára: szép v. csúnya, halott v. élő, azaz egészséges, fiatal v. öreg, egészséges v. buta. E fogalmak között nincs átvezető híd, az idő hiányzik nála ennek a felépítésére, és éppen ezért hiányoznak az érzések árnyalatai is!”²⁴

Zsófia gondoskodott fia párválasztásáról is, ami nem volt egyszerű dolog, hiszen a Habsburgok családi törvénye előírta, hogy az uralkodó csak olyan katolikus leányt vehet feleségül, akinek felmenői szintén uralkodók voltak. Ugyanakkor a kényes politikai egyensúly megtartásához fontos volt, hogy jövendőbelije ne jelentős hatalommal bíró királyi családból származzon. Az egyik számba jöhető ara Zsófia húgának, Ludovikának a legidősebb leánya, Helene (1834–1890) bajor hercegnő volt, akit megkülönböztetett gondossággal neveltek, abban reménykedve, hogy osztrák császárné lesz. Ferenc József azonban nem a 18 éves szép, előkelő Helenét, hanem a 15 éves fejletlen kamasz lányt, Erzsébetet, azaz Sisit²⁵ választotta. A menyasszony azonban nem hogy császárnéi, de még az akkor szokásos szigorú leánynevelésben sem részesült. Szabadon hancúrozott szintén neveletlen testvéreivel a possenhofe-

23 Hamann: *Erzsébet királyné*, 17.

24 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 51–52.

25 Erzsébet legtöbbször használt családi beceneve Sisi volt.

ni kastély parkjában, hallgatta anyja sirámain a mindig távol levő, bohém apáról, és álmódzott a szabadságról. Zsófia boldog volt, örült annak, hogy a politikai házasságból szerelem lett. A maga módján szerette unokahúgát, és az, hogy Sisi semmit sem tudott későbbi feladatairól, nem zavarta. Mint az levelezéséből kiderül, tetszett neki a bájos kislány.²⁶ Valószínűleg úgy gondolta, hogy mivel fiatalabb, viaszként tudja majd személyiségét alakítani. Feladatának tartotta, hogy a romantikus kisleányból valódi császárnét, a „haza anyját” faragjon. Ezt természetes reakciónak tarthatjuk részéről, hiszen úgy gondolta: ha fiát sikerült uralkodóvá nevelnie, akkor Sisit is irányítani tudja.

Köztudott, hogy Zsófia nem tudta Erzsébetet ízlése szerint átnevelni, aki soha nem lett a haza anyja, haláláig Zsófia viselte inkább ezt a szerepet. Nem véletlen, hogy mikor meghalt, azt mondták az udvarban, hogy „most eltemettük a császárnénkat”.²⁷ Erzsébet nemcsak kislánként tért el a tőle elvárt viselkedéstől, de asszonyként is, és nagyon más volt, mint a kötelességtudó, szófogadó Ferenc József: „A császárné [...] állandó jelleggel csak »gondolkozik«, egy másik világban, az álmok világában él – egyedül! Ezt pedig úgy színezi ki és úgy népesíti be, ahogy kényelemszeretete megkívánja. Ezáltal a maga útját járja, aminek szélessége csupán egy ember számára elegendő. Erre az útra a császár kényszeríti Őt – minden imádata ellenére – mivel mindent, amiért hitvese lelkesedik, »fellegjárásnak« nevez.”²⁸

Ferenc József az anyjától átvett, nagyon merev és konzervatív elveit először éppen Erzsébet lazította fel. Ő próbálta elsőnek megértetni férjével, hogy az uralkodói önkény nem a hatalom megtartásához, hanem éppen ellenkezőleg, annak végleges elvesztéséhez vezethet, és kompromisszumokat kell kötnie a „lázadókkal”, hogy megtarthassa koronáját. Már az is kérdés persze, hogy ez a nagyon szabályos, kőkonzervatív, anyjával mindenben egyetértő fiatalember miért pont a szabálytalan Sisit választotta, aki ugyan nagyon bájos volt, de még korántsem az a világhírű szépség, akivé néhány évvel később, felnőtt nővé érve vált. A kislány bája mellett Ferenc Józsefet valószínűleg éppen ez a szabálytalanság vonzotta, tudat alatt így kívánt az anyja hatalma alól szabadulni.

Erzsébet nagyon érzékeny, érzelemdús, színes és kötetlen egyéniség volt, átlagon felüli intelligenciával és műveltségvággyal, tele alkotó energiával. Igazi romantikus lélek volt, lelkesedett a szabadság, egyenlőség, sőt a köztársaság eszméiért. Ha belegondolunk, elég humoros dolog, hogy Európa egyik nagy hatalmú uralkodójának felesége titokban köztársaságpartit. S bár élete folyamán nagyon sokat veszített romantikus lelkesedéséből, a gondolkodása alapvetően nem változott meg. A verseit tartalmazó fekete kazettában, amelybe 1890-ben helyezte el kiadott és kiadatlan költeményeit azzal az utasítással, hogy bizalmas barátai rejtsek el, majd 60 évvel később juttassák el a azokat

26 Bővebben Hamann: *Erzsébet*, 25.

27 Festetics Mária naplóbejegyzése (1872. jún. 2.). Idézi Hamann: *Erzsébet*, 297.

28 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 52.

7. KÉP. A CSÁSZÁRI ESKÜVŐ, 1854

a svájci államelnöknek, azt is meghagyta, hogy ha Svájcban megjelentetik őket, a bevételt osszák szét a Monarchia politikai foglyai között!²⁹

A romantikus álmódzás ellenére Erzsébet kiváló politikai érzékeléssel is rendelkezett. 1890-ben például a római német követ, aki igazán nem vádolható pozitív elfogultsággal irányában, azt írta II. Vilmosnak Berlinbe: „A császárné nagyfokú objektivitásról és éleslátásról tett tanúságot az osztrák–magyar állam és katolikus egyház viszonyát illetően, amit a nagykövet csodálattal hallgatott. Sajnálataát fejezte ki, hogy a Felséges Asszony Bécsben csak akkor mondja el véleményét, ha kérdezik, akkor azonban mindig fején találja a szöveget.”³⁰ II. Vilmosnak hasonló volt a véleménye, mert azt írta a margóra: „A császárné egyike az évszázad legvilágosabb és legtárgyilagosabb politikai gondolkodású uralkodónőinek.”

Erzsébet korszerűbben, nyitottabban gondolkozott férjénél, látta, hogy hova vezet az autokrata elvekhez való ragaszkodás, és nem akarta elveszíteni trónját, mint húga, Mária nápolyi exkirályné.³¹ Az 1859-es solferinói vereség után például Erzsébet azt javasolta, hogy Ferenc József minél gyorsabban kössön békét a felkelt olaszokkal, hogy mentse a menthetőt. A königräzti csata után pedig hasonlóképpen gyors megegyezésre buzdította férjét. Erdemes megjegyezni, hogy a császárné, aki vonakodva teljesítette reprezentációs kötelességeit, sőt 1860 után igyekezett megszabadulni az osztrák udvartól is, a háborús események idején betöltötte a „haza anyja” szerepét: mindenütt megjelent a férje mellett, és Festetics Mari szerint a „vigasztalás angyalaként”³² látogatta a sebesülteket. Jellemző a róla kialakított képre az a feltételezés, hogy ha életben maradt volna, meg tudta volna akadályozni az első világháború kitörését, mert lebeszélte volna róla férjét. Ami persze valószínűtlen, hiszen egyrészt eszköze sem lett volna hozzá, másrészt Erzsébet az 1870-es évektől le is tett arról, hogy bármire is rábeszélje férjét, élete vége felé pedig ki is ábrándult a politikából.³³

Ferenc József nem tartott igényt politikai tanácsaira, sőt felszólította, hogy kevesebb újságot olvasson, és elnézően visszaküldte női világába. De ez nem elsősorban Ferenc József bornírságát bizonyítja, hanem a korszellemet, amely szerint a „szép asszonyok ne tömjék fejcskéküket olyan csúnya dolgokkal, mint a politika”. A császár nem volt nőellenes, hiszen sokszor követte anyja tanácsait, akire felnézett, és egyéb téren mindenben tisztelte felesége egyéniségét, sokak szerint túlságosan is.

Erzsébet egyetlen alkalommal aratott győzelmet anyósa politikai nézetei felett – a magyar kiegyezés alkalmával. Magyarbarátsága egyenes követke-

29 Bővebben Brigitte Hamann: Einleitung. In: *Kaiserin Elisabeth. Das Poetische Tagebuch*. Hrsg. Brigitte Hamann. Wien, 1984.

30 Hamann: *Erzsébet*, 567.

31 Mária (1841–1925) II. Ferenc (1836–1884) Nápoly és Szicília utolsó királyának felesége volt. 1861-ben vesztették el trónjukat.

32 „A császárné meglátogatta a sebesülteket. Ahogyan Ő ezt teszi, annak soha sem szabad feledésbe merülnie.” Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 126. 1878. szept. 18.

33 Lásd Hamann: *Erzsébet*, 566–567.

8. KÉP. ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ LÁTOGATÁSA A SCHÖNLATERNCASSE-I NÉPKONYHÁN, 1875

ménye volt Zsófiával való szembenállásának. Dacból kezdett tanulni magyarul, és egyre több magyar udvarhölgygel vette körül magát.³⁴ Magyarországon jól érezte magát, mert nem feszélyezték az előírások. A kiegyezésben történt aktív részvétele köztudott, végül legkisebb gyermekét, Mária Valériát is magyarnak kívánta nevelni. (Nem sikerült, kedvence igaz német asszony lett.)

Nem csoda, ha a magyarok imádatlalt vették körül a „világ legszebb asszonyát”, aki fennen hirdette, hogy ő magyar királyné, és rosszul érzi magát az osztrákok között. Ugyanakkor alakját mélabúval vonta be az 1880-as évektől bekövetkező családi tragédiák sora: unokatestvérének és barátjának, II. Lajos bajor királynak váratlan öngyilkossága, apja, majd anyja, később öccse, Miksa Emánuel halála, végül húga, Zsófia tragédiája, aki Párizsban egy tűzvész áldozata lett. Rudolf öngyilkossága után a mindig fekete ruhát viselő tragikus anyát a gyász nemtőjeként tisztelték.

Patrona Hungariae³⁵

„Fogadja felséged e könyvet, mint hálám emlékét, hazánkra, nemzetünkre és irodalmunkra árasztott királyi jóvoltáért; mint tanújelét azon boldogabb korszak közérületének, melyben »Patrona Hungariae« nem csak hazánk zászlóiról tekint le némán felénk, de közöttünk jár, velünk érez, a szíveinkhez beszél.”³⁶ Jókai Mór e szavakkal adta át legújabb, *A szerelem bolondjai* című könyvét 1869. április 11-én a királynénak.³⁷

Erzsébet érdeklődését a magyarok iránt Majláth János gróf keltette fel, aki 1853-ban a menyasszonyt az osztrák birodalom népeinek történetére tanította, természetesen a császári vőlegény szemléletét közvetítve. Erzsébet képzeletét felgyújtotta a temperamentumos, szilaj magyarság vadregényes, örökös harcokkal teli történelme. Nem állt egyedül ebben a lelkesedésben. Európában³⁸ és a tengerentúlon is nagyon jó volt 1849 után a szabadságu-

34 Az Erzsébet szolgálatában álló magyar udvarhölgyekhez lásd Vér Eszter Virág: Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezhelyei tükrében). PhD-értékezés (kézirat). ELTE BTK Történeti Intézet, Bp., 2013. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/veresztervirag/diss.pdf> (a letöltés ideje: 2016. jan. 17.). 430–431. 1. sz. táblázat Erzsébet udvartartása, 1854–1898.

35 Az Erzsébet-mítosz történetével Vér Eszter Virág részletesen foglalkozott. Vér Eszter Virág: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. *Buda-pesti Negyed*, 14. (2006) 52. sz.; Erzsébet-kultusz. Szöveggyűjtemény. Összeáll. Vér Eszter Virág. *Buda-pesti Negyed*, 14. (2006) 53. sz.; Vér Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas*, 27. (2012) 1. sz. 83–104.; Vér: Erzsébet, Vér Eszter Virág: „...egy áldott emlékeztű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas*, 30. (2015) 1. sz. 59–86.

36 *A Hon*, 1869. ápr. 13. Nr. 83. p. 1. Közli: Vér: Erzsébet, 140. Vér: „...egy áldott”, 59–86.

37 Vér: „...egy áldott”, 59–86.

38 Az egyik legismertebb belga festőművész, grafikus, Félicien Rops (1833–1898) a szabadságszerető magyarok iránti lelkesedésében egyenesen kitalált magának magyar ősoket: „Én a Szttyeppe fia vagyok, [...] a Pusztá lovainak tág orrlyukaival születtem, ahogy a síkságon száguldanak

kért harcoló magyarok imázsa, gondoljuk csak arra a lelkesedésre, amivel Kossuthot fogadták amerikai körútján.

Erzsébet 1857-ben Ferenc Józseffel járt először Magyarországon.³⁹ Az utazás meglehetősen formális volt, különféle ünnepségekkel, „lelkes” (kivezé-nyelt) tömeggel. Azt remélték, hogy a szép, fiatal uralkodópár személyes megjelenésével meg fogja tudni nyerni az ellenálló magyarokat, s ennek érde-kében kisebb-nagyobb gesztusokat is tettek.

Az újságtudósításokból tudjuk, hogy Erzsébet a megérkezésükkor ma-gyar ruhát viselt, szemben Ferenc Józseffel, aki osztrák uniformist. A Nemze-ti Színház díszelőadásán viszont már Ferenc József is huszártábornoki egyen-ruhában jelent meg. A 19. században a nemzeti érzés egyik látványos kifejező formája volt a viselet, különösen hazánkban.⁴⁰ A reformkorban újjászülető hétköznapi magyar ruha és a nemzeti színek rejtett viselete a szabadságharc leverése után a passzív ellenállás egyik – egyáltalán nem veszélytelen – eszkö-ze volt. 1851-ben például hajtóvadászatot rendeztek a fekete vagy fehér tollal díszített pörgekalap vagy csikóskalap, elterjedt nevén Kossuth-kalap viselői ellen,⁴¹ 1852-ben pedig a rendőrségre kísérték a nemzeti színeket viselő höl-gyeket, ahol mondvacsinált okokból megbüntették őket.⁴² 1857–1858-ban már nem kellett a megtorlástól félni, lassan előkerültek a magyar ruhák a ládafiá-ból, és 1858-tól hivatalosan is lehetett a piros-fehér-zöld színeket használni.

Más volt a helyzet a magyar udvari díszruhával, illetve későbbi nevén, a díszmagyarral. Ez a 16–17. századi nemesi öltö-zék a 18. századtól kezdve megfelelt udvari díszruhának.⁴³ Mária Terézia tudatosan használta fel a vise-letet is a magyar főurak megnyerése érdekében, és gyermekeit is gyakran öl-töztette magyarosan. A 19. században a magyar udvari díszruha már általáno-san elfogadott, sőt elvárt volt. Erzsébet első díszruháját éppen a magyarokat nem igazán kedvelő Zsófia csináltatta, mert bizonyos udvari eseményeken szüksége volt rá az ifjú császárnénak. Először rögtön az esküvő idején volt ilyen alkalom, amikor fogadta a magyar küldöttséget. A férfi díszruha szintén

a széllel, a Tisza mentén” – írta 1888 novemberében. Veronique Carpiaux: „Rops vagyok, más lenni sohse vágytam”. Félicien Rops élete és munkássága. In: *„Magyar Ropszodiák”. Félicien Rops, a belga szimbolizmus mestere*. Szerk. Földi Eszter – Kárai Petra. Ford. Földi Eszter. Bp., 2010. 11.

39 Ezzel az uralkodói látogatással kimerítően foglalkozott Manherz Orsolya: *Magas rangú hiva-talos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. PhD-értekezés. Bp., ELTE BTK Történeti Intézet, 2012. (kézirat). <http://doktori.btk.elte.hu/hist/manherczorsolya/diss.pdf> (a letöltés ideje: 2015. nov. 29.).

40 Erről részletesebben lásd F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit – Simonovics Ildikó – Szücs Péter: *A magyar divat 1116 éve*. Bp., 2012.

41 Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. *Aetas* (1995) 4. sz. 30.

42 Deák: *Társadalmi ellenállási*, 32–33.

43 Bővebben F. Dózsa Katalin: *A magyar nemesi viselet, mint udvari díszruha*. In: *Császár és király. Kiállítási katalógus*. Bécs, 2001. 23–29.; F. Dózsa Katalin: *Az udvari díszruha története*. In: *Uő: Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. Bp., 2014. 177–190.

elfogadott volt, de Ferenc József sohasem hordta, helyette mindig huszár egyenruhát viselt, akárcsak elődei II. József óta.⁴⁴

Nem tudjuk pontosan, hogy 1857-ben Erzsébetnek a megérkezésakor viselt ruhája díszöltözék vagy utcai volt, pedig jelentése nem azonos. Ha díszruha – amit azért nem volt szokás utcán viselni, inkább fogadáson, ünnepélyen stb. – akkor udvariassági gesztusnak tekinthetjük. Ha azonban hétköznapi viselet volt, akkor valóban egyfajta jelzés lehetett, Mária Terézia módszereit követve. Ez lehetett Erzsébet saját ötlete is, de könnyen lehet, hogy ahogy a többi, a magyarság felé való közeledést kifejezni hivatott, de a valódi tartalmat nélkülöző gesztust, ezt is a politika találta ki.

Az 1857-es utazás semmilyen formában sem teljesítette a hozzá fűzött reményeket, a két szemben álló ellenfél – a magyar liberális nemesség, illetve középosztály és a császár – nem közeledett egymáshoz. De csírájában már ekkor megjelent a passzív ellenállásnak az a törekvése, hogy a forradalmat leverő császár helyett a császárnét éltessek. A túlnyomórészt megszervezett „lelkes” fogadtatáson a császári ház *Viribus unitis* (Egységben az erő) hivatalos jelszava mellett helyenként feltűnt a *Patrona Hungariae* felirat is!⁴⁵

A kormányzat már az esküvő óta igyekezett a birodalomban elterjeszteni a jóságos császárné mítoszát, így a közvélemény a fiatal uralkodónő jótékony befolyásának tulajdonította az ostromállapot feloldását és az amnesztiahullámokat.⁴⁶ Az az elképzelés, hogy az enyhén szólva ambivalens érzésekkel fogadott császár helyett a szép császárné kerüljön inkább előtérbe, az 1866-os újabb magyarországi utazás idején erősödött meg, és gyorsan meghozta gyümölcseit. Erzsébet magyar legendájának alapjait ekkor rakták le.⁴⁷

Az 1866. januári magyarországi utazás már sokkal kevésbé volt hivatalos, mint az 1857-es. Ferenc József elhárította a formális fogadásokat, ünnepségeket. A *Vasárnapi Ujság*ban megjelent tudósítás szerint a császár azt nyilatkozta, hogy: „ittthon érezvén magát, az ünnepélyes formák feszét mellőztetni kívánja.”⁴⁸ Ennek feltehetően a hivatalos ceremóniakat gyűlölő Erzsébet örült a legjobban. 1866 februárjában Andrássy Gyula gyermekeinek angol nevelőnője, Mary Stevens így írja le érkezésüket: [Erzsébet] „nyitott hintón hajtatott be a városba, a lehető legegyszerűbb ruhát viselte, fekete bársonyköpenyt és kis magyaros kalapot toll nélkül, amely nagyon egyszerűen bársonnyal volt szegélyezve. Igen szép asszony, különösen gyönyörű az arca felső része, és pompás a haja. Üdvívalgás fogadta, ő pedig a vasútállomástól a palotáig

44 A társasági díszegyenruha viselete a 18. század második felében lett udvarképes. A 16–17. században a Habsburgokat mindig magyar ruhában koronázták meg magyar királlyá, de II. József, I. Ferenc, Ferdinánd, sőt József nádor is huszártábornoki egyenruhát viselt ünnepélyes alkalmakkor a díszmagyar helyett.

45 Manhercz: *Magas rangú*, 155.

46 A kérdésről bővebben Vér: *Erzsébet*, 115–116.

47 Vér: *Újraértelmezett*.

48 *Vasárnapi Ujság*, 1866. febr. 4. 56. Tárház. Vasárnapi beszélgetés. Közli: Manhercz: *Magas rangú*, 283.

9. KÉP. ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ DÍSZMAGYARBAN, 1855

nem szűnt meg bólogatni. Mivel ez egy órányi kociút, szegény lélek jól elfáradhatott. Vele volt a császár huszáruniformisban.”⁴⁹ A leírásból és a megérkezést megörökítő ábrázolásokon is egyértelmű, hogy mindketten magyar ruhában voltak, de Erzsébet hétköznapi ruhát viselt, toll nélküli Kossuthkalappal. A továbbiakban budai tartózkodása alkalmával a két legismertebb magyar divatcégnél a Monaszterly és Kuzmíknál, illetve az Alter és Kissnél⁵⁰

49 Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1866. febr. 3.) In: *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869) Egy angol nevelőnő levelei*. S. a. r. és bev. Cieger András. Bp., 2007. 193–194.

50 *Magyar Bazár*, 1868. 14. sz. (júl. 15.) 228.; *Magyar Bazár*, 1867. 17. sz. (szept. 1.) 276.; Vér Eszter Virág a Haus-, Hof- und Staatsarchivban folytatott kutatása során megtalálta a vonatkozó megrendeléseket is. HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. Vér: *Erzsébet*, 171. A divatcégekről bővebben F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok*. Bp., 1989. 152–154.

10. KÉP. KOSSUTH-KALAP ÉS MAGYAROS ZSINÓRDÍSZÍTÉS, 1863

több magyaros szabású ruhát rendelt. Mindkét cég megkapta az őfelsége szállítója címet.⁵¹

1866-ban már mindenki magyar ruhában járt, és a pörgekalap vagy a zsinóros mente viselete semmilyen hátránnyal nem fenyegetett. Ugyanakkor mégiscsak volt politikai – Habsburg-ellenes – tartalma. Erzsébet részéről az együttérzés gesztusának tekintették a magyar ruha viseletét, amely lelkesedést fakasztott az országban iránta. Még inkább erősödött ez az érzés, amikor Erzsébet a pesti polgárság báljában piros-fehér-zöld színekben jelent meg. A *Vasárnapi Ujság* tudósítása szerint „Császárné Ő Felsége egyszerűen, polgáriasan volt öltözve, mintegy bebizonyítandó, hogy ő, mint

az első polgárné nem a túlságos fényűzésben látja a polgári erényeket. Fehér ruhája zöld leveles piros rózsákkal volt díszítve. Volt azonban öltözéke egyszerűségében is olyasmi, a mi királyi fenségét fennén hirdette. Gyöngyből készült fejdísz s gazdag hajzatának szintén drága gyöngyökkel ősmagyarosan körülfont s nyakba omló hajhullámai utánózhatatlan bájta kölcsönzének a nyájasságtól átszellemült arcznak.”⁵² A magyar érzelmű királyné mítoszában ezeket a gesztusokat úgy értelmezték, hogy azok Erzsébet saját érzéseinek kifejezésekként születtek. Az újabb kutatás azonban megkérdőjelezi ezt, és azt feltételezi, hogy a politikai tanácsadók, elsősorban Albrecht főherceg sugalmazására történtek.⁵³

Ám a korszakban valóban nagyon fontos öltözködési jelzéseken túl Erzsébet imponáló nyelvtudása hódította meg a magyarság szívét: „A magyar nyelv fényes és meglepő új diadala volt az a beszéd, melyet a Császárné Ő Felsége válaszul mondott a magyar országgyűlés tisztelgő küldöttsége előtt. Pest váro-

51 Alter és Kiss cég udvari szállítónak való emeléséhez lásd MNL OL D 191. 1866-I-1254. ff. 226–245. közli Vér: *Erzsébet*, 171.

52 *Vasárnapi Ujság*, 1866. 6. sz. 67. Tárház. Ő felségeik Budapesten. Viszont ugyanarról a bálról a *Magyar Bazár* másképp tudósított: „Császárné Őfelsége pedig egyszerű fehér tarlatánban, melynek finoman hullámozó felülete ezüst levélkével volt beszőrva, kétoldalt szép csomókban lehulló haja, régi magyar viselet szerint gyöngyzsinórokkal volt körülfontva.” *Magyar Bazár*, 1866. 4. sz. (febr. 15.) 62. Tárca-cikk.

53 Bővebben lásd Manhercz: *Magas rangú.*; Vér: *Erzsébet*.

sában ma, három nap múlva sem teltek be a tiszta kiejtésnek s a beszéd valóban művészi előadásának dicséretével.”⁵⁴

Az 1866-os utazás többek között abban különbözött az 1857-estől, hogy ekkor Erzsébet már választékosan tudott magyarul. Ferenc József is magyar beszéddel köszöntötte a küldöttséget, amit papírról olvasott fel. Erzsébet azonban más volt: szabadon és irodalmi szinten fogalmazott.⁵⁵

Azt tudjuk, hogy a magyar nyelvet saját elhatározásából kezdte el tanulni. Az első magyar szavakat Rudolf dajkájától hallotta, majd 1860-ban a Madeirán töltött hónapok alatt Hunyady Lili és bátyja, Imre⁵⁶ tanították. Imre gróftól hamar hazarendelték, mert szerelmes lett Erzsébetbe. Jellemző, hogy a kettejük kapcsolatáról szóló pletyka még 1866-ban is eleven volt. Mary Stevens így ír róla: „A császárné nagyon jól beszél magyarul, a szeretője – mint tudjátok, vagy talán nem tudjátok – a magyar Hunyady gróf volt.”⁵⁷

Zsófia súlyt helyezett arra, hogy fia ismerje a birodalom népeinek nyelveit, és Ferenc József is beszélt magyarul.⁵⁸ Erzsébetet csehül akarták megtanítani, mivel egyrészt a csehek az 1848-as forradalmak idején is hűek maradtak a Habsburgokhoz, másrészt azt gondolták, hogy az viszonylag könnyebb nyelv. Erzsébet el is kezdte tanulni, de nem ment neki, és abbahagyta. Amikor Erzsébet 1863-ban úgy döntött, hogy magyarul tanul, mindenki elszőnyedte. Hogyan birkózna meg ezzel a nagyon nehéz nyelvvel, amikor a viszonylag könnyebb cseh sem ment?

A nyelv használata a 19. században központi kérdés volt, a nemzetté válás alapja. A 18. században az európai elit nyelve a francia volt, még Mária

11. KÉP. KANÁSZKALAP ÉS MENTE, 1863

54 *Pesti Napló*, 1866. 27. sz. (febr. 4.) 473. Vér: *Erzsébet*, 172.

55 Írásban is nagyon választékosan fogalmazott, sok magyar anyanyelvű kortársát is megelőzve. Magyar nyelvű leveleit lásd *Kedves Idám! Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrássy Gyula és Schratt Katalin levelei Ferenczy Idához*. Vál., s. a. r., bev. és jegyz. Tolnayné Kiss Mária. Bp., 1992.

56 Hunyady Imre gróf (1827–1902) cs. kir. kamarás, titkos tanácsos.

57 Mary Stevens levele nővérének, Buda, 1866. febr. In: Cieger: *Levelek*, 194.

58 Lásd Pelcz Katalin: *Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul*. Bp., 2009.

Terézia is jobban tudott franciául, mint németül, az utóbbiban elég sok helyesírási hibát véteve. A 18. század végén a magyar főnemesség tagjai közül kevesen beszéltek magyarul, sokan a nemzeti romantikus érzelmek hatására tanulták meg a nyelvet. Festetics Mari naplóját németül írta, és édesanyja, a német születésű Josephin von Boxberg sohasem tanulta meg férje hazájának nyelvét. De nem is volt szüksége rá. Amikor meglátogatta lányát Erzsébet udvarában, mentegetőzött is: „A császárné ellenállhatatlan volt, amikor a mama többek közt azt mondta, hogy neki nincs nyelvtelhetsége, és nagyon röstelli itt magát, amiért nem tud magyarul. A császárné csak mosolygott ezen, és a szép pajkos mosolyával azt felelte: nem kell szégyenkeznie, mert abban az időben, amikor a grófné fiatal volt, nálunk Magyarországon csak a szakácsnék és Adele Andrássy⁵⁹ beszéltek magyarul, és milyen sokan az idős hölgyek és urak közül nem.”⁶⁰

Amikor tehát 1866-ban Erzsébet szabadon – beszédét nem felolvasva, mint Ferenc József –, ékes magyarsággal köszöntötte mind Bécsben, mind Magyarországon az országgyűlés küldöttségét, a hallgatóság, és őket követve a sajtó eufórikus ünneplésben tört ki. Abban a törekvésben, hogy mind többen beszéljenek magyarul, a világ legszebb asszonya állt melléjük! De nem csak beszélt, olvasott is magyarul, olyan regényeket, mint Eötvös József *A Karthausi*⁶¹ című művét, Jókait, és nem utolsósorban az 1860-as években tiltott műveket,⁶² többek között Széchenyi István *Blick*-jét,⁶³ és Horváth Mihály Genfben megjelent nagy összefoglalását az 1848–1849-es szabadságharcról.⁶⁴

Erzsébet a magyart titkos nyelvként is használta Ferenczy Idával és a többi magyar udvarhölgyével. Mária Valériával csak magyarul volt hajlandó beszélni, aminek a kislány egyébként nem nagyon örült. Akkor is magyarul írta leveleit kedvenc lányának, amikor már az férjes asszony és anya volt „szívből szeretett galambocskám”⁶⁵ megszólítással. A magyar nyelv használata természetessé vált számára. Jó példa erre, hogy Festetics Mari feljegyzése szerint, amikor 1875-ben a normandiai Sassetôt kastélyának parkjában leesett a lováról és megsérült, lassan magához térve, magyarul szólalt meg, annak ellenére, hogy az udvari orvos, dr. Widerhofer azt kérte, hogy németül beszéljen.⁶⁶

59 Andrássy Gyula gróf édesanyja, Szapáry Etelka grófnő (1798–1876).

60 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 143.

61 „sokat olvasok, nem sokára elvégzem a Karthausit, igen jól tetszett és egészen értettem.” Erzsébet levele Ferenczy Idához Kecskemétre, Klaushofról, 1865. júl. 12-én. Közli: Tolnayné: *Kedves Idám*, 28.

62 Bővebben Falk Miksa: *Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések a Királyné arcképeivel*. Bp., é. n.

63 *Ein Blick auf den anonymen Rückblick. Von einem Ungarn*. London, 1859. (magyarul: Széchenyi István „Ein Blickje”. Közli K. Papp Miklós. Kolozsvár, 1870.) Arról, hogy Erzsébet olvasta, lásd Falk: *Erzsébet*, 21.

64 Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben I–III*. Genf, 1865.; Falk: *Erzsébet*, 29.

65 Idézi Hamann: *Erzsébet királyné*, 562.

66 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 80–81.

12. KÉP. ERZSÉBET KIRÁLYNÉ MAGYAR KORONÁZÁSI DÍSZRUHÁBAN, 1869

Erzsébet maga határozta el, hogy legkisebb gyermekét Budán szüli meg, Zsófia és az udvar ellenkezése dacára. Szerepet játszhatott ebben a döntésében az is, hogy így bebiztosította magát, hogy ennek a gyermekének a nevelését ne vehesse át az anyósa, mint az előzőékét, de ennél sokkal többről volt szó. Sokan attól is féltek, hogy ha fiút szül, az esetleg alkalmas lehet arra, hogy egy önálló Magyar Királyság uralkodója legyen. Ez a félelem nem volt alaptalan: a királynéban is megfogalmazódott ez a lehetőség, mint az a fekete kazetában eldugott *Ó, bár királyt adhatnék néktek* című verséből is kiderül.⁶⁷

Tagadhatatlan, hogy az Erzsébet-kultuszt, amelyet Andrassy, Deák és Jókai tudatosan is gerjesztettek, jó szemmel nézték a bécsi udvarban is. A mítoszépítés néhány elemét, amelyekben Erzsébet magyar párti „ellenállóként” szerepelt, jóvá kellett hagynia az udvarnak is. A legújabb kutatások azt sejtetik, hogy ez nemcsak megtörténhetett, de több esetben tudatos volt.⁶⁸ Ilyen esemény volt az, amikor 1866-ban Zsófia ellenkezése dacára új Mária Teréziaként Budára menekült gyermekeivel együtt, és ezzel szerepet játszhatott annak a veszélynek az elhárításában, hogy egy újabb Habsburg-ellenes felkelés törjön ki. Ugyancsak jóvá kellett hagyni Vinzenz Katzler *A királyné honleányi szíve, midőn Horváth Mihály püspök elbeszéli neki az 1848-i eseményeket*⁶⁹ című litográfiáját, amely 1868-ban a *Családi Kör* című lapban jelent meg. A királyné a koronázás előtt három nappal magához hívatta Horváthot,⁷⁰ hogy autentikus történelemszótól tájékozódjon a magyar forradalomról és szabadságharcról. Ezt a jelenetet örökítette meg Katzler. A kömetszet persze merőben propagandacélokat szolgált: Erzsébet elmerülten hallgatja a részben az ő közbejárására amnesztiát kapott püspök elbeszélését, mellette a magyar ruhás Gizella, a háttérben Ferenczy Ida sír, középen a magyar ruhás Rudolf, mint egy kis táblabíró, hátratett kézzel áll, és a jobb sarokban, díszmagyarban (!)⁷¹ Andrassy.

Még egy nagyon jelentős esemény volt, amellyel kapcsolatban a magyarokért lelkesedő királyné megdicsőült:⁷² Deák Ferenc halála, amikor is a mítosz szerint Ferenc József akarata ellenére rakta le a ravatalra a megemlékezés virágait, „talpig feketében, mint a gyász géniusza”.⁷³ Ám Ferenc József tisztelte a haza bölcsét, egymás között Öregnek hívták: miért tiltotta volna meg, hogy felesége elmenjen a ravatalhoz? A részvét kifejezésének problé-

67 Hamann: *Erzsébet királyné*, 264. A verset Tandori Dezső fordította magyarra.

68 Bővebben Manhercz: *Magas rangú*; Vér: *Erzsébet*.

69 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, leltári szám: 5080.

70 Márki Sándor: *Erzsébet, Magyarország királynéja*. Bp., 1899. 9. Kossuth Lajos Deák Ferenchez 1867-ben írt híres Cassandra-levele ismertté válása után erősen csökkent a császár népszerűsége. Ennek ellensúlyozására terjesztették azt, hogy Erzsébet közbenjárása térhetett haza Horváth Mihály az emigrációból, és találkozásukat is ezért népszerűsíthették. Köszönöm Vér Eszter Virágnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.

71 A díszmagyar ünnepi viselet volt, egy hétköznapi látogatásra nem volt megfelelő.

72 Az tény, hogy a királyné előbb akart Budáról elutazni, de Deák halála miatt elhalasztotta az elutazást. Bővebben Vér: *Erzsébet*.

73 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 97.

mátlan voltát jelzi az is, hogy Zichy Mihályt megbízták, fesse le az eseményt. A művész megkapta a készülő festményhez Erzsébetnek a látogatás idején viselt gyászruháját is.⁷⁴

Végül köztudott volt, hogy a királyné szívesen hallgatja a korszak „popzenéjét”, a cigányzenét. „Az estebéd alatt oly gyönyörűen szólt a cigányzene [...] A császárné szenvedélyesen szereti a cigányzenét, és nem tud betelni a szép melankolikus dalok hallgatásával. Egyáltalán, roppant különleges, hogy mennyire megtestesítője ő a magyar népléleknek, amely adorálja [isteníti] őt! Honnan jön ez? Mintha csak itt született volna a haza gyermekeként! Több karaktervonással már nem is rendelkezhetne. Ő maga megérti a nemzeti érzésnek azt a kábulatát – hogy így fejezzem ki magamat – azt a lelkesedést, amit én magam is érzek, még ha olyan nevetséges is ez, mégis újra és újra eltölt minket, magyarokat!”⁷⁵ – jegyezte fel Festetics Mária.

A 20. századi kutatók ugyanakkor elkezdték a mítosz lerombolását,⁷⁶ azt feltételezve, hogy a magyarokhoz is csak a maga sajátos, önző és kissé felületes módján vonzódott, mert valójában nem törekedett arra sem, hogy igazán megismerje az országot. Az első, aki erre felhívta a figyelmet, éppen Márki Sándor, Erzsébet lelkes magyar életrajzírója volt, aki kiszámolta, hogy negyvennégy év alatt a koronázás előtt 119, utána 2349 napot,⁷⁷ azaz valamivel kevesebbet, mint hét évet töltött Magyarországon, és ezt is túlnyomórészt Budán és Gödöllőn. Sokkal több ideig volt külföldön, beleértve persze Bécsset is. Beutazta ugyan a nagyvilág mellett Magyarországot is, de a Tátrán esőben, Erdélyben éjszaka robogott át vonattal, és csak Bártfán tartózkodott néhány hétig. Arra azonban nem gondoltak azok, akik szóvá tették „érdektelenségét”, hogy külföldön inkognitóban utazott, (gyakran használta például a Hohe-nembs grófnő nevet)⁷⁸ mellőzve az uralkodói fogadásokat. Ugyanezt nem tehetné volna meg saját országában, pedig ezeket a szertartásokat nem szerette, s ha lehetett, elkerülte. Viszont azzal, hogy – ha saját kedvére is – kialakította Budán és Gödöllőn az udvartartását, sokkal hasznosabb szolgálatot tett, mint ha ellátogatott volna például a tordai hasadékhöz.

74 Bővebben Róka Enikő: Egy kultuszkép története. Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. In: *Zichy Mihály. A Zichy Mihály emlékmúzeum kiállítási katalógusa*. Szerk. Róka Enikő – Csicsery-Rónai István. Bp., 2001. 36–44.; F. Dózsa Katalin: A Kunsthistorisches Museum Monturdepot gyűjteményének ún. nagy gyászruhája, s annak magyar vonatkozása. *Folia Historica*, 18. (1993) 267–272.

75 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 102.

76 Bővebben Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1999. és Gerő András: A királyné szerepe. A magyarok és Erzsébet. *Rubicon* (1992) 4. sz. 49–51.

77 Márki: *Erzsébet*, 13.

78 Brigitte Hamann: *Elisabeth. Bilder einer Kaiserin*. 3. Auflage, Wien–München, 1992. 175.

13. KÉP. ERZSÉBET KIRÁLYNÉ DEÁK FERENC RAVATALÁNÁL, 1877

Budapest és a királyi pár

„Erzsébet császárné akkor (1866-ban) Izabella királyné óta először hozott udvari életet a budai vár termeibe, magyar társalgást az udvari életbe, reményt a hazafiak szívébe.”⁷⁹ Budapest a 19. század folyamán szinte a semmiből lett nagyváros. A budapesti városi élet felpozíciójának egyik főszereplője a reformkorban Széchenyi István gróf, illetve felesége, Seilern Crescentia volt. A legnagyobb magyar életcéljának tekintette, hogy a provinciális, elhanyagolt három városkából (Pest, Buda, Óbuda) fényes metropoliszt varázsoljon. Számtalan jelentős alkotása mellett ő honosította meg Pesten és Budán a társas élet Párizsban, Bécsben ismert és elfogadott formáit. „A legmagasabb körök társadalmi árjával való úszás már maga is egy bizonyos hazafias kötelesség teljesítésének felelt meg, amennyiben e magasabb s befolyásos társadalmi körök megalkotása és fenntartása nélkül politikai viszonyaink fokozatos s erőteljes kifejlése s tevékenysége még csak nem is képzelhető. Ez volt Széchenyi Istvánnak általánosan elfogadott s felkarolt eszméje”⁸⁰ – írta visszaemlékezéseiben Podmaniczky Frigyes (1824–1907), aki maga is nagyon sokat tett a város fejlődéséért.⁸¹

Széchenyi lelkesedése magával ragadta az arisztokrácia és középnyemeség ifjúságát, melynek eredményeként a Várkerület ódon (és pici) palotáskái helyett a Pestre költöző főnemese az 1860-as években többségükben a Nemzeti Múzeum köré, az úgynevezett mágánnegyedbe telepedtek le. Birtokaik hasznát szívesen fektették jól jövedelmező bérházakba. Az 1870-es években, a Belvárosban, a Duna-parton, Budán vagy a Sugár (később és ma: Andrássy) úton építettek bérpalotákat, melyeknek reprezentatív első emeletét lakták, a felső szinteket pedig bérbe adták.

A természetes fejlődést a magánpénzeket mozgó hivatalos keretek szabályozták. Széchenyi művének folytatója Andrássy Gyula gróf volt. Ő szorgalmazta a nevét viselő, tágas sugárút építését, melynek törvényi háttérét és anyagi (állami) forrását is biztosította. Ő szerzett hitelt a kiépítésre, melyet a telkek árainak emelkedéséből fizettek vissza. Az új, széles, fákkal övezett út értékét természetesen külön megemelte, hogy az addigi rossz hírű Hermina téren, amelynek lokáljában a legismertebb kéjnök tanyáztak, Andrássy sugalmazására megépült az Operaház, s ezzel egy csapásra előkelővé vált a környék.⁸²

„Itt trónolunk ismét fenn ebben a szép magasban. Minden csupa fény itt. Letekintve csodás a látvány a kék ég alatt. A Duna folyik még és nem némult

79 Márki: *Erzsébet*, 7.

80 Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei*. Bp., 1984. 196.

81 Bővebben F. Dózsa Katalin: A társasági élet szerepe a XIX. században Budapest világvárossá válásában. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXVIII. (1999) 303–318.

82 Bővebben a város fejlődéséről: *Egy nagyváros születése. Tanulmányok Budapest Múltjából XXVII. ünnepi száma a főváros egyesítésének 125. évfordulója alkalmából*. Kiállítási katalógus. A kiállítást rendezte és a katalógust szerk. F. Dózsa Katalin. Bp., 1998.

még el a merev jégpáncél alatt. A kis hajók szorgalmasan közlekednek a két part között ide-oda. Éppen ilyen serénységgel siet a sok hintó a hídon keresztül fel a Várba. A jó pestiek szívesen jönnek üdvözlésünkre. Ha itt székel az udvar, megtelik a város, így hódolnak az uralkodópárnak”⁸³ – jegyezte fel Fesztetics Mari Budán, 1877. január 18-án.

A Habsburg-ház történetében először fordult elő, hogy a király és a királyné, illetve udvartartásuk rendszeresen Budán tartózkodott, ami minőségében változtatta meg Budapest helyzetét a Monarchián belül. „Fővárosunk a koronázás ünnepe óta időnként királyi székhely is”⁸⁴ – írta 1868-ban a *Magyar Bazár*. Igaz, azt nem sikerült elérni, hogy hivatalosan önálló magyar királyi udvar jöjjön létre,⁸⁵ de Budapest fejlődésének nagyon jól tett, hogy Erzsébet és Ferenc József rendszeresen ott tartózkodott, s részt vettek az őszi és tavaszi lóversenyeken, vadászatokon, udvari bálakat (egész pontosan bált az udvarnál)⁸⁶ rendeztek (például 1866-ban, 1870-ben, 1873-ban és 1875-ben). Furcsa fintora az életnek, hogy a nyilvánosságtól tartózkodó, Bécsben visszahúzódnak az élet élő Erzsébet Budapesten akaratlanul is vezető erejévé vált a társasági életnek.

Budapest nem utolsósorban azért is fejlődött a kiegyezés után hihetetlen gyorsasággal, mert a fő társasági szezon – szeptembertől karácsonyig, illetve januártól májusig – időnként ott töltötte az uralkodó pár. Budapest ilyenkor az Osztrák–Magyar Monarchia első városa volt. Ennek is megvolt a maga visszahatása: érthető módon Bécsnek nem tetszett, hogy osztoznia kell a fővárosi teendőkön, annál is inkább, mert érezhető gazdasági hátrányuk is származott belőle. Már az 1866-os utazás kapcsán is felmerült, hogy a bécsi kereskedelem bevétele csökkenni fog, ha az udvar Budán tartózkodik: „Aggállal gondolnak ugyan arra, hogy a Felségnek Budán hosszabb mulatása, továbbá Buda-Pestnek kereskedelmi tekintetben a közelebbi időben várható jelentékenyebb emelkedése, nemkülönben a decentralisatio Bécs eddigi segédforrásait megkevesbitendi,”⁸⁷ írta ezekről a félelmekről a *Sürgöny* című lap tudósítója, de a *Politikai Hetilap* bécsi kiküldötte még precízebben fogalmazott: „a legszebb ünnepélyeket Pesten fogják tartani; mi szegény bécsiek anyagilag tönkre jutunk.”⁸⁸

Mennyiben csökkentette a 19. század végére a London, Párizs, Berlin és Bécs mellé felsorakozó, igazi világvárossá váló Budapest Bécs kereskedelmi

83 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 113.

84 *Magyar Bazár*, 1868. 23. sz. (dec. 1.) 372.

85 Gerő: *Ferenc József*, 232.

86 Az udvari bál zártkörű rendezvény volt, amelyre csak arisztokrata, a „bál az udvarnál” elnevezésű eseményre viszont kismemesi vagy polgári származásúakat is meghívtak, ha arra érdemesnek találták őket. Bővebben Vér Eszter Virág: *Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916)*. Az udvari bál és fogadások. In: *Fejezetek a tegnap világából*. Főszerk. Gergely Jenő. Bp., 2009. 92–114.

87 Zs-a.: Bécsi tárcza-levél. (1866. január 9.) *Sürgöny*, 1866. jan. 11. Nr. 7. Közli Vér: *Erzsébet*, 163–164.

88 Bécsi levelek. (Bécs, január 20.) *Politikai Hetilap*, 1866. jan. 22. Nr. 4. 45. Közli Vér: *Erzsébet*, 164.

14. KÉP. ÜDVARI VADÁSZAT MAGYARORSZÁGON, 1876

15. KÉP. FERENC JÓZSEF GÖDÖLLŐN, 1910

forgalmát, azt nem tudjuk. Ám az tény, hogy nem csupán a magyar vevők – az arisztokráciától az őket utánzó többi rétegig – vásárolták a 19. század fordulóján Bécs helyett a jó minőségű magyar árut a Kelet Párizsának tekintett Budapesten, de a magyar főváros Kelet-Európa és a Balkán egyik jelentős beszerzési is forrása lett.

„A királyné udvarhölgye Pesten valóságos varázsige”⁸⁹

1873-ban írta a fenti sorokat naplójába Festetics Mari. 1866-tól az első világháborúig Erzsébet mítosza folyamatosan terebélyesedett. Vele párhuzamosan elkezdődött Ferenc József alakjának átértelmezése, „tisztára mosása”, sőt legendájának kialakítása is. Az első jelentős lépés a nemzet koronázási ajándékának, 100 000 Ft-nak felajánlása a 1848–1849-es szabadságharc katonáinak özvegyei és árvái számára. Ezt az összeget mindig jótékony célra fordították, de ennek a – valljuk meg, pikáns – adományozásnak az ötletét általában Erzsébetnek tulajdonították. A nemzet védőasszonya mellett lassanként azonban megjelent a jóságos, igazságos öregúr, Ferenc József, majd „Ferenc Jóska” alakja is,⁹⁰ mintegy kiegészítve, olykor helyettesítve „Kossuth apánkat”-at.⁹¹ Ám nemcsak az imázsa, hanem maga a császár is sokat változott, azaz a folyamat fordított is volt. Kikerülve anyja hatása alól, különösen az Erzsébet által létrehozott magyar udvarban a merev császár valamelyest felszabadult, kez-

⁸⁹ Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 32–33.

⁹⁰ Bővebben Gerő: *Ferenc József és Gerő: A magyar Habsburg-szükséglet, lehetőség és valóság*. In: *Uő: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp., 2004.

⁹¹ Lásd Landgraf: „Ferenc Jóska”.

dett emberibbé válni. Festetics Mari naplójának több bejegyzése is tanúskodik erről. Például 1878 decemberében: „A császár most több időt tölt Budán, mint itt [Gödöllőn]. De ha vadászatról van szó, akkor egyet sem hagy ki. Remekül érzi magát, és nagyon jól tesz neki, hogy itt emberek közt van, Isten szabad ege alatt, és látja, hogy itt az emberek fesztelenül mozognak, örökös hajlongás nélkül, s ő maga is emberként érezheti magát és egyszerűen, közvetlenül viselkedhet köztünk.”⁹² Természetesen az udvarhölgy a császár viselkedésének változását Erzsébet hatásának tulajdonítja: „A császár olyan elragadtatással beszélt Pestről és Budáról, hogy egészen boldoggá tett. Igen! Az országhoz és lakóihoz kezd érzelmileg kötődni és »neki« igaza van, ez az »Ő« műve!”⁹³

Befejezésül érdemes Festetics grófnő 1881-es Gödöllőn írt feljegyzését idézni: „Mindenkin látszik a meglegedettség, nem kevésbé a császáron, aki itt ébredt rá a privát élet ízére, először életében! Mint jó házigazda, örül vendégeinek, és szíves természetességgel vesz részt velük mindenben. A tartózkodó, külső formákra adó császár itt Gödöllőn vált szeretetre méltó, együtt érző emberré!”⁹⁴ Kétségtelen, hogy az uralkodó viselkedésének emberibbé válása, és a sok személyes tragédiát megélt öregemberrel való együttérzés jelentősen segítette imázsának a véreskezű zsarnokból a népek jószágos atyjává való átalakulását és elterjedését.

92 Tolnayné: *Egy udvarhölgy*, 136–37.

93 Uo. 88.

94 Uo. 159.

1. KÉP. I. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR, 1875

Ferenc József és gróf Andrássy Gyula

A két politikai személyiség, Ferenc József és Andrássy Gyula, pozíciója olyannyira ellentétes volt, hogy kizártnak látszott, hogy pályafutásuk valaha is találkozzék. Andrássy Kossuth Lajos híve volt. Honvédőrnagyként részt vett a schwechati csatában, majd a független magyar kormány konstantinápolyi követe volt. Távollétében a császári haditörvényszék halálra ítélte, és jelképesen felakasztották. Ferenc József ezzel szemben isten kegyelméből való uralkodónak tekintette magát, a cári hadsereg igénybevételével verte le a magyar forradalmat és szabadságharcot. Kivégeztette Batthyány Lajost, a törvényes magyar miniszterelnököt és a 13 aradi tábornokot. Schwarzenberg tanácsát követve, Magyarországot jogfosztottá nyilvánította, és mint meghódított területet be akarta olvasztani a Habsburg Birodalomba. Az államalapítás óta eltelt közel egy évezred alatt nem volt még nála népszerűtlenebb uralkodója Magyarországnak. Amikor 1857-ben Magyarországra látogatott, Arany János *A walesi bárdok* című verssel fogadta:¹

„Levágva népünk ezrei
Halomba, mint kereszt,
Hogy sírva tallóz aki él:
Király, te tetted ezt!”

A történelem kifürkészhetetlen útjai mégis létrehozták a találkozási pontot. Ehhez először az kellett, hogy Ausztria a krími háború során Oroszország iránti hálátlanságával bámulatba ejtse a világot, majd hogy 1859-ben Solferínónál és Magentánál csatát veszítsen Itáliával szemben, és a königgrätzi vereséggel kiszoruljon Németországból. A másik oldalon pedig Deák Ferenc bölcs belátására volt szükség, aki úgy tartotta, hogy az önálló Magyarország nem állhat meg a hatalmas Oroszország és az egyesülő Németország között.

A változásokat figyelő szemmel követő Andrássy Gyula 1857-ben, élve a császári kegyelemmel, hazatért Magyarországra. Ő lett az, aki 1867. június 8-án mint magyar miniszterelnök Ferenc József fejére helyezte a magyar koronát. Ilyen elégtételre a száműzött forradalmár, a francia főúri szalonok „szép akasztott embere” aligha számíthatott.

1 Arany János: *A walesi bárdok*. In: *Arany János összes költeményei I–III*. Bp., 1962. III. 385–390.

A két politikai pálya ettől kezdve 12 éven át párhuzamosan futott egymással. Andrassy, ezt minden gimnazista tudja, 1867 és 1871 között magyar miniszterelnök, 1871-től 1879-ig közös külügyminiszter volt.

A megadott területi korlátok között nem vállalkozhatunk a két életpálya közötti kapcsolat egészének ábrázolására. Ezért két jellegzetes epizód: az 1877–1878-as háborús válság, valamint az 1879-es kettős szövetség létrejöttének bemutatására korlátozzuk vizsgálatunkat.

Az 1877–1878-as háborús válság

Az 1877–1878-as háborús válság előzményeihez hozzátartozik az 1875-ös hercegovinai felkelés, amely a több évszázadon óta tartó török uralom ellen irányult. Ez a konfliktus aktivitásra készítette mind az orosz, mind az osztrák–magyar külpolitikát. Az eredmény az 1877-es budapesti egyezmény megkötése lett. Ez a megállapodás lehetővé tette, hogy Oroszország a szláv testvériség jegyében fegyveresen lépjen fel Törökországgal szemben. Az Osztrák–Magyar Monarchia azonban megszabta a fegyveres fellépés árát. Abban állapodott meg Oroszországgal, hogy szabad kezet biztosít neki Törökországgal szemben, de ennek fejében annektálhatja Bosznia-Hercegovinát.

Az események azonban nem az elképzelt menetrend szerint alakultak. Oroszország fegyveres támadást indított Törökország ellen, de a vártnál keményebb ellenállásba ütközött. A törökök befészkeltek magukat Plevna várába, és az első időkben minden orosz erőfeszítés reménytelennek bizonyult. Magyarországon ezt a fejleményt a közvélemény nagy lelkesedéssel fogadta, és a törökök iránti rokonszenvüket a fővárosiak a házak ablakainak kivilágításával fejezték ki. Arany János pedig tollat ragadott, és verset írt, amelynek első strófája így hangzott:

„Ki zsarnok volt s Európa réme
Most ezt nagy rémtől menti meg,
S a népszabadság szent nevébe’
Övé a zászló, mely lebeg.”²

A törökök iránti szimpátia számos formában nyilvánult meg, ami egyértelműen demonstrálta, hogy a ruszofóbia jegyében elődeink már 19. században a feledés fátylát borították a hódoltság korára.³

² Arany János: Plevna. In: *Arany János összes költeményei*, II. 532–534.

³ A miniszterelnök ezek szerint nem kellően tájékozott tanácsadókra hallgatott, amikor az úgynevezett migránsválsággal kapcsolatosan 2015. szeptember 17-én azt nyilatkozta a *Focus* című német hírmagazinnak, hogy „a magyarok a csontjaikban érzik a 150 éves oszmán uralmat”. *Népszabadság*, 2015. szept. 17.

2. KÉP. I. FERENC JÓZSEF MAGYAR KIRÁLYÁ KÖNYVÁSA BUDÁN, 1867. JÚNIUS 8-ÁN

3. KÉP. PLEVNA OSTROMA, 1877

4. KÉP. NIKÁPOLY BEVÉTELE, 1877

Oroszország végül erőt vett a törökön, és 1877 decemberében bevette Plevnát. Ezt követően az orosz csapatok lavinaként zúdultak le a Balkán hegyeiből. 1878 januárjában, az újabb harctéri sikerek után a török ellenállás teljesen megszűnt, és az oroszok előtt szabad lett az út Konstantinápoly felé.

A fényes katonai sikerek után Oroszország úgy kötött előzetes fegyverszünetet a törökökkel, hogy figyelmen kívül hagyta a budapesti szerződésben vállalt kötelezettségeit. A Monarchia ezt nem fogadhatta el, és hajlott arra, hogy a döntést fegyverekre bízza.

5. KÉP. ALEXANDER MIHAJLOVICS GORCSAKOV, 1873

1878. január 15-én katonai konferenciára került sor Bécsben.⁴ Az uralkodó bevezető szavai szerint ezen azt kellett megfontolás tárgyává tenni, hogy a megváltozott katonai helyzetre való tekintettel megtartsák-e, avagy módosítsák az osztrák–magyar haderő Oroszország elleni felvonulási tervét. Az elsőként szóló Andrássy határozottan a felvonulási terv megváltoztatása mellett nyilatkozott. Kijelentette, hogy az orosz haderő zöme jelenleg a zajló Dunától és a Balkán hegyvonulatától elvágva, és a török ellenállást még mindig nem teljesen leküzdve, Bulgária déli részén tartózkodik. Ezért az 1855-ös minta szerint elegendő lenne egy hadsereg felállítása Erdélyben, hogy az oroszok Bulgária kiűritésére kényszerüljenek. A közös külügyminiszter egy ilyen akció feltételeit is kedvezőnek nevezte. Mint mondta, Németország részéről semmi veszély nem fenyeget, az esetleg aktivizálódó Olaszországot pedig a brit flotta tartja majd sakkban. A jelen lévő katonai vezetők nem fűztek direkt észrevételeket a külügyminiszter helyzetelemzéséhez, de katonai elgondolásait megkérdőjelezték anélkül, hogy közös nevezőre jutottak volna abban a kérdésben, hogy melyik irányból lehetne az orosz haderő ellen leghatásosabban fellépni.

A konferencián a vitatott kérdésben nem született döntés, de az uralkodó Andrássy helyzetelemzése alapján utasította a vezérkari főnököt és a hadsereg főfelügyelőjét, hogy kezdjék meg a szükséges munkálatokat. Az adott helyzetben ez egyértelműen azt jelezte, hogy a Monarchia politikai és katonai vezetése az Oroszországgal való fegyveres összeütközést, mint gyakorlati lehetőséget, számításba vette.

⁴ Kurzgefaßtes Resümee der am 15. Januar 1878. unter Allerhöchsten Vorsitze stattgehabten Konferenz. Kriegsarchiv (= KA Wien) Militärkanzlei Seiner Majestät (= MKSM) Sep. Fasc. 70. No. 59.

6. KÉP. OTTO VON BISMARCK, 1871

A januári katonai konferencián Andrásy, miközben biztosította a résztvevőket, hogy Németország semmilyen módon nem veszélyezteti a Monarchiát, azt is kijelentette, hogy a német kormányt és a német népet a császár kivételével Oroszország bármely kudarca örömmel töltene el.⁵ A Berlinből érkező információk nem igazán támasztották alá ezt az állítást, de kétségtelen, hogy január közepétől Bismarcknál egyfajta áthangolódás volt konstatálható, és az eddigi orosz preferencia halványodni kezdett. Az indítékok közül a Gorcsakovval szembeni averzió és rosszhiszeműség, tehát a személyes természetűek kíváncsiak első helyre. Amikor Bülow január 16-án Varzinba továbbította Stolberg bécsi német nagykövet aznapi riasztó bécsi jelzéseit,⁶ a kancellár a jelentés tartalmával megismerkedve nehezményezte, hogy Oroszország mind ez ideig nem állapodott meg a Monarchiával, és a távirat margójára írt megjegyzéseivel kétségeit fejezte ki, hogy a Gorcsakov és Ignatyev által okozott kárt egyáltalán helyre lehet még hozni.⁷ Az átgondolást tárgyi okok is előmozdították. Bismarck a cárnak küldött január 8-i osztrák–magyar választlevelet sokkal engedékenyebbnek találta, mint azt a pétervári fogadtatás alapján gyanította. Érthetőeknek vélte a Bulgáriával és Boszniával kapcsolatos megjegyzéseket, azt pedig messzemenő engedménynek, hogy Bécs hozzájárult Szerbia, Montenegró és Románia függetlenségéhez, főleg az utóbbihoz, tekintettel a Monarchia több mint kétmilliós román népességére. Egyenesen ázsiai felfuvalkodásnak minősítette, hogy Oroszország a Bécs által kínált bázonon nem tud megegyezésre jutni a Monarchiával.⁸

A legsúlyosabban azonban a politikai megfontolások estek latba. Bismarck a pétervári megnyilvánulásokból úgy érzékelte, hogy Oroszország a végrehajtó szerepét szánja Németországnak, és saját elképzeléseit német közvetítéssel akarja ráerőltetni a Monarchiára. A kancellár ezt a szerepet nem tudta és nem is akarta vállalni. A január közepétől egymást követő tollbamondások ennek a viszolygásnak minden összetevőjét megvilágítják. Bismarck teljes joggal tartott attól, hogy egy ilyen politikához egyetlen párt egyetértését sem nyerné el, a Reichstagtól nem kapnának pénzt, és nem találnának olyan kormányt, amely azt végrehajtaná.⁹ A sajátos ausztriai viszonyok közepette attól is tartott, hogy az Oroszországgal szakító Monarchia előbb a brit, illetve a nyugati hatalmi táborba megy át, és mindenképpen szembefordul Németországgal. Végezetül az Oroszországnak való kiszolgáltatottság félelme is szerepet játszott. Ha vállalkozunk arra a szerepre, hogy a Monarchiát fenyegetéssel

5 Uo.

6 Bülow an Bismarck, Berlin, den 16. Januar 1878. Politisches Archiv (= PA) Bonn. I.A.B.q (Türkei) 125. adh. 4. Vol. 3.

7 Graf Bismarck an Bülow, Varzin, den 24. Januar 1878. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 125. adh. Secreta.

8 Graf Bismarck am Bülow, Varzin, den 24. Januar 1878. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 125. adh. 4. Secreta.

9 Graf Bismarck an Bülow, Varzin, den 20. Januar 1878. Diktat des Reichskanzlers. PA Bonn. I.A.B.q /Türkei/ adh. 4. Secreta.

vagy erőszakkal valamennyi orosz követelés elfogadására bírjuk – diktálta tollba fiának – akkor Franciaországgal, Ausztriával és talán Angliával szemben is előbb vagy utóbb Oroszország jóindulatának szolgáltatjuk ki magunkat.¹⁰ Oroszország azonban – Sándor cár személyétől eltekintve – nem eléggé biztos számunkra, hogy a Monarchiával és Angliával összekötő hidat felégessük.

Mindezek persze belső használatra szóló, a német döntéseknél figyelembe veendő szempontok voltak csupán, és a kancellár azoknak eredetileg nem szándékozott sem Pétervár, sem Bécs irányába kifejezést adni. Jóllehet a cárnak tett indítványt, hogy Andrassy a két nagykövettel tárgyalva tisztázza a nézeteltéréseket, megint az el nem kötelezettséget volt hivatva jelezni, a látszatot egyre nehezebb volt megőrizni. Amikor visszautasította, hogy egyetértését fejezze ki a Törökországnak átnyújtandó békefeltételekkel, mégiscsak kiderült, hogy Németország nem áll egyértelműen Oroszország oldalán.¹¹

A Berlinből érkező jelentéseken olvasható széljegyzetek tanúsága szerint Andrassy igencsak elégedett lehetett a birodalmi kancellár megnyilatkozásaival. „Teljesen megfelel elvárásaimnak”, írta annak a jelentésnek a margójára, amely az orosz eljárás német kritikáját tartalmazta, arra pedig, hogy a kancellár a bécsi hármast tárgyalást indítványozta, azt jegyezte meg: „elegendő szerény igényeimnek”. Elégedettségének hivatalos úton is kifejezést adott. Megbízásából Károlyi berlini osztrák–magyar nagykövetnek köszönetet kellett mondania a barátságos német magatartásért.¹²

Bár Bismarck politikája egyezett az osztrák–magyar elvárásokkal, Oroszországot ez semmiben nem befolyásolta. Az 1878. január 24-én a cár jelenlétében lezajlott tanácskozáson az az álláspont kerekedett fölül, hogy az orosz békefeltételek olyan mérsékeltek, amennyire csak lehetséges, és hogy azok elfogadása az európai kormányoknál nem ütközik ellenállásba.¹³ Ennek megfelelően Novikov bécsi orosz nagykövet január 26-án megjelent a Ballhausplatzon, és Andrassy előzetes várakozásai ellenére közölte, hogy Oroszország más hatalmak kizárásával szándékozik előzetes békét kötni Törökországgal. Ezzel befejezett tények elé állította a Monarchiát.¹⁴

Andrassy ezt semmiképpen sem fogadhatta el, és az orosz jegyzékre hadüzenettel kívánt választ adni. Már a január 15-én tartott katonai konferencián a Monarchia előnyös stratégiai helyzetét emelte ki, mondván, hogy egy erdélyi csapatösszevonás elegendő lenne ahhoz, hogy az oroszokat Bulgária kiűritésére kényszerítse. A későbbi tanácskozások során még inkább határozott formát öltött ez az elgondolás. Február 7-én úgy nyilatkozott, hogy az oroszok

10 Diktat des Reichskanzlers, Varzin den 20. Januar 1878. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 125. adh. 4.

11 Bismarck an das Auswärtige Amt, Varzin, den 27. Januar 1878. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 125. adh. 4. Vol. 4.

12 Károlyi an Andrassy, Berlin, den 24. Januar 1878. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Wien. Min. des Äußern. Politik. Archiv. III. Preußen. K. 112.

13 Gisela Hünigen: *Nikolaj Pavlovič Ignatev und russische Balkanpolitik*. Göttingen–Zürich–Frankfurt, 1968. 239.

14 Oszvobozszenyijje Bolgarii ot tureckovo iga. Tom. II. Moszkva, 1967. 421.

7. KÉP. II. SÁNDOR OROSZ CÁR, 1856

már kimerítették katonai és pénzügyi tartalékaikat, és ha a Monarchia kihasználja kedvező stratégiai pozícióját, arra kényszerítheti őket, hogy kedvezőtlen időjárási viszonyok közepette, járhatatlan utakon, egy jégtáblákkal zajló folyóval a hátuk mögött visszavonuljanak, de ha még időben hazamennek is, az osztrák–magyar haderő akkor is legyőzheti őket. Az oroszok a rosszul szervezett és vezetett törökökkel szemben is gyakran alulmaradtak, és az osztrák–magyar hadsereg intelligencia és ügyesség tekintetében magasan fölöttük áll. A helyzet kínálta előnyöket ezért nem lehet kihasználatlanul hagyni. A stratégiai pozíciókat kedvezőeknek ítéelő Andrássy arról is meg volt győződve, hogy az Oroszország elleni háború a Monarchia nemzetei körében is támogatásra talál. A háború annál is inkább népszerű lenne, mondotta, mert végre nyugalmat hozna. A népek belátják, hogy aminek történnie kell, annak most kell megtörténnie. Hogy Andrássy az Oroszország elleni háború nemzetközi feltételeit kedvezőnek ítéli, az már a január 15-i konferencián kiderült. Az ott mondottakat február 24-én megtoldotta azzal, hogy a jelenlegi pillanat az utolsó, amikor

a Monarchia a szláv világgal szembeni ellentéteit Európával egyesülve rendezheti. Mindezek a konkrét helyzetre vonatkozó érvek voltak, de az argumentációból az is kiderült, hogy Andrássy milyen távlati megfontolásból tartotta szükségesnek a háborút. Ha a most még nyitott kérdések a pánszláv sovínisták szándékai szerint és a Monarchia megalázásával oldódnak meg – vetítette előre komor jóslatát –, akkor a törökkérdés után elkerülhetetlenül az osztrák-kérdés kerül napirendre. Végezetül kijelentette, hogy ilyen helyzet, mint a mostani, egy évszázadban egyszer áll elő, és ezzel mintegy egy serpenyőbe dobta a háború időszerűségét és távlati szükségességét bizonyító érveit.¹⁵

A magyar közvélemény természetesen nem tudhatta, hogy mi zajlott le a január 15-i katonai konferencián, miként azt sem, hogy mi történt a február 7-i közös minisztertanácson. A magyar lakosság csak azt érezte, hogy az orosz haderő feltartóztathatatlanul nyomul Konstantinápoly irányába. Ez a körülmény rendkívül rossz hangulatot váltott ki, és mindezért országszerte Andrássyt hibáztatták. Az egykori nagyköveti és pesti konzuli jelentésekből a külügyminiszter rendkívüli népszerűtlensége tűnik ki. Bourgoing pesti francia főkonzul azt írta a párizsi külügyminisztériumnak, hogy Andrássy rosszul kezdte a partit, rosszul is játszott, és végül elveszítette.¹⁶ Vogüé francia nagykövet hasonlóképp azt állapította meg, hogy Magyarországon igen nagy ingerültség mutatkozik Andrássyval szemben.¹⁷ Bray-Steinburg bécsi bajor követ úgy látta, hogy az események váratlan fordulata teljesen lerombolta Andrássy tekintélyét honfitársai körében.¹⁸ Waecker-Gotter pesti német főkonzul megdöbbenve konstataulta, hogy amikor a képviselőházban „fel kell akasztani Andrássyt” kiáltások hangzottak el, a külügyminisztert senki sem vette védelmébe.¹⁹

Az elégedetlenség és kritika persze az Oroszországgal egyezkedő Andrássynak szólt, és egy harcias külügyminiszter a magyarok teljes bizalmára számíthatott. Waecker-Gotter később azt is megírta, hogy ha háborúra kerülne sor, Magyarországon az a legnagyobb lelkesedést váltja majd ki.²⁰ Stolberg pedig a pesti újságokat átnézve, azt a benyomást szerezte, hogy a magyar forrófejűek mindenképpen törésre akarják vinni a dolgot, és a brit szövetségben vívott oroszellenes háborút látják az egyetlen megoldásnak.²¹

Visszatérve a közös külügyminiszter politikájához, el kell mondanunk, hogy Andrássy argumentumai teljességgel meggyőzték az uralkodót. Ferenc

15 Protokoll des zu Wien am 7. Februar 1878. abgehaltenen Ministerates für gemenisamen Angelegenheiten. HHStA Wien, Min. des Äußern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 290.

16 Bourgoing à Vogüé. Budapest. Le 27 février 1878. Archiv Diplomatque Paris. Correspondeance politique des consuls. Autriche 35.

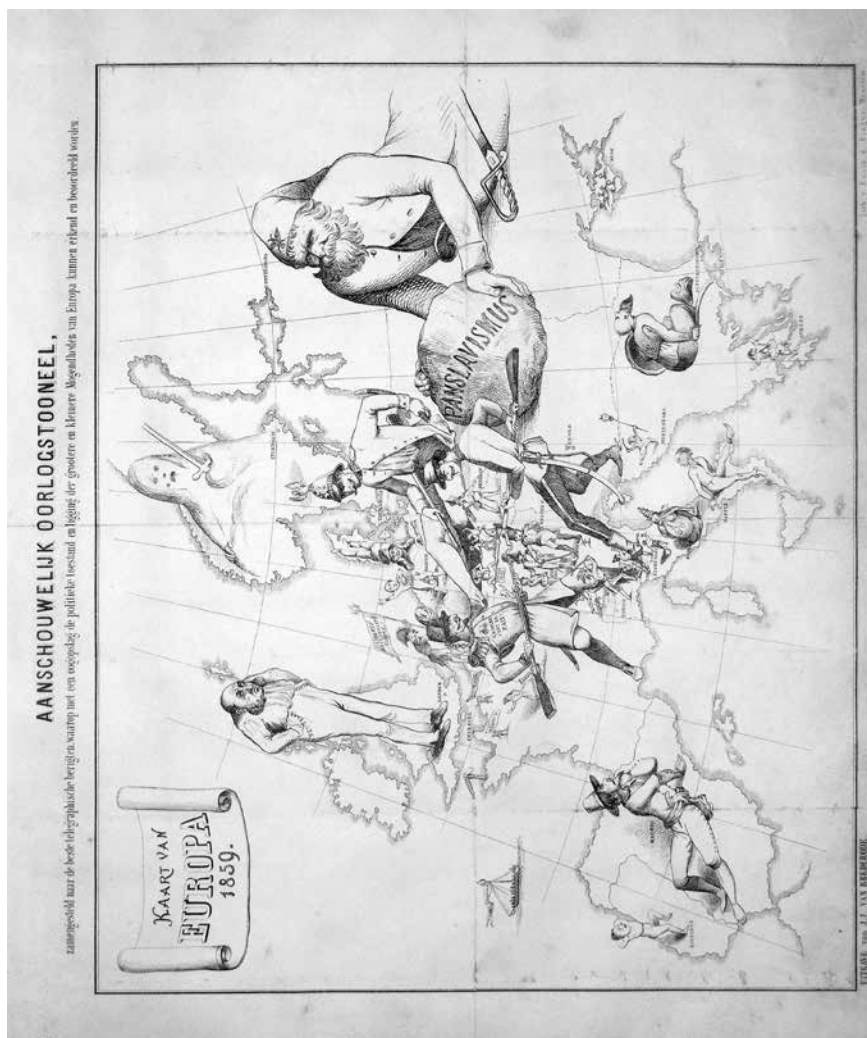
17 Vogüé à Waddington, Vienne, le 15 février 1878. Archiv diplomatique Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 522.

18 Bray-Steinburg an Ludwig II. Wien. den 5. März 1878. Bayerisches Hauptarchiv. München. MA 2446.

19 Waecker-Gotter an Bülow, Pest, den 23. Februar 1878. PA Bonn I.A.B.q. (Türkei) 125. adh. 4. Vol. 8.

20 Stolberg an Bülow, Wien, den 17. Februar 1878. PA Bonn I.A.B.q. 1. (Österreich) 58. Bd. 7.

21 Stolberg an Bülow, Wien, den 17. Februar 1878. PA Bonn I.A.B.q. 125. adh. 8. Vol. 2.

8. KÉP. „EURÓPA-TÉRKÉP”. HOLLAND KARIKATÚRA, 1859

József már az 1878. február 7-i közös minisztertanácson úgy nyilatkozott, hogy minden egyes nap, amellyel halasztják a mobilizálást, Oroszországnak jelent előnyt. A mozgósításhoz azonban, alkotmányos monarchiáról lévén szó, a törvényhozó testületek, jelen esetben a parlamentek és a delegációk hozzájárulása szükségeltetett. Hogy ez a hozzájárulás nem magától értetődő, teljesen világossá vált az 1878. február 24-én tartott közös minisztertanácson, amelyen a közös miniszterek mellett a két országrész illetékes miniszterei is részt vettek.

Ezen a fórumon megmutatkozott, hogy a szőnyegen fekvő kérdésben teljességgel hiányzik a konszenzus. Tisza Kálmán magyar miniszterelnök kijelentette, hogy a Monarchiának magának kell megmutatnia életképességét, mert ha ezt elmulasztja, később sokkal rosszabb körülmények között kell megtennie. Ennek érdekében a rögtöni mozgósítást tartotta volna leginkább célszerűnek, és magától értetődő volt, hogy a mozgósítás első napjára szolgáló költségek előirányzását támogatta. Hangsúlyozta, hogy a Monarchia körüli szláv gyűrű kialakulását veszedelmesnek véli, és annak létrejöttét akár háború árán is meg kell akadályozni. Széll Kálmán magyar pénzügyminiszter, Tisza Kálmánnal teljes összhangban, úgy nyilatkozott, hogy a Monarchia létfeltételeiről van szó, és akár a rendkívüli eszközök igénybevételére is késznek mutatkozott.

A magyar kormány tagjaitól eltérően Auersperg osztrák miniszterelnök kijelentette, hogy nem érzi hivatva magát arra, hogy a helyzet politikai oldalát érintse, de megtették ezt helyette kormánya jelen lévő tagjai. Pretis pénzügyminiszter, miközben egyetértését fejezte ki Tisza Kálmánnal, hogy semmilyen áldozat nem lehet nagy, ha a Monarchia életképességének biztosításáról van szó, megkérdőjelezte, hogy éppen a jelen pillanatban állt volna elő a veszélyhelyzet. Chlumeczky kereskedelmi miniszter arra figyelmeztetett, hogy a 60 milliós költség-előirányzat nem kap majd többséget az osztrák delegációban. A vita során még egyszer nyilatkozó Pretis pénzügyminiszter kétségbe vonta, hogy a „háború vagy önfeladás” alternatívája állna fenn, és tiltakozott, hogy valamiféle messzire tekintő politika kialakítására törekedjenek.

Andrássy természetesen nem hagyta válasz nélkül Pretis szavait, és az osztrákkérdés napirendre kerüléséről szóló, fentebb idézett komor jóslatát éppen a ciszlajtán pénzügyminiszternek címezte. De mindaz, ami a február 24-i közös minisztertanácson történt, nem volt igazi meglepetés számára. Már az osztrák delegáció meghatározó személyeivel február 20-án tartott megbeszélés lehangolóan hatott rá. Keserűen mondta ezt követően a bécsi német nagykövetnek, hogy mind ez idáig arra számított, hogy a Monarchia érdekeinek megvédésében a birodalom egészének patriotizmusa mögötte áll. Most be kell látnia, hogy a közvélemény, a magyarok kivételével, mily kevésbé hajlik az áldozatokra, inkább kész arra, hogy a nem kívánatos helyzetet, zúgolódva bár, de rezignáltan tudomásul vegye. „Bárcsak abszolút miniszter lehetnék”

– mondta végezetül a német nagykövetnek, mintegy érzékeltetve a birodalmi patriotizmus hiányával szembeni tehetetlenségét.²²

Hogy az Oroszország elleni fegyveres fellépés módozatait tekintve eltérőek a külügyminiszter és a katonai vezetők nézetei, az már a január 15-i, a háború lehetőségeit tisztán katonai szempontból mérlegelő konferencián megmutatkozott. Andrássy Beck tábornokkal, az uralkodó katonai kancellárjának vezetőjével együtt az Erdélyben végrehajtandó koncentrációt tartotta célszerűnek, Albrecht főherceg és Schönfeld vezérkari főnök viszont a kelet-galíciai felvonulási irány szükségessége mellett argumentált.²³ A háború tulajdonképpeni célját illetőleg sem harmonizáltak a vélemények. Andrássy azért részesítette előnyben a fegyveres megoldást, mert a Monarchia létét csak így látta biztosítottnak. Beck tábornok, akinek meggyőződése volt, hogy Andrássyt a világosi fegyverletételért veendő revans inspirálja, teljes értetlenséget mutatott ezzel a felfogással szemben. A katonai kancellária vezetője csak olyan háborúnak látta volna értelmét, amely a Monarchia határait Szalonikiig kiterjeszti.²⁴ Albrecht főhercegtől nem volt idegen az Andrássy-féle biztonsági szempont, és a nagy keleti szomszéd térnyerését is aggasztónak találta, de úgy vélte, hogy a Monarchia és az Oroszország közötti ellentétet fel lehet oldani a konzervatív szolidaritás eszmei bázisán. Különben is az volt a véleménye, hogy a Monarchia és Oroszország háborúja esetén Bismarck lenne a nyertő harmadik.²⁵

A felfogásbeli különbségek ellenére alaposan felnagyítottnak tűnik az az ellentét, amelyet a konkrét teendőket illetően a történetírás a külügyminiszter és a katonai vezetők között megállapít. A források inkább a katonai vezetők együttműködési készségéről vallanak. Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter a kisebb költségvetési előirányzatot is lehetségesnek tartó Andrássyval szemben ugyan mereven ragaszkodott ahhoz, hogy a tervekben szereplő 310 milliós fedezet már a mozgósítás első napján rendelkezésre álljon, de magát a mozgósítás szükségességét nem vitatta.²⁶ Beck tábornok pedig, aki idegességet sugárzó naplójával a legfőbb bázist szolgáltatva a szélsőséges történetírói interpretációkhoz, ugyanezen a közös minisztertanácson készségesen kooperált,²⁷ és hasznos észrevételeivel igyekezett elősegíteni a költségfedezet előteremtését. Schönfeld tábornok Albrecht főherceggel együtt az uralkodó január 15-i parancsának megfelelően február 12-re elkészítette a közös hadsereg felvonulási tervét, és a tervben Andrássy külpolitikai elemzéséhez igazodott.

22 Protokoll des zu Wien am 24 Februar 1878. abgehaltenen Ministerrates für gemeinsamen Angelegenheiten. HHStA Wien, Min. des Äußern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 290.

23 Vö. 4. jegyz.

24 Edmund Glaise-Horstenau: *Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck*. Zürich–Leipzig–Wien, 1930. 291.

25 Heiszler Vilmos: *Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között*. Bp., 1984. 90–91.

26 Uo.

27 Vö. 25. jegyz.

Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter másnap ráírta az elaborátum első lapjára, hogy a Monarchiának, ha több fronton kell harcolnia, nincs esélye a győzelemre, de bármely egyedül harcoló nagyhatalommal szemben a siker esélyével veheti fel a küzdelmet.²⁸ Ez sem hangzott úgy, mint a háború rosszszallása. Andrassy később azt mondta Stolbergnek, a bécsi német nagykövetnek, hogy a katonai vezetők közül senki sem ellenezte politikáját, sőt biztosították őt, hogy a hadsereg szelleme lehetővé teszi a határozott fellépést, és hogy Albrecht főherceg, aki pedig ismert oroszbarát volt, az uralkodónál nem opponálta ezt a felfogást.²⁹

Andrassy mindamellett bevallotta Stolbergnek, hogy mégiscsak létezett egyfajta katonai oppozíció, amely arra irányult, hogy az uralkodót az energikus döntéstől visszatartsa. Ferenc József, aki a legnagyobb mértékben méltánytalannak találta Oroszország eljárását, közvetlen katonai környezete hatására egy pillanatra megingott abban az elhatározásában, hogy komoly intézkedéseket foganatosítson. Ez volt az az időpont (Beck naplóbejegyzése szerint valószínűleg február 14-én), amikor Andrassy úgy gondolta, hogy nem vállalhat tovább felelősséget a birodalom politikájáért és felmentését kérte. Az uralkodó azonban olyan módon biztosította őt feltétlen bizalmáról, hogy Andrassy meggyőződhetett: Ferenc József nem változtatta meg álláspontját. A közös minisztertanács jegyzőkönyvei ebben a tekintetben alátámasztják Andrassy állítását. Mint fentebb már említettük, az uralkodó február 7-én úgy nyilatkozott, hogy „minden nap, amivel késlekedik az osztrák–magyar mozgósítás, nyereség Oroszország számára”, és február 24-én kijelentette, „hogy az lenne a legjobb, ha idejében mobilizálnánk, és befejezett mozgósítással mennénk a konferenciára”.

És itt elérkeztünk a tanulmányunk tulajdonképpeni kérdéséhez, ahhoz, hogy az uralkodó hogyan vélekedett Andrassyról és kettejük viszonyáról. Arról beszélt Stolbergnek, a bécsi német nagykövetnek, „hogy Andrassyt saját tulajdonságai szükséges kiegészítőjének tartja, mert neki, mint kicsinyes és határozatlan személyiségnek szüksége van egy olyan miniszterre, akinek önálló eszméi vannak és önbizalommal rendelkezik, és mindezen adottságokat Andrassyban nagyon tudja becsülni”.³⁰

Mindezek alapján, a nagyobb tévedés kockázata nélkül megállapíthatjuk, hogy az uralkodó inkább társa, mint ellenlábas volt a háború kockázatát vállaló, magabiztos magyar arisztokratának.

28 Vortrag des Chefs des Generalstabsschefs ddo 12. Februar 1878. Kriegsfall gegen Rußland, 2te Variante: Aufmarsch in Ost-Galicien. KA. MKSM, Sep. Fasc. 75. No 8.

29 Stolberg an Bülow, Wien, den 8. Februar 1878. PA Bonn. I.A.B.q (Türkei) 125. adh. 8. Vol. 3.

30 Uo.

A kettős szövetség létrehozása

Andrássynak feltett szándéka volt, hogy a balkáni konfliktusokat a Monarchia szempontjából kedvezően rendező 1878-as berlini kongresszus után megváljék közös külügyminiszteri státuszától. 1879. augusztusi döntése, mai ismereteink szerint, legalább olyan mértékben volt politikai ellehetetlenülés, mint szuverén döntés következménye.

A közös külügyminiszter kinevezése, valamint felmentése az Osztrák–Magyar Monarchiában kizárólag uralkodói előjog volt, amit Beust elbocsátása és Andrássy kinevezése meggyőzően bizonyít. A két országrész parlamentjei ugyanis nem foglalkozhattak közvetlenül a külpolitikával, és a kiegyezési törvény a delegációk számára is csupán azt a hatáskört biztosította, hogy jóváhagyhatták vagy elutasíthatták a közös minisztériumok, így a külügyi tárca költségvetését. Ebben a jól megkonstruált, a közös külügyminiszter pozícióját az alkotmányos testületekkel szemben körülbástyázó rendszerben egyetlen időzített bomba volt elhelyezve, az a lehetőség, hogy a delegációk elutasítsák a közös tárcák költségvetését. Az uralkodónak ilyen esetben vagy az alkotmánysértést, vagyis a jóváhagyott költségvetés nélküli kormányzást kellett vállalnia, vagy pedig saját jogairól lemondva, külügyminiszterével szemben le kellett vonnia a személyi konzekvenciát. Hozzá kell még tenni ehhez, hogy a közös ügyek szintjén pseudoalkotmányosnak nevezhető szisztémában az extrakonstitucionális erők befolyása jelentősen megnövekedett. Bismarck például meg volt győződve arról, hogy Beustot, mint protestánst, a császári család gyóntató papjainak kedvéért áldozták fel.³¹ Az „udvari kamarilla” keze az alkotmányos berendezkedés közepette is messzire ért.

Andrássy tisztában volt a delegációk padsoraiból rá leselkedő veszélyekkel, és a kamarillával kapcsolatban sem voltak illúziói, mégis mindig nyeregben érezte magát. Bár 1876 őszétől, és különösen Plevna 1877. decemberi eleste óta állandóan a parlamenti és sajtótámadások céltáblája volt, amelyek miatt bosszankodott is, de soha nem félt attól, hogy ezek a gyakorta szélsőséges megnyilvánulások külügyminiszteri pozícióját veszélyeztetnék. Néhány hónappal visszalépése után, erre az időszakra visszautalva azt mondta Reußnak, az új bécsi német nagykövetnek, hogy az ő helyében egy német miniszter nyolc napig sem tartotta volna magát, egy cseh színezetű minisztérium pedig 24 óra alatt elkészült volna, de ő, mint magyar, nem volt gyanúsítható azzal, hogy a Monarchiát kiszolgáltatja az oroszoknak.³² Hasonló fölényes magabiztossággal fogadta az uralkodó környezetéből érkező bírálatokat, és a már említett 1878. februári esetet leszámítva, eszébe se jutott, hogy megváljon tárcájától. Önbizalma abból fakadt, hogy úgy érezte, hogy az uralkodó azonos módon gondolkodik, mint ő, és teljes bizalmat tanúsít

31 Bismarck an Reuß, Berlin, den 11. November 1871. PA Bonn. I.A.A. 1 (Österreich) 60. Bd. 3.

32 Haymerle an Kaiser Franz Joseph, Wien, den 21. Februar 1880. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 19.

9. KÉP. A BERLINI KONGRESSZUS, 1878. JÚLIUS 13.

iránta. Az önbizalomtól duzzadó, ellenfeleit félvállról vevő magyar arisztokratának azonban 1878 őszén azt kellett tapasztalnia, hogy minden eddigiekénél nagyobb akadályba ütközik.

Az egyik probléma abból fakadt, hogy Andrássy kevésre becsült parlamenti ellenfelei megtalálták azt a rést a külügyminiszter biztosítékokkal körülbástyázott állásán, amelyen keresztül az egész építményt lerombolhatták. Az előzményekhez tartozik, hogy a parlamenti erőviszonyok mindkét ország-részben a külügyminiszter szemszögéből nézve kedvezőtlenül alakultak. Magyarországon a Szabadelvű Párt 70 fős többséggel megnyerte ugyan a választásokat, de Széll Kálmán pénzügyminiszter 1878. szeptember végi lemondása az egész kormányt magával rántotta, és Tisza Kálmán az év végéig csak ügyvezető miniszterelnöki minőségében nyújthatott segítséget Andrássynak.³³ Ausztriában az Alkotmánypárt többsége csak Andrássy visszalépése esetén mutatkozott hajlandónak arra, hogy támogassa Auersperg herceg kormányalakítását.³⁴

Andrássy ellenfelei tisztában voltak azzal, hogy megbuktatásához nem külpolitikai argumentumok, hanem alkotmányjogi húzások az igazán célra vezetőek. Ezért először október elején keresztülvitték, hogy a berlini szerződés alkotmányos tárgyalásra a Reichsrat elé kerüljön, még mielőtt a delegációk a „közösügyes” költségvetés elintézése végett összeülnek. A magyar országgyűlés paritásos alapon magáévá tette ezt a nézetet.

Andrássy gyanútlanul belesétált a csapdába. November 7-én Pesten összeültek a delegációk és a két kormány a kialakult gyakorlatnak megfelelően eléjük terjesztette az év folyamán eszközölt többletkiadások, így a 60 millió forint feletti túlköltség jóváhagyását. Az osztrák költségvetési bizottság azonban november 24-én szótöbbséggel elutasította, hogy a delegáció a kormány előterjesztését addig tárgyalásba vegye, amíg a Reichsrat a berlini szerződést alkotmányosan jóvá nem hagyja. A csorbát Andrássy csak formálisan köszörműlte ki azzal, hogy visszavonta a többletkiadás jóváhagyására vonatkozó előterjesztését, valamint azzal is, hogy hatásos védőbeszédet tartott november 30-án a kormány külpolitikája mellett; nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány valójában alulmaradt a delegációkkal szemben.

Andrássy végül abban találta meg a megoldást, hogy a problémát alkotmányjogi síkról politikai síkra terelte, és beterjesztette az 1879-es okkupációs hitelt, amelynek elutasításaért az osztrák delegáció sem merne vállalni a felelősséget, ezért a kért összeg egy részét jóváhagyta. Még az okkupációellenes osztrák közvélemény előtt sem lehetett volna ugyanis igazolni, hogy a közös hadsereg Bosznia-Hercegovinában tartózkodó alakulatai ellátatlanul maradnak.³⁵ Ezzel aztán meg is tört a jég. A magyar delegáció nagyobb zajt csapott

33 Friedrich Gottas: *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza Ära (1875–1890)*. Wien, 1981. 70.

34 Zachar József: *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881*. Bp., 1981. 243–246.

35 Protokoll des zu Wien am 24. August abgehaltenen Ministerates für gemeinsamen Angelegenheiten. HHStA Wien. Min. des Äußern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 290.

10. KÉP. ADOLF KARL DANIEL AUERSPERG

ugyan, de a szavazásnál egységesbben viselkedett, a parlamentek pedig végül szótöbbséggel becikkelyezték a berlini szerződést.

Az egész alkotmányjogi huzavona mégis súlyos következményekkel járt. Az okkupációval kapcsolatos „polgári utójáték”, amihez Bismarck még október elején sok sikert kívánt,³⁶ a vártnál nehezebbnek bizonyult. A helyzetet értékelve Reuß, a bécsi német nagykövet, a delegációk megnyitása után azt jelentette Berlinbe, hogy a bécsi közvélemény Andrassy visszalépését elvégzett dolognak tekinti, és legtöbb diplomata kollégája is úgy véli, hogy a külügyminiszter még ha győztes maradt is a delegációkkal szemben, nem sokáig tarthatja

meg állását.³⁷ Novikov bécsi orosz nagykövet a delegációk berekesztése után azt jelentette Pétervárra, hogy Andrassy győztesen távozott ugyan, de a győzelem a jövőre nézve nem sok jóval biztat.³⁸ Azzal, hogy az 1879-es utólagos hitel egy részének megszavazása függőben maradt, megmutatkozott, hogy a közös külügyminiszter ki van szolgáltatva a delegációknak.

A Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos problémacsomó, amely a delegációk előtt Andrassy politikai tekintélyét kikezdte, az uralkodó belé helyezett bizalmát is megrendítette. Mindenekelőtt a megszállás során elszenvedett kínos katonai kudarcok és a súlyos vérveszteségek terhelték meg számláját. Ő ugyan váltig hangoztatta, hogy ha a hadsereg idejében lépett volna, elkerülhető lett volna minden komplikáció.³⁹ Az uralkodó azonban aligha feledte el, hogy Andrassy a remélt zökkenőmentes politikai megoldás kedvéért még berlini tartózkodása idején, két alkalommal is késleltette a mozgósítást.⁴⁰ A külügyminiszternek Bosznia-Hercegovina jövőendő státusával kapcsolatos állásfoglalása sem nyerte el Ferenc József tetszését. Az 1878. augusztus 24-én tartott közös minisztertanácson a katonai vezetők az osztrák miniszterelnök-

36 Otto Fürst von Bismarck: *Die gesammelten Werke*. Bd. 14/2. *Briefe 1862 bis 1890*. Bearbeitet von Wolfgang Windelband und Werner Frauendienst. Berlin, 1933. 895.

37 Reuß an Bülow. Wien den 10. November 1879. PA Bonn. I.A.A. 1 (Österreich) 63. Bd. 21.

38 Novicow à Gortchacow. Vienne, le 8/20 décembre 1879. Archiv Vnyeinyej Politiki Rosszii. Moszkva, Fond Kanceljarii, 1879. gy. 111.

39 Reuß an Bismarck. Wien, den 13. August 1879. PA Bonn. I.A.A. 1. (Österreich) 63. secreta. Bd. 2.

40 Alexander Novotny: *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses*. Bd. I. *Österreich. Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses*. Graz-Köln, 1957. 102., 108.

11. KÉP. OSZTRÁK–MAGYAR CSAPATOK BEVONULÁSA BOSZNIA TERÜLETÉRE, 1878

kel együtt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy miután a Monarchia szabályos háborút viselt a volt két török tartományban, ezáltal jogot szerzett azok annektálására. Andrássy közjogi, belpolitikai, külpolitikai és gazdasági ellenérveket vonultatott fel, amelyek meggyőzően hatottak, és az uralkodó végül ebben az értelemben döntött. Nem titkolta azonban, hogy azokkal rokonszenvezik, akik a bekebelezést sürgették.⁴¹ Végül a Bosznia-Hercegovina ügyében Törökországgal 1879. április 21-én megkötött konvenció is tüskét hagyott Ferenc Józsefben. Az uralkodó a katonai vezetőkkel együtt nehezményezte, hogy a szerződés határozott formában elismerte a szultán szuverén jogait, különösen azt, hogy a minareteken továbbra is török zászló lobogjon.⁴²

A ciszlajtán országrészben egyidejűleg olyan fejlemények mentek végbe, amelyek sejteni engedték, hogy az 1878. novemberi eset megismétlődhet, és Andrássy a jövőben nem számíthat az osztrák delegáció támogatására. Az 1879. június–július folyamán lezajlott parlamenti választásokon az Alkotmánypárt elveszítette parlamenti többségét, és az osztrák konzervatívok a galíciai lengyelekkel és a Reichsratba visszatérő csehekkel együtt kormányképes többséget hoztak létre. 1879. augusztus 12-én az uralkodó bizalmasa (gyerekkori

⁴¹ Vö. 35. jegyz.

⁴² Franz Josef Kos: *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise 1874/75–1879. Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung.* Köln–Wien, 1984. 392–393.

12. KÉP. EDUARD TAAFFE

játszótársa), Eduard Taaffe megalakította a konzervatív tömbre támaszkodó kormányát. Nem lehetett kétséges, hogy ez a kormány és parlament nem az Andrássy-féle külpolitika bázisa.⁴³

Az 1878. őszi delegációs ülésen elszenvedett kudarc, az okkupált tartományok közjogi státusa körüli nézetkülönbség, valamint az osztrák belpolitika konzervatív fordulata olyan politikai klímát teremtett, amelyben a magyar arisztokratának nem lehetett további maradása a Ballhausplatzon. Mindamellett elegánsan vonult vissza. Először csak arról beszélt, hogy több hónap szabadságra megy, majd hogy súlyos tüdőgyulladása miatt nem tudja tovább el látni hivatalát,⁴⁴ végül lemondási szándékát híresztelte.

Ferenc József miniszterei körében nem volt szokás a lemondás, ezért felmentését kérte. Az uralkodó nem szívesen vált meg tőle – biztosan visszajön majd, mondta a német nagykövetnek –,⁴⁵ de belátta, hogy az egyébként valóban nyomós egészségügyi indokok mellett a politikai körülmények is Andrássy távozása mellett szólnak, így 1879. augusztus első napjaiban megadta hozzájárulását.

A bécsi német ügyvivő augusztus 12-én közvetett forrásból értesült Andrássy visszalépési szándékáról,⁴⁶ de a hírt másnap Orczy Béla, a külügyminisztérium osztályvezetője Reuß előtt is megerősítette.⁴⁷ A váratlan és minden előzmény nélküli információ Berlinben érthető módon megdöbbenést keltett, és az volt az első reakció, hogy az államközi kapcsolatokban szokatlan módon megpróbálták rávenni Andrássyt arra, hogy változtassa meg szándékát. Reuß elmondta Orczynak, hogy Bismarck rendkívüli módon sajnálja Andrássy visszalépését, azt valóságos csapásnak tartja, mert úgy véli, hogy a személyi változásoknak politikai következményei lesznek, mindamellett reméli, hogy a gróf döntése nem végleges.⁴⁸ A német uralkodó is valósággal magán kívül volt a hír hallatán, mert úgy vélte, senki más nem képes majd a Monarchiában a „három császár” politikát úgy képviselni, mint Andrássy – nyilván nem kö-

43 Zachar: *Az osztrák–német*, 262–263.

44 Novicow à Giers. Vienne, le 11/23 1879. Archiv Vnyesnyej Politiki Rosszii. Moszkva. Fond Kanceljarii 1879. gy. 145.

45 Reuß an Kaiser Wilhelm. Wien, den 23. September 1879. PA Bonn. I.A.A. 1. (Österreich) 70. Bd. 3.

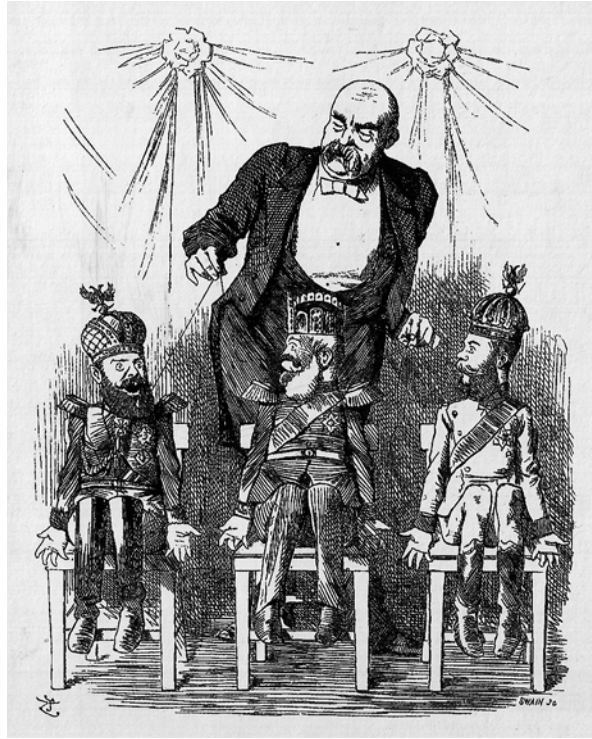
46 Berchem an das Auwärtiges Amt. Wien, den 12. August 1879. PA Bonn. I.A.A. 1. (Österreich) 70. Bd. 3.

47 Reuß an Bismarck. Wien, den 13. August 1879. PA Bonn. I.A.A. 1. (Österreich) 70. Bd. 3.

48 Reuß an Bismarck. Wien, den 13. August 1879. Uo.

13. KÉP. GRÓF ANDRÁSSY GYULA, 1884

14. KÉP. BISMARCK BÁBSZÍNHÁZA. ANGOL KARIKATÚRA, 1884

zölték vele, hogy a külügyminiszter ezt a szót nem hajlandó többé szájára venni – és ugyancsak kérte, hogy változtassa meg szándékát.⁴⁹

Andrássy bizonyára jó érzéssel nyugtázta a marasztalást, mindamellett nem változtatta meg elhatározását. Bismarck ekkor – és ez volt a német külpolitika második reagálása – fontos döntésre szánta el magát. Reußnak Orczy közvetítésével közölnie kellett Andrássyval, hogy találkozni szándékozik vele. Visszalépni szándékozó külügyminisztert ugyancsak nem szokás találkozóra invitálni, ezért Andrássy bizonyára sejtette, hogy mi a szándéka a német kancellárnak. Beleegyezően válaszolt, azzal a magyarázattal, hogy távozása előtt meg kell találni az utódját.⁵⁰

A két államférfi 1879. augusztus 27–28-án találkozott Gasteinben. Andrássy sejtése beigazolódott: Bismarck a Németország és a Monarchia közötti szövetség megkötése céljából kezdeményezte a randevút. A gasteini eszmecséret követően nem egészen másfél hónappal, Andrássy és Reuß 1879. október

49 Kaiser Wilhelm I. an Bismarck. den 18. August 1879. Abschrift. PA Bonn. I.A.A. 1. (Österreich) 70. Bd. 3.

50 Reuß an Bismarck. Wien, den 15. August 1879. Uo.

7-én aláírta azt a szerződést, amely Németországot és a Monarchiát kölcsönös katonai segélynyújtásra kötelezte abban az esetben, ha Oroszország bármelyiküket megtámadná.⁵¹

Tíz évvel később Kálnoky osztrák–magyar külügyminiszter egy, az uralkodónak írt felterjesztésében⁵² annak a véleményének adott kifejezést, hogy a Monarchia és Németország közötti szövetség létrejötte Bismarck azon félelmére vezethető vissza, hogy Ausztria–Magyarország németellenes koalícióra lép Oroszországgal. A német kancellárt ugyanis mély aggodalommal töltötte el az a kilátás, hogy Andrassy küszöbön álló visszalépése és az Auersperg-kormány bukását követő rendszerváltás következtében a Monarchia Oroszország oldalára áll. Kálnoky szerint Bismarck azt a rémképet látta maga előtt, hogy a fiatal Német Birodalom, amely a Franciaország elleni háborúval nyugaton esküdt ellenséget szerzett magának, a Monarchia és Oroszország összefogása következtében teljesen elszigetelődik, és szomszédjai túlsúlya miatt azt kockáztatja, hogy ismét darabokra szedik.

Bismarck 1867 óta a magyar külpolitikai befolyás érvényesülésében és Andrassy miniszterelnökségében, majd külügyministerségében látta a legfőbb biztosítékot arra, hogy a Monarchiában ne kerekedjenek fölül a meglévő németellenes indulatok. Valóban Andrassy volt az, aki 1870-ben ellenezte a Königrätzért veendő revansot, majd 1871 után megakadályozott minden, Németország szempontjából veszélyes szövetségi tájékozódást. Ezért volt az, hogy a kancellár a magyar külpolitikai befolyás gyengülésének és Andrassy pozíciójának megrendülésének hírére idegesen összerezzen. Ahogy legutóbb 1878 októberében is, amikor Reuß erről szóló jelentését olvasta.⁵³ Es ami éveken át csak fenyegető lehetőség volt, 1879 augusztusában vészes valósággá vált, és a jövőben egy Andrassy nélküli, ezért gyanús és megbízhatatlan Monarchiával kellett számolnia.

Hogy ez a félelem hajtotta a kancellárt Gasteinbe és Bécsbe – ahogy Kálnoky kifejezte magát – azt maga az érintett is elismerte. Szeptember 5-én azt írta az uralkodónak, hogy az a véleménye, Andrassy az Albrecht főherceg által képviselt katonai-konzervatív elemek nyomására lépett vissza, és ez a visszalépés számára egyet jelentett azzal, hogy a Monarchia átmegy az orosz táborba.

A félelem alaptalannak bizonyult, de ettől még egy Andrassy nélküli Monarchia, és vele együtt a „kaunitzi és a krími koalíció” Bismarck koncepciójának központi eleme maradt. Nem tudni, ki lesz a miniszter, milyen udvari befolyások érvényesülnek, és nem alakul-e ki osztrák–francia intimitás, írta szeptember 7-én az uralkodónak,⁵⁴ és nem tudni, hogy a Monarchia nem köt-e

51 Die politische Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879–1914. Wien–Leipzig, 1920. 6. ff.

52 Kálnoky an Kaiser Franz Joseph. Wien, 31. Juli 1889. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten, K. 19.

53 Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Hrsg. Johannes Lepsius – Albrecht Mendelsson Bartholdy – Friedrich Thimme. Bd. III. Die Bismarckische Bündnissystem. Berlin, 1922. 39–40.

54 Bismarck: Die gesammelten Werke, Bd. 14/2. 906–907.

ki végül Franciaország és Oroszország mellett, írta szeptember 10-én a bajor királynak. Ha viszont a Monarchia Franciaországnál és Angliánál keres támogatást, mint 1854-ben, Németország teljesen Oroszországra lesz utalva, és a veszedelmes orosz bel- és külpolitika függésébe kerül.⁵⁵ A dilemma alól csakis a Monarchiával kötendő szövetség jelentett számára feloldozást.

Andrássynál a Bismarckkal folytatott tárgyalások során nem mutatkoztak ilyen hisztérikus megnyilvánulások. Tárgyalási metódusában megvolt a vérbeli diplomatára jellemző szimulálási és disszimulálási képesség, miként a cél elérésében tanúsított kellő állhatatosság. Andrássy megnyugtatta ugyan a német kancellárt, hogy a Monarchia nem gravitál Oroszország irányába, de nyitva hagyta azt a lehetőséget, hogy a Monarchia német támogatás hiányában a jövőben majd a nyugati hatalmaknál keres támogatást.⁵⁶ Ezzel az argumentummal már 1879 márciusában is élt,⁵⁷ amit Bismarck akkor elengedett a füle mellett, de most hatásosnak bizonyult, és a kancellár egyik nyomatékos érve lett I. Vilmos német császár hozzájárulásának kieszközléséhez.⁵⁸ Pedig épp olyan blöff volt, mint 1879 tavaszán: a Monarchia és Franciaország közeledésének nincs nyoma sem az osztrák–magyar, sem a francia külügyi aktákban.

A Monarchia és Németország közötti szoros együttműködés várható belső fogadtatásával kapcsolatban viszont elhallgatta, hogy az várhatóan nem kelt a Monarchia valamennyi nemzeténél lelkesedést, és még a magyar hajlandóságot is nagyobbnak mutatta a valóságosnál. Előlegezett bizalom volt ez honfitársaival szemben, mert bizony Magyarországon nehezen oldódott a Németországgal szembeni averzió. A pesti bajor konzul csak 1883 végén tapasztalta úgy, hogy a magyar sajtó nagyobb szimpátiát mutat Németország, mint Franciaország iránt.⁵⁹ És noha Andrássy belső elégtételt érzett, hogy Bismarck ajánlja azt, ami elől korábban kétszer is elzárkózott,⁶⁰ és bár a kancellárnál nem kevésbé kívánta, hogy egyességre jussanak, nem riadt vissza attól, hogy merevségével akár a szerződés létrejöttét kockáztassa. Ritkán jön létre valamely megállapodás úgy, hogy egyik fél semmi kompromisszumkészséget nem mutat, de a végkifejlet őt igazolta.

1879. október 7-én olyan szerződést írtak alá, amely oroszellenes tartalommal kapcsolta egymáshoz a Monarchiát és Németországot. 1870 őszén, Schweinitz, az akkori bécsi német követ óva intette Andrássyt mint magyar miniszterelnököt attól, hogy Poroszországot a Ferenc József és II. Sándor

55 *Große Politik*. Hrsg. Lepsius, Mendelsson Bartholdy, Thimme. Bd. III. 32.

56 Stolberg an Bülow. Wien, 31. März 1879. PA Bonn I.A.A. 1. (Österreich) 41. Bd. 16.

57 Bülow an Stolberg. Berlin, den 6. April 1879. PA Bonn. I.A.A. 1. (Österreich) 41. Bd. 16.

58 Heinz Wolter: *Bismarcks Außenpolitik 1871–1881. Außenpolitischen Grundlinien von der Reichgründung bis zum Dreikaiserbündnis*. Berlin, 1983. 299.

59 Lohan an Bray-Steinburg. Budapest, den 4. Oktober 1883. Abschrift. Bayerisches Hauptstaatsarchiv. München. MA. 763.

60 Wolter: *Bismarcks Außenpolitik*, 293.

közötti választás dilemmája elé állítsa,⁶¹ mert, mint más alkalommal mondta, a választás ebben az esetben Oroszországra esnék.⁶² Andrássy mégis próbálkozott, szívósan és következetesen. Meggyőződése volt ugyanis, hogy mivel Németország Elzász-Lotaringia annektálása miatt a revánsháború veszélyének tette ki magát, Bismarck éppúgy nem nélkülözheti a Monarchia biztos barátságát, mint a Monarchia Németországét.

Ez volt az alapja annak, hogy amint Rainer F. Schmidt, a kettős szövetség létrejöttének 125. évfordulóján tartott bécsi konferencián szellemesen megfogalmazta, „hogy nem Bismarck, hanem Andrássy tologatta a bábukat az európai politika sakktábláján”.⁶³

Minden bizonnyal ez is közrejátszott abban, hogy a Ballhausplatzról történő távozása alkalmával Andrássy az uralkodótól olyan elismerést kapott, amelyben sem előtte, sem utána nem részesült sem osztrák, sem magyar, sem közös miniszter. „Legteljesebb bizalmam éppúgy megmarad Ön iránt, mint köszönettel elismerésem” – ezek voltak a legfelsőbb kézirat utolsó szavai.⁶⁴

A későbbiekben azonban neki is meg kellett tapasztalnia, hogy a Habsburgok hálája nem kísér el a sírig. Amikor 1885. november 24-én az uralkodóhoz intézett terjedelmes felterjesztésében kifogás tárgyává tette, hogy utódai visszaállították a Monarchia külpolitikáját a „három császár szövetsége” pályájára, a beadványt Ferenc József ellátta ugyan néhány kérdőjellel és a margóra húzott vonásokkal, de válasz nélkül irattárba tétette.⁶⁵

61 Schweinitz an Bismarck. Wien, den 12. November 1870. PA. Bonn. I.A.B.q (Türkei) 69. Bd. 5.

62 Schweinitz an Bismarck. Wien, den 9. Januar 1871. PA. Bonn. I.A.A.1 (Österreich) 41. Bd. 15.

63 Schmidt, Rainer F.: Graf Julius Andrássy und der Zweibund zur Vorgeschichte des Bündnisses vom Oktober 1879. Zwischen Österreich-Ungarn und dem Deutschen Reich. In: *Das deutsch-österreichische-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*. Hrsg. von Helmut Rumpel–Jan Paul Niederkorn. Wien, 1996. 39.

64 *Wiener Zeitung*, 9. Oktober 1879.

65 Andrássy an Kaiser Franz Joseph. Budapest, den 24. November 1885. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten K. 19.

1. KÉP. I. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR, 1900 KÖRÜL

Ferenc József és a közös minisztériumok

Jelen tanulmány tárgya Ferenc József viszonya a közös minisztériumok intézményéhez, azaz nem arról lesz szó, hogy az uralkodó milyen kapcsolatban állt a közös miniszterekkel. Ferenc Józsefnek ugyanis köztudomás szerint nemigen voltak emberi kapcsolata; nem emberekkel állt kapcsolatban, hanem olyan személyekkel, akik egy adott pillanatban valamilyen állást, funkciót töltöttek be.

A bőséges visszaemlékezés-irodalomban számos történetet olvashatunk arról, milyen keveset jelentettek számára az emberek. Amikor egy minisztertanácsban egy vezető tisztviselő pótolhatatlan voltáról esett szó, Ferenc József azonnal közbevágott: „Olyan nincsen, mindenki helyettesíthető.”¹ Az uralkodó (az államfő) állt kapcsolatban az állam szolgájával, és ez a kapcsolat mindenkor hivatalos, a hivatalra vonatkozó volt és nem privát jellegű.² Nem táplált rokon- vagy ellenszenvet, az „államérdek” – illetve amit ő annak minősített – „vezérelte”.³

Orczy Béla – Deák és Andrássy bizalmasa, az első magyar osztályfőnök a közös külügyminisztériumban, tehát Beust minisztériumában – mesélte el, hogy amikor külügyi hivatalnok volt, az uralkodó sohasem beszélt vele magyar dolgokról, majd amikor a felség személye körüli miniszterként a magyar kormány tagja lett, a király külügyekről nem tárgyalt vele.⁴ Az uralkodónak ez a szokása köztudott, sokat írtak róla. Bizonyosan emberi adottság (vagy egy adottság abszolút hiánya) is magyarázza magatartását, de nem csak az: a bürokrata fegyelmé is volt ez, aki szigorúan tiszteletben tartja a hivatali hatásköröket.

Mert ne gondoljuk, hogy Orczyval való kapcsolatát (vagy annak hiányát) magyar volta befolyásolta volna. Ferenc József nem tett különbséget alattvalói között nemzetiségük szerint – egyáltalán: a nemzet túl modern fogalom volt

1 *Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k.k. Statthalters Erich Graf Kielmansegg. Mit einer Einleitung von Walter Goldinger.* Wien–München, 1966. 30. Ez a megjegyzés érzékelteti, hogyan válhatott meg a császár oly könnyen miniszterektől, olyanoktól is, akiknek látszólag biztos volt a pozíciójuk – magyarázta a császár hűséges alattvalója, az alsó-ausztriai tartományfőnök.

2 Uo. 92–93.

3 Max Freiherr Hussarek von Heinlein: *Der Kaiser und seine österreichische Minister.* In: *Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich, apostolische König von Ungarn.* Hrsg. Eduard Ritter von Steinitz. Berlin, 1931. 183. Az emlékezés írója osztrák miniszter, 1917-ben miniszterelnök volt.

4 *Mikszáth Kálmán Összes Művei* 79. Cikkek és karcolatok XXIX. 1890. január–1890. december. Bp., 1987. 163.

2. KÉP. ORCZY BÉLA BÁRÓ

számára. Mindenkitől megkérdezte, hogy hova valósi (*Landsmann*), de ez nem nemzetet jelentett számára.⁵ Birodalma az ő szemében a legkülönbözőbb nyelvű néptörzsek tágas lakóhelye volt. Nem nemzet, hanem néptörzs és tartomány fogalmában gondolkodott. Tirol, stájer és böhmisch (csehországi) népet ismer.⁶ Kevesebbet szoktunk beszélni arról, hogy a német kultúrában felnőtt uralkodó, ha valamelyik „nemzettel” szemben bizonyos fenntartással viseltetett, az nem feltétlenül a magyar volt. Körbernek Friedjunggal folytatott beszélgetésére utalnék. (Körber osztrák miniszterelnök volt, s a felsőház tagja, Friedjung pedig jeles történétíró, aki az oral history módszerét megelőlegezve két évtizeden át módszeresen készített interjúkat korának meghatározó politikusaival, így

Körberrel is.) Lehet persze, hogy Körber túlzottan bele volt zárva a ciszlajtán (azaz az osztrák) parlamenti politika világába, amikor azt fejtegette, hogy a császár „előítéllettel viseltetett Ausztria németjeivel szemben”. Ha Prágában, vagy Laibachban (Ljubjanában) nemzeti összeütközésekre került sor, vállrándítással elintézte, egykedvűen vette tudomásul, ha leverték a német cégtáblákat Prágában, de felháborította, amikor a német Burschenschaftok masíroztak Prága utcáin. Bizalmatlan volt a németekkel szemben? – kérdezte Friedjung. Nem táplált kifejezetten bizalmatlanságot irányukban, de kényelmetlenek voltak számára – magyarázta a volt miniszterelnök. Friedjung ellenvetésére, hogy a csehekkel sokkal több baja volt, Körber megismételte: igen, de a cseh konfliktusokon előbb-utóbb túltette magát, a németek oppozícióját viszont sohasem tudta kiheverni. Szerinte ez egy olyan érzelmi beállítódás volt, amely az 1866-os vereségből táplálkozott, rossz érzés inkább, mint politikai koncepció.⁷

Ferenc József közismert személyiségjegyeinek felidézésével valójában csak arra akartam utalni bevezetésképpen, hogy a közös minisztériumokhoz

5 *Der alte Kaiser wie nur Einer ihn sah. Der wahrheitsgetreue Bericht seines Leibkammerdieners Eugen Ketterl.* Hrsg. Gissy Klatersky. Wien, 1929. 9.

6 Somogyi Éva: *Ferenc József*. Bp., 1989. (Magyar História Életrajzok) 242–244. Itt jegyzem meg, hogy ez a felfogás nem csak Ferenc József sajátja volt. A Konzuli Akadémián például, ahol nyilvántartották a hallgatók nyelvtudását, külön rovatban a nagy nyelveken túl a „Landessprache” is, s ott adott esetben nem a cseh, hanem a „böhmisch” nyelv szerepelt.

7 Heinrich Friedjung osztrák történétíró beszélgetése Ernest von Körberrel 1909. január 24. In: uő: *Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen 1898–1919.* Hrsg. Von Franz Adlgasser – Margret Friedrich. II. 1904–1919. Wien–Köln–Weimar, 1997. 182–186.

3. KÉP. FERENC JÓZSEF ÍRÓASZTALÁNÁL A BÉCSI HOFBURGBAN, 1910-ES ÉVEK

való viszonyát sem emberi szempontok, sem egyes nemzetiségek iránt érzett rokon- vagy ellenszenvnek nem befolyásolták.

A közös minisztériumok intézménye tanulmányom szempontjából két vonatkozásban érdemel figyelmet, azaz a továbbiakban két kérdés vizsgálatára összpontosítok:

1. a közös minisztériumok funkciója;
2. a közös minisztériumokban hogyan, milyen mértékben jutott érvényre az alkotmányosság, illetve hogy annak mennyiben szabtak határt Ferenc József személyes ambíciói?

A közös minisztériumok a dualizmus rendszerében

Ismeretes, hogy az 1867. évi törvények a közös minisztérium fogalmát, jogkörét nagyon szűkszavúan határozták meg. „Egy közös minisztériumot kell felállítani azon tárgyakra nézve, melyek, mint valósággal közösek, se a magyar korona országainak, se Ő Felsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak. E minisztérium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyako-

rolhat.”⁸ Vagyis a törvény éppen a lényegi jellemzőket nem határozta meg: hogy kik lesznek a „közös” miniszterek, milyen feladat jut majd nekik, s a közös miniszterek együttesének mi lesz a funkciója. Sokszor és sokan elemezték a törvény geneziséét és azt, mi az oka az alapján negatív formulázásnak, annak, hogy a törvény azt szabja meg, a közös kormány mit *nem* tehet, mibe *nem* avatkozhat, mi *nem* tartozik hatáskörébe. Talán elsőként Komjáthy Miklós hangsúlyozta fél százada írott alapvető tanulmányában a törvény *védekező* jellegét – a kiegyezés megalkotói a magyar önállóságot akarták óvni egy, az országra rátelepedő birodalommal, birodalmi kormánnyal szemben, mindazt kerülni kívánták, ami a magyar állam felett álló birodalom kifejezője volt.⁹

A magyar és az osztrák kiegyezési „közösügyes” törvény szövege a közös minisztériumok vonatkozásában nem tért el egymástól lényegesen, a törvény értelmezése, más szóval a mögötte húzódó politikai szándék és törekvés viszont annál inkább.¹⁰

Az 1867. évi dualista és egyben alkotmányos átalakulás magyar felfogás szerint azt jelentette, hogy a két önálló államot a közös ügyek összekapcsolják ugyan, de a közös ügyek léte nem teremt állami közösséget, nem hoz létre valamifajta egységes közös birodalmat. Ausztriában viszont tovább élt a birodalmi egység hagyománya, azt gondolták, hogy Magyarország belkormányzati önállóságának elismerése következtében a korábbi egység a külpolitikára és a hadsereg ügyeire szorult vissza. Az osztrák–német politikai elit, a polgárság, a magas állami bürokrácia éppen azért fogadta el a magyarokkal való kiegyezést, mert bízott benne, hogy a külpolitikában és a hadseregben sikerül megőriznie a régi egységes birodalmat. Ők úgy értelmezték a kiegyezési rendszert, hogy a két ország felett egy birodalom áll, élén egy tényleges

8 1867: XII. tc. § 27.

9 Miklós Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1914–1918*. Hg. Miklós Komjáthy. Bp., 1966. 22–23.; Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács 1867–1906*. Bp., 1996. (História Könyvtár Monográfiák 8.) 55–58.

10 Tágabb értelemben egykorán, tehát a dualizmus idején a bécsi egyetem professzora egész könyvet szentelt az osztrák és a magyar kiegyezési törvények összevetésének. Ivan Žolger: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*. Leipzig, 1911. Ez volt az az időszak, amikor a dualizmus válsága jeleként, illetve a válságból kiutat keresve az államrendszer jogviszonyait elemző, annak reformját célzó munkák sora született. Ebbe a sorba tartozik Thallóczy Lajos: *Das Verhältnis Ungarns zu Österreich vagy Magyarország és Ausztria viszonya* című műve, amely a magyar álláspontot képviseli. (A mű a Konzuli Akadémia tananyagaként készült, nyomtatott példánya megtalálható: ÖStA. HHStA. Administrative Registratur des Ministerium des Äußern. F6. Karton 40. Diplomaten Prüfungen I/6.) A józsefi tradíció nyugvó, lényegében az összosztrák állameszmét képviselő munkák: Theodor Dantscher von Kolersberg: *Das staatsrechtliche Verhältnis zwischen den Reichsratsländern und Ungarn*. Wien, 1906; Friedrich Tezner: *Wandlungen der österreichisch-ungarische Reichsidee*. Manz–Wien, 1905; Edmund Bernatzik: *Die österreichische Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. Wien, 1911. Utóbbi mű több kiadást ért meg számos szövegváltozatban.

4. KÉP. A MAGYAR MINISZTEREK ESKÜTÉTELE, BUDA, 1867

birodalmi kormányval, a „közös ügy”, „a közös minisztériumok”, „a közös hadsereg” számukra az egység kifejezése volt; körülbelül azt jelentette hogy a „Reich”, a „birodalom” 1867 után ezekre a területekre szorult vissza. A nézeteltérés már 1867-ben létezett és változó intenzitással végigkísérte a dualizmus egész korszakát.

Ferenc József természetesen nem vett részt a közjogi harcokban, akkor sem, ha a viták éppen az elnöklete alatt tartott közös minisztertanácson zajlottak. Nem pusztán azért, mert számára a birodalom egysége magától értetődő *suprema lex* volt, hanem mert a vita idegen volt személyiségétől; meghallgathatott véleményeket, de nem vitatkozott. A diszkusszió mások véleményének felértékelése lett volna. Neki nem kellett senkit meggyőznie, ő döntött és döntését nem kellett érvekkel alátámasztania – emberi habitusában és saját szerepének felfogásában az alkotmányos korszakban is abszolu-

tista uralkodó maradt.¹¹ Ez a szerepfelfogás alapján meghatározta viszonyát a közös minisztériumokhoz, illetve a közös miniszterekhez.

Külügyminiszter és az uralkodóház minisztere

A közös miniszterek között az első hely nyilvánvalóan a külügyminisztert illette. Az első hivatali rangosztályt kifejezetten miatta hozták létre, a másik két közös miniszter, valamint a két miniszterelnök is a 2. rangosztályba szorult.

Ferenc József az egész korszakban „kinevezem Önt Házam és a külügyek miniszterévé, és megbízom a közös minisztertanács elnöki teendőinek ellátásával” formulával nevezte ki külügyminisztereit.¹² Ez a megfogalmazás nemcsak a „Ház-miniszter” (Haus-Minister) funkció elsődleges voltát, hanem a Ház, a külügyek és a közös minisztertanács elválaszthatatlan voltát is deklarálta.

Mit jelent a Ház-miniszter funkció? Ferenc József nevében a császári ház (és a külügyek) minisztere folytatott levelezést az idegen fejedelmekkel, nagy horderejű diplomáciai ügyekben és apró személyes dolgokban is. Egy példa: „Minthogy nagyon rossz stilszta vagyok és kevés az időm, hálás lennék Önnek, ha egy rövid választervezetet készítené Vilmos császár ma érkezett gratuláló levelére” – szól a császár Kálnoky külügyminiszterhez küldött, ceruzával írt apró betűs cédulája.¹³ Az effajta megbízások, az udvari kapcsolatok ápolása, de ami ennél nyilván nagyobb horderejű: a dinasztia államjogi helyzetére vonatkozó ügyek intézése, a családi birtokállomány fenntartása és gyarapítása különleges pozíciót biztosított a Haus-Minister számára, olyat, amely a szűken vett külügyi reszort határát jócskán meghaladta.¹⁴

11 Jellemző példa a császár magatartására az 1870. július 18-i minisztertanács, ahol a Beust–Andrássy vitát követően a poroszok elleni háború kérdésében kellett döntenie. Heinrich Lutz: *Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871*. Frankfurt–Berlin–Wien, 1979. 210–216. A minisztertanács jegyzőkönyve kiadva: *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1870–1871*. Bearb. von Éva Somogyi. Bp., 2011. 3–14.

12 Csak 1895-ben, Bánffy magyar miniszterelnök követelésére rendelte el az uralkodó a külügyminiszter tituluszának módosítását: a „Minister Meines Hauses” helyett a „Minister des kaiserlichen und königlichen Hauses” formula használatát. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) AR. Fach 4, Karton 451. Organisation I/1. 40.983/1.

13 Ferenc József Kálnokynak júl. 30. [év nélkül] HHStA, Nachlaß Szapáry Karton 1. Figyelemre méltó Ferenc József üzenetének udvarias hangneme, mely minden megnyilatkozását jellemezte.

14 A „Haus-Minister” titulus jelentését egy „legfelsőbb elhatározás” határozta meg (1893. okt. 20.) A császár és király ügyeit mint közös ügyeket az 1867. XII. tc. nem ismeri, a külügyminiszter e funkciója az abszolutizmuskori (1852. ápr. 12.) császári elhatározáson épül. Vö. *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes*. Wien, 1897. 3–4.; Komjáthy: *Die Entstehung*, 40.; Helmut Rumpel: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien, 1989. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Bd. VI/1.) 41–42.

A magyar politika kezdettől vitatta a „császári ház minisztere” funkció tartalmát és alkotmányos voltát.¹⁵ 1889-ben Gustav Kálnoky közös külügyminiszter és Baross Gábor magyar kereskedelmi miniszter között folyt polémia a kérdésben. 1892-ben a delegációban Ugron Gábor ellenzéki képviselő tiltakozott a „Haus-Minister” megnevezés ellen, amire a külügyminisztérium magyar osztályfőnöke, Cziráky Béla magyarázta el, mit jelent a funkció a dualista államszerkezetben: „A külügyminiszter kinevezésekor kapta a császári ház miniszterre titulust és bízta meg az uralkodó e hivatal teendőinek ellátásával. Ezen teendők nem állam-, hanem magánjogi természetűek.” 1895-ben Gołuchowski külügyminiszter hasonló magyarázatot adott a magyar miniszterelnök Bánffy Dezső átiratára: „A »Minister des kaiserlichen Hauses« nem hivatal, hanem egy mandátum, amellyel őfelsége magánjogi ügyeinek intézését és képviselést a külügyminiszterre ruházza. Nem lehet kétségbe vonni az uralkodó jogát, hogy érdekeinek védelmét arra bízza, akire kívánja.”¹⁶

Némi leegyszerűsítéssel fogalmazva: a századvégi közjogi harcok idején Kálnoky, majd Gołuchowski külügyminiszter azt mondta az aggályaikat hangoztató magyar politikusoknak, kormánypártiaknak és ellenzékieknek, hogy a Haus-Minister, aki egy személyben a dualista alkotmányos rendbe épített külügyminiszter is volt, e funkciójában kizárólag az uralkodói akarat képviselője. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a császári ház miniszteréé az uralkodó által meghatározott összbirodalmi politika tanácsadói befolyása és végrehajtó hatalma, azaz Ház-miniszterként az ő hatáskörébe tartozik az az összbirodalmi politika – a szorosan vett külpolitikán túl az annyira vitatott Gesamtstaat ügyeit érintő kérdések –, amely a külügyminiszter szerepkörében csak korlátokkal juthatott érvényre.

A külügyminiszternek volt egy harmadik funkciója is: a dualizmus egész időszakában ő volt a közös minisztertanács elnöke.¹⁷ Bizonytalan, hogy a külügyminisztert vagy a Ház-minisztert bízta-e meg a császár a közös minisztertanács elnöki teendőivel. Mivel a közös minisztertanács elnöki funkciója – bárhol is tiltakozik is ellene a magyar történeti jogon iskolázott szemléletünk –, afféle birodalmi miniszterelnöki szerep volt, mint ilyen, inkább egyeztethető össze a Ház-miniszteri, mint a külügyminiszteri funkcióval.¹⁸

A közös minisztertanács elnöki pozíciója eleve a két országos kormány miniszterelnöke fölé helyezte a közös külügyminisztert, ami éppúgy közjogi vitákat váltott ki, mint az a kérdés, hogy a közös miniszterek együttesen kormányt alkotnak-e, azaz létezik-e a két országos kormány felett egy közös birodalmi kormány? Az aggályok, a közös miniszterek és az országos miniszterek nézetei

15 1868-ban Simonyi Ernő ellenzéki képviselő interpellált a delegációban. A „Ház-miniszter” titulus körül folyó közjogi vita iratanyagát 1895-ig bezárólag a külügyminisztérium állította össze: HHStA, Politisches Archiv (= PA) XL, Karton 213: Liasse XXX.

16 Uo. A vonatkozó vitát más összefüggésben ismerteti: Somogyi: *Kormányzati rendszer*, 93–97.

17 Uo.

18 A kérdést természetesen egykorúan is elemezték. Uo. 94–96.

5. KÉP. FERDINAND BEUST GRÓF, 1866

jól ismertek,¹⁹ amint az is, hogy a hivatalszervezeti és főként a politikai gyakorlat inkább a közös kormány létét bizonyította. A dualizmus korának valamennyi külügyminisztere, a kiegyezést tető alá hozó Beusttól kezdve elengedhetetlennek tartotta, hogy egy birodalmikancellár-jellegű szélesebb hatáskörrel rendelkezzen, azaz a birodalom politikájának egészére befolyást gyakorolhasson. Persze ezt a lehetőséget nemcsak a közös minisztertanács elnöki állása biztosította és biztosíthatta számára, hanem az is, hogy mint az uralkodóház minisztere, a korona első számú tanácsadója volt, akinek véleményét – akár megengedték ezt a kiegyezési törvények, akár nem – kikérte az uralkodó.

Minden külügyminisztert nagyon foglalkoztatta az a kérdés, hogy a jogi keretek milyen lehetőséget biztosítanak számára a birodalmi politika irányítására. Figyelemre méltóak ebben a vonatkozásban Ress Imre kutatásai, aki kimutatta, hogy kül-

ügyminiszterként Andrássy Gyulának is voltak birodalmi miniszterelnöki ambíciói.²⁰ Kálnoky újra és újra nehezményezte a külügyminiszter „korlátolt szerepét”, hogy nincsen érdemi befolyása a belső dolgokra.²¹ A külügyminiszter helyzete, mondotta Taaffe osztrák miniszterelnöknek, Ausztria–Magyarországon eltér a normálistól. Az alkotmány szerint az országos kormányokon kívül áll, és ezért nincsen hivatalos információja arról, ami azok köreiben történik. Márpedig nem lehet eredményes külpolitikát folytatni, ha az nem a belső

19 Erwin Matsch: *Geschichte des auswärtigen Dienstes von Österreich (-Ungarn) 1720–1920*. Wien–Köln–Graz, 1980. 84–103.; Rumpler: *Die rechtlich-organisatorischen*, 15–18. Somogyi: *Kormányzati rendszer*, 58–66.; Robert Evans: *Primat der Außenpolitik? Metternich und das österreichische Staats- und Reichsproblem*. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse OAW*, 144. (2009) 74–75.

20 Ress Imre: Andrássy Gyula, a „birodalmi miniszterelnök”? In: *A Lajtán innen és túl*. Szerk. Ress Imre – Szabó Dániel. Bp., 2007. 264–272.

21 Kálnoky Kállay közös pénzügyminiszternek, tehát a közös kormány magyar tagjának panaszkodik emiatt 1881. okt. 14. (Privatbrief) HHStA, PA I. Karton 467.

6. KÉP. ALOIS VON AEHRENTAL, 1910

7. KÉP. AGENOR GOLUCHOWSKI, 1921

helyzet és a belső viszonyok pontos ismeretére épül.²² Amikor 1895-ben a magyar miniszterelnökkel való konfliktusa miatt végül is lemondásra kényszerült, úgy ítélte meg, hogy a kialakult politikai válságban a birodalmi politika alapvető problémája jutott kifejezésre, az ugyanis, hogy a magyar miniszterelnök az 1867. évi XII. tc. 8. §-ra hivatkozva igényt tarthat a külpolitika befolyásolására, míg azért felelősséggel egyedül a mindenféle parlamenti támaszt nélküli külügyminiszter tartozik.²³

Kálnoky utóda, Goluchowski külügyminiszter nem volt a közjogi teóriák embere. A kormányzati konfliktusokat inkább személyes egyezségekkal, tárgyalásokkal igyekezett áthidalni. Mégis az ő nevéhez fűződik Beust egykori elnöki osztályának (*Präsidialsection*) újjászervezése „Cabinet des Ministers” néven. Azt is mondhatnánk, hogy a Cabinet des Ministers-t a gyakorlat kényszere hívta életre: valahol intézni kellett ugyanis a két ország felett álló összbirodalom dolgait.²⁴ A Cabinet des Ministers egyébként nem Goluchowski, hanem Aehrenthal ötlete volt, aki akkor éppen Bécsben teljesített szolgálatot.²⁵

22 Kálnoky Taaffenak 1893. okt. 15. HHStA, PA. I. Karton 469. Liasse XXIII. *Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe*. Hrsg. Arthur Skedl. Wien–Berlin–Leipzig–München, 1922. 307–309.; Somogyi: *Kormányzati rendszer*, 79.

23 Kálnoky 1895. május 2-i felmentési kérelmét először Friedrich Engel-Jánosi publikálta. *Journal of Central European Affairs*, 11. (1951/52) 259–278.

24 A külügyminiszter elnöki hivatala, a Cabinet des Ministers hatáskörébe tartozott többek között a két országos kormánnyal folytatott levelezés, ha az nem adminisztratív természetű volt, hanem „a miniszter személyes gondolatait juttatta kifejezésre”. *Kanzleiverordnung von Goluchowski* 1895. aug. 10. HHStA, AR Fach 4. Karton 450, Nr. 66/a.

25 Somogyi: *Kormányzati rendszer*, 80.

8. KÉP. A DIPLOMÁCIAI TESTÜLET BEMUTATÁSA FERENC JÓZSEF URALKODÁSÁNAK ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJÁN, 1898

Aehrenthal diplomataként, jóval külügyminiszteri kinevezése előtt is azt vallotta, hogy az osztrák külügyminiszter számára az egyedül megfelelő állás a „birodalmi kancellár” volna, s mivel ez közjogilag nem lehetséges, legalább a gyakorlatban kell hasonló kompetenciát biztosítani számára. Amikor maga került a külügyminiszteri és a közös minisztertanács elnöki székébe, elfogadhatatlannak tartotta, hogy a két birodalomfél vitáiban semleges álláspontot kell elfoglalnia, s hogy „a külügyminiszternek nincsen szilárd pontja, hogy a levegőben lóg”.²⁶ Át akarta alakítani a közös külügyminiszteri állást: azt vallotta, hogy a közös külügyminiszternek „mindenekelőtt birodalmi politikát kell folytatnia, azaz a belső viszonyokat Ciszlajtániában éppúgy, mint Translajtániában az egység szellemében kell befolyásolnia. Csak ha ez megtörtént, lehet ismét egyáltalán külpolitikáról szó.”²⁷ Ebben a vonatkozásban is Kálnoky nézeteit követte, aki a kül- és belpolitika között olyan összefüggést látott, hogy éppen az aktív külpolitika, mint birodalmi politika, szolgálja vagy szolgálhatja a két birodalomfél összetartozásának, egységének erősítését.²⁸

Mégis hangsúlyozni kell, hogy a külügyminiszter hármaskörrel (a Ház-, a külügyek minisztere és a közös minisztertanács elnöke) – az erről folyó, a dualizmus egész korszakát végig kísérő viták ellenére s annak ellenére, hogy a külpolitika a kiegyezés után is az uralkodó hatalmi területe, előjoga maradt – a ’67-es rendezés korlátokat szabott az abszolút hatalomnak.

Ferenc József és a közös külügyminiszterek

A külügyminiszter a két parlamentnek felelős kormány egyetértésével, azok beleegyezése mellett vitte az ügyeket, s a külügyminisztert a két országos parlamentből választott delegáció felelősségre vonhatta. Ezáltal – az uralkodó minden megőrzött külügyi kompetenciája ellenére – a külügyek beleépültek a dualizmus bonyolult, korlátozottan alkotmányos rendszerébe.²⁹ Márpedig Fe-

26 Aehrenthal emlékirata az uralkodó számára kinevezése előtt, 1906. okt. 23. *Aus dem Nachlaß Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Außenpolitik 1885–1912.* Hrsg. Solomon Wank. Graz, 1994. 411–412.

27 *Aus dem Nachlaß Aehrenthal*, Hrsg. Wank, 364. Somogyi: *Kormányzati rendszer*, 178.

28 Ernst Rutkowski (Hrsg.): *Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie unter besonderer Berücksichtigung des böhmisch-mährischen Raumes. Teil I: Der Verfassungstreue Großgrundbesitz 1880–1899.* München–Wien, 1983. 490. ff. Aehrenthal kiváló biográfusa is Kálnoky tanítványának tartja Aehrenthal: Solomon Wank: *In the Twilight of Empire. Count Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912). Imperial Habsburg Patriot and Statesman.* Volume 1. (Veröffentlichungen der Kommission für die Neuere Geschichte Österreichs Bd. 102/1.) Wien–Köln–Weimar, 2009. 123–157.

29 A magam álláspontját a kérdéssel egyes külpolitikai döntések meghozatalának részletes elemzésével már idéztet, *Kormányzati rendszer...* című könyvemben fejtettem ki, 93–97., 113–127. A történeti irodalomban ettől általában eltérő nézet uralkodik. A dualizmus bonyolult közjogi rendszere a külpolitikát az uralkodó hatalmi szférájának örizte meg (als Domän des Monarchen) – fogalmaz Helmut Rumpel, vagy másutt, kissé árnyaltabban: „Ein grundlegender Wandel,

renc József következetesen tiszteletben tartotta a dualizmus bonyolult, korlátozottan alkotmányos rendszerét. Sokan és sokszor idézték az uralkodónak a dualizmus közjogi harcain iskolázott finom distinkcióját, hogy amikor egy tartományi hivatalnok üdvözölte a császárt, aki alkotmányos uralkodó akar lenni, Ferenc József korrigálta a szónokot: alkotmányos uralkodó nem akar lenni, de az alkotmányt, amelyet ő maga adott, be akarja tartani.³⁰

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen rendszerben a külügyminiszter helyzete nem volt egyszerű. Valószínűleg olyan személyiség volt a legalkalmasabb az állás betöltésére, aki maradéktalanul elfogadta azt a pozíciót, amely Ferenc József birodalmában a miniszternek általában jutott, aki tudomásul vette hivatalnok voltát, megbékélt azzal, hogy a császár szolgája, tőle kapja megbízását, s amikor arra sor kerül, felmentését is.

9. KÉP. KÁLNOKY GUSZTÁV GRÓF, 1898

Külügyminiszterei közül talán Kálnoky állt az uralkodóhoz legközelebb, pontosabban fogalmazva, az ő pályája, világnézete, birodalomfelfogása feleltethet meg leginkább Ferenc József ízlésének. Székely nemesi családból származott, apja még Erdélyben született, Gusztáv Morvaországban, ahol a család házasságokkal viszonylag jelentős birtokokhoz jutott. Kálnoky gróf volt ugyan, de nem a nagy arisztokrata családok ivadéka. Zárkózott merevségével, hideg fölényével, amely olyannyira jellemezte, talán ezt a szociális hátrányát igyekezett kompenzálni.

Szabályos pályát futott be: katonaként kezdte, huszár főhadnagy, állítólag lóháton vonult a Ballhausplatzra, hogy alkalmazását kérje, katonáiból a diplomáciai szolgálatba. Elfogadott karrier volt ez a birodalomban, talán azért is, mert hasonlított az uralkodóéhoz. Az 1910-es népszámlálás alkalmával Ferenc József „önálló hivatalnok”-nak vallotta magát, fél századdal korábban nyilván katonát mondott volna. Kálnoky kiváló bürokrata volt, megfontolt, tökéletesen fegyelmezett, önuralma semmilyen szituációban nem hagyta el, fáradhatatlanul dolgozott, foglalmazta a szabatos, világos diplomáciai iratokat, személyzetének alig hagyva feladatokat. A német kultúrában nevelkedett, a birodalmi egység erősítése felfogásának meghatározó elemét képezte. Világnézete

zumindenst in formalrechtlichem Sinn, trat hierin erst 1867 ein, als die Außenpolitik und der Außenminister einer breiter verankerten Mitwirkungs- und Verantwortlichkeitsstruktur eingegliedert wurde, ohne daß daraus eine Verantwortlichkeit im Sinne der konstitutionellen Ministerverantwortlichkeit geworden ist.” Rumpler: *Die rechtlich-organisatorischen*, 24., 13.

30 Fritz Fellner: Kaiser Franz Joseph und das Parlament. Materialien zur Geschichte der Innenpolitik Österreichs in den Jahren 1867 bis 1873. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 9 (1956) 287–347.

10. KÉP. FERENC JÓZSEF TITKOS TANÁCSOSSÁ NEVEZI KI
DR. WILHELM EXNERT, 1909

konzervatív volt, de nem az osztrák konzervativizmus fő irányzatában, a Taaffe képviselte tartományi föderalizmusban, hanem a pozícióját egyre inkább elvesztő német centralizmusban kereste a Monarchia megerősítésének lehetőségét.

Kálnoky talán egyetlen vonatkozásban tért el a szabályos bürokrata típusától. Már fiatalemberként a galíciai garnizonba két láda könyvvel érkezett, s később is módszeresen és sokat olvasott. Amikor az 1860-as években Londonban követségi tanácsosként szolgált, Ernst Plener társaságában járta az antikváriumokat, könyvritkaságokat és képeket gyűjtött, maga is festegetett – de erről a furcsa szeszélyéről az uralkodónak bizonyára nem voltak ismeretei.³¹

Ferenc József abszolút mértékben megbízott benne. Ő töltötte be leghosszabb ideig a dualista Habsburg-monarchia külügyminiszeri tisztségét. Első lemondását az uralkodó nem fogadta el. Ferenc József egyébként is elutasította, hogy egy miniszter, ha terveit nem képes megvalósítani, egyszerűen lemondjon – ez az ő szemében privát szeszélynek számított. A minisztert az uralkodó nevezi ki, és menti fel, ha jónak látja. Második lemondási kérelmét Ferenc József elfogadta, és sajnálattal, meleg hangon köszönte meg szolgálatait. Amikor azonban Kálnoky a búcsúaudiencián beszélni szeretett volna vele utóda kiválasztásáról, a császár lakonikusan közölte, hogy már döntött.³²

31 Ernst Freiherr von Plener: *Erinnerungen*. 3 Bde. Leipzig–Stuttgart, 1911–1921. I. 97. Ferenc József és udvara antiintellektuális jellegéről újabban: Helmut Rumpler: Die Intellektuellen in Cisleithanien. In: *Soziale Strukturen*. Hrsg. Helmut Rumpler – Martin Seger. Wien, 2010. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. IX/2.) 1127–1128.

32 Ernst CORMONS [Emanuel Urbas]: *Schicksale und Schatten. Eine österreichische Autobiographie*. Salzburg, 1951. 79.

Kálnoky soha többet nem szerepelt az uralkodó környezetében. Évekig egyedül, visszavonultan élt: nincs többé köze a császárhoz – ez a szabályos pálya.³³

Halála után Ferenc József fogadta a volt külügyminiszter testvérébátyját Alexander Kálnoky grófot és azt mondta neki, hogy nemcsak az államférfit, hanem barátját veszítette el benne.³⁴ Ha tényleg legalább ehhez hasonlót mondott neki a császár, már az is nagy dolognak számított: ezt jelentette a „barátság” Ferenc József szótárában.

Kálnoky minden bizonnyal olyan formátumú politikus volt, amilyen Ferenc József igényeinek megfelelt. Az uralkodó ugyanis idegenül állt szemben az igazán tehetséges emberekkel, amilyen Bruck pénzügyminiszter, Tegetthof admirális, vagy Andrassy külügyminiszter volt, akkor is, ha időlegesen igénybe vette is szolgálataikat. Nem szerette azokat a minisztereket, Schmerlinget, vagy Plenert, akiknek túl határozott politikai meggyőződésük volt, önállóbb, mint amilyen egy hivatalnok számára megengedhető.

Kézenfekvő a kérdés: egyszerűen a középszerű ember féltékenysége mutatkozott meg idegenkedésében? A modern Ferenc József-biográfiák valóban előszeretettel írnak Ferenc József alacsonyabbrendűségi érzéséről.³⁵ A teória minden bizonnyal Friedjung jellemrajzára megy vissza, amit a történetész-zsurnaliszta még 1919 áprilisában publikált egy német folyóiratban. Én magam óvakodnék a pszichológiai elemzéstől, ehhez nemcsak szakmai ismereteim, de a releváns történeti adatok is hiányoznak. Mégis megkockáztatom az elmélettel szembeni kételkedést: az isten kegyelméből való uralkodás, amiben Ferenc József minden jel szerint őszintén és kétely nélkül hitt, felmentette őt az alól, hogy képességeit akárcsak magában másokkal kelljen összemérnie.

Ferenc József és a többi közös miniszter

A közös hadügyminiszter szerepét nem lehet a külügyminiszteréhez hasonlítani. Súlyát és kompetenciáját több tényező korlátozta. Nem pusztán az, hogy hangsúlyozottan az uralkodó volt a legfőbb hadúr, a hadsereg vezetése őfelsége fejedelmi joga maradt. A közös hadügyminiszternek a katonai vezetésen belül is osztoznia kellett másokkal: a hadsereg főfelügyelőjével (ezt a funkciót főhercegek töltötték be, 1868 és 1895 között a császár nagybátyja, Albrecht főherceg, 1906–1914 között pedig Ferenc Ferdinánd trónörökös), a katonai

33 Kálnoky pályájáról: Heinrich Friedjung: Graf Kálnoky. In: Uő: *Historische Aufsätze*. Stuttgart-Berlin 1919. 327–361.; Friedrich Engel-Janosi: Graf Kálnokys Rücktritt als Außenministre im Mai 1895. In: Uő: *Geschichte auf dem Ballhausplatz. Essays zur österreichischen Außenpolitik 1830–1945*. Graz–Wien–Köln, 1963. 233–359.; Walter Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg. Die österreichisch-ungarischen Außenpolitik unter Gustav Graf Kálnoky 1881–1895*. Wien–Köln–Weimar, 1993. Kálnoky megpróbált a császárnak javaslatot tenni utódjára, de ő azt elutasította: Cormons: *Schicksale und Schatten*, 79–80.

34 Friedjung: *Geschichte in Gesprächen*, I. 1898–1903. 94

35 Jean Paul Bled: *Franz Joseph „Der letzte Monarch der alten Schule”*. Wien–Köln–Graz, 1988. 358 f.

kancellária igazgatójával,³⁶ valamint a vezérkari főnökkel, aki az 1860-as évektől a hadügyminisztertől független, önálló hatalommá lett.³⁷ Nagyon jellemző, hogy az uralkodó katonai tanácsadói között a hadügyminisztert alig említik a jól értesült egykorú források.

A hadügyminiszter³⁸ küzdött azokkal a gondokkal, amelyekkel a másik két közös miniszter is: a parlamenti felelősség vállalása és érvényesítése; a birodalom – az ő esetében a hadsereg – egységének görcsös őrzése a vélt vagy valós magyar törekvések ellenében, de emellett védelmeznie kellett a saját pozícióját más katonai hatóságokkal szemben is. Ha valakinek, neki feltétlenül szüksége volt a közös kormányra, annak létére és támogatására. A hadügyminiszter legfőbb feladata ugyanis abban állt, hogy a közös minisztertanácsban számot adjon a birodalom katonai helyzetéről, a kormányzat hadseregfejlesztési igényeiről, s azután a delegációban megszerezze a katonai költségvetés alkotmányos jóváhagyását.³⁹

1867-ben egyetlen, ténylegesen új közös minisztériumot szerveztek, a közös pénzügyminisztériumot (a kül- és a hadügyminiszter egyszerűen a korábbi birodalmi miniszter örökébe lépett). A közös pénzügyminiszter volt a par excellence közös miniszter, akinek a funkciója abból eredt, hogy a birodalomnak deklaráltan közös ügyei lettek. Némi ironiával azt is mondhatjuk, a közös pénzügyminisztérium a két országból beérkező, a közös kiadások fedezésére befolyt összeg elszámolási hatósága volt.⁴⁰ Azért a gyakorlatban ennél jóval szélesebb és önállóbb feladatkör jutott neki. A közös pénzügyminiszter tárgyalt a két országos miniszterrel a közös kormány anyagi igényeiről, közvetítő szerepet töltött be a közös miniszterek és az országos kormányok között, amit megkönnyített az a körülmény, hogy a közös pénzügyminiszter rendszerint korábban valamelyik országos kormányban töltötte be ugyanezt a pozíciót,⁴¹ vagy a külügyminisztérium olyan magas rangú tisztviselője, osztályfőnöke volt, akinek éppen a két országgal való kapcsolattartás volt a feladata.⁴² Hivatali előéletének köszönhetően

36 A katonai kancellária feladata volt, hogy személyi javaslatot tegyen a katonai vezető posztokra, a katonai diplomáciát vezesse, a katonai érdekeket védelmezze az állam belső kormányzatával való együttműködésben és hogy közvetítsen a vezérkari főnök és a kormányok között.

37 A fegyveres erők fejlesztése a vezérkari főnök feladata volt.

38 1882-ig a közös hadügyminisztert „Reichskriegsminister”-ként nevezi ki az uralkodó, ettől kezdve használatos a „közös” miniszter kifejezés, de a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvekben továbbra is, egészen 1896-ig Reichskriegsminister szerepel. 1911-től a k.u.k. gemeinsamer Kriegsminister helyett a k.u.k. Kriegsminister elnevezést használják. Vö. Anatol Schmied-Kowarzik: Einleitung. In: *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1908–1914*. Bearbeitet von Anatol Schmied-Kowarzik. Bp., 2011. 77–82.

39 A kérdés sokágú irodalmából itt a magam tanulmányára hivatkoznék: Somogyi: *Kormányzati rendszer*, 104–110.; az újabb irodalomból pedig: Schmied-Kowarzik: *Einleitung*, 35–51., 72–82.

40 1878 után az okkupált tartományok közigazgatása tartozott még a kompetenciájába. E két tartomány vonatkozásában tényleges közigazgatási hatóságként működött. Friedrich F. G. Kleinwächter: *Der Untergang der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Leipzig, 1920. 224.

41 Franz Karl Freiherr von Becke, Lónyay Menyhért gróf, Ludwig Freiherr von Holzgethan, Szlávy József.

42 Leopold Friedrich Freiherr von Hofmann és Kállay Béni.

11. KÉP. KATONAI VEZETŐK ÜLÉSE
A CSÁSZÁR ELNÖKLETÉVEL, 1908

valamennyi pénzügyminiszter jól ismerte az országok belső viszonyait, a pártokat és a vezető politikusokat, alkalmas volt arra, hogy a költségvetés támogatásához a két parlamentnek felelős országos kormányokat és a delegációkat megnyerje. A gyakorlatban úgy alakult, hogy a közös pénzügyminisztérium lett a „magyar tárca”,⁴³ s ezt a hagyományt az uralkodó tiszteletben tartotta, pontosan tudta, hogy szüksége van az

olyanféle közvetítő emberekre, amilyenek közös pénzügyminiszterei voltak. Andrassy ugyan a közös kormányban is paritást szeretett volna, s minthogy a paritáshoz – ahogy fogalmazott – a három közül az egyik közös minisztert ketté kellene szelni, nagyon is elképzelhetőnek tartotta, hogy időnként egyszerre két magyar töltsön be közös miniszteri posztot. Az uralkodó azonban, amikor a magyarnak tekintett Berchtoldot nevezte ki külügyminiszternek, Burián közös pénzügyminisztert felmentette állásából, mintegy evidenciaként, hogy ti. egyszerre nem ülhet két magyar a közös kormányban.⁴⁴

* * *

A közös minisztériumok funkciójának bemutatásakor igyekeztem érzékeltetni, hogy mit jelentett a közös miniszterek „felelős” volta, azaz parlamenti felelőssége. A közös miniszterek közvetlenül a delegációknak, közvetve pedig – minthogy a két ország kormányainak egyetértésével vitték az ügyeket – a két parlamentnek tartoztak felelősséggel. A közös minisztertanács volt az a grémium, ahol a közös miniszterek és az országos miniszterek találkoztak egymással, döntést hoztak, de legalábbis érdemben tanácskoztak a birodalom dolgairól úgy, hogy az országos miniszterek mindig hivatkozhattak és hivatkoztak is parlamenti felelősségükre. A közös minisztertanács *a közös ügyek alkotmányos kezelésének fóruma* volt, és egyben szimbolizálta is, hogy az alkotmányosság milyen mértékben juthat érvényre a közös ügyekben. Ferenc József mindig

43 A dualizmus fél százada alatt majd négy évtizedig magyar ember töltötte be a közös pénzügyminiszteri tisztséget. Nem volt törvényileg rögzítve, a gyakorlatban alakult úgy, hogy a közös pénzügyminisztérium Himmelpfortgassei palotájában csak akkor ült osztrák politikus, ha a külügyminiszter magyar volt. Az ugyanis sohasem fordult elő, hogy a közös hadügyminiszter magyar honos lett volna.

44 Hugo Hantsch: *Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann*. Graz–Wien–Köln, 1963. 2. Bd. I. 248.

jelen volt a közös minisztertanácsban, vagy személyesen, vagy úgy, hogy a külügyminiszterek hivatkoztak rá, akaratára, hogy az uralkodó mennyire fontosnak tartja az egyik, vagy másik ügyet, azaz a császár óhajával presztíonálták a résztvevőket.⁴⁵ A minisztertanács jegyzőkönyvét tudomásulvételre felterjesztették az uralkodónak. Az „Allerhöchste Kenntnissnahme” nem volt üres formalitás. Gondoljuk csak el:

1867. február 14-től, amikor a dolog meritumát tekintve az első közös minisztertanácsot tartották, 1915. március 8-ig, amikor az agg uralkodó utoljára elnökölt a közös miniszterek értekezletén, közel 600 konferenciát tartottak. Minden bizonnyal ő volt az egyetlen ember, aki végigolvasta a 600 jegyzőkönyvet, széljegyzeteket fűzött szinte mindegyikhez, legalább egy „Oh!”-t vagy kérdőjelet. Beust már régen iskolai tananyag, Tegetthoff katonai iskolák névadója, Andrassy sugárút lett, de Ferenc József még mindig ott ült a Hofburg konferenciatermében, s 1915-ben szinte ugyanazzal a mondattal nyitotta meg a minisztertanácsot, mint 1870-ben.⁴⁶ Akár tiszteletet is kelthet, hogy fél századon át rótt a minisztertanácsi jegyzőkönyvek margójára jellegzetes apró betűivel megjegyzéseit. Az állandóságot, a változatlanságot szimbolizálta a birodalomban, ahol a századvégen már legkülönbözőbb műhelyekben javában érlelődtek a Monarchia átalakítási tervei: a trónörökös környezetében, a szociáldemokrata munkásmozgalomban, s ami az uralkodó számára talán megfoghatóbb, és elfogadhatóbb lett volna, magán a Ballhausplatzon. De ezeket a terveket már tudatáig sem engedte eljutni. És megadatott neki – az Isten kegyelméből uralkodó császárnak –, hogy jókor halt meg...

12. KÉP. Közös MINISZTERTANÁCSI ÜLÉS
A CSÁSZÁR ELNÖKLETÉVEL, 1898

45 Az uralkodó szerepéről a közös minisztertanácsban részletesen Somogyi: *Kormányzati rendszer*, 97–101.

46 Az 1870. július 18-i minisztertanácsra gondolok, amely a maga nemében éppúgy háborús minisztertanács, mint az 1915. március 8-i. Az előbbin arról volt szó, revansot kell-e venni Königrätzért, az utóbbin, tartható-e a Monarchia területi állománya. A jegyzőkönyv bevezető mondata 1870-ben: „fordere Allerhöchstderselbe die Anwesenden auf, ihre Ansichten mit aller Offenheit auszusprechen.”; 1915-ben: „Allerhöchstderselbe lege den größten Wert darauf, daß jeder Teilnehmer an der Konferenz seine Anschauung vollkommen aufrichtig [...] zum Ausdruck bringe.”

1. KÉP. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR, 1916

Ferenc József és az első világháború

Ferenc József császár- király hosszú uralkodását háborúk foglalták keretbe: az 1848–1849-es forradalmak és a magyar szabadságharc idejére esett trónra lépése (1848. december 2.), és javában zajlott még az első világháború, mikor földi pályafutását befejezte (1916. november 21.). Ez utóbbi, a világtörténelem első totális háborúja ráadásul az ő tevékeny közreműködése révén robbant ki, végét (és birodalma pusztulását) azonban ismeretes módon már nem érthette meg. Milyen szerepet játszott az agg uralkodó a „Nagy Háború” létrejöttében? – ez az egyik alapvető kérdés, amely a történetírást immár száz esztendeje foglalkoztatja.

A szarajevói merénylet és a Szerbiának küldött osztrák–magyar hadüzenet között eltelt kerekén egy hónap – az úgynevezett *júliusi válság* – alighanem a 20. századi történelmünk egyik legfontosabb időszaka. A bécsi döntéshozóknak arról kellett ezalatt döntenüik, kihasználják-e Ferenc Ferdinánd trónörökös és hitvese meggyilkolását egy Szerbia elleni háború kiprovokálására. Ismeretes módon a döntés végül igenlő lett, ám a Monarchia közös minisztertanácsnak egyik legbefolyásosabb tagja, Tisza István magyar miniszterelnök jó két hétig akadályozta az egyhangú határozat megszületését. A grémium más tagjairól a történetírás már régen kiderítette, hogy határozottan a háború pártján voltak, éspedig gyakorlatilag a szarajevói merényletet közvetlenül követő napoktól kezdve. De vajon mi volt az álláspontja az uralkodónak? Ez a kérdés természetesen nem Ferenc József végső álláspontjára vonatkozik. Mint államfő és mint Legfelsőbb Hadúr, háború és béke kérdésében egy személyben neki kellett az Osztrák–Magyar Monarchiára nézve a nemzetközi jogilag érvényes döntést meghozni. Ezt meg is tette: 1914. július 28-án Szerbiának az ő jóváhagyásával küldték el a hadüzenetet, azaz nyilvánvalóan támogatta és helyeselte a háborús megoldást. A kérdés valójában arra vonatkozik, hogy Ferenc József háborút támogató álláspontja vajon mikor alakult ki? Menet közben, tehát Tiszához hasonlóan, akit meg kellett győzni a Szerbia elleni háború elfogadásáról? Vagy az uralkodó is azok közé a döntéshozók közé tartozott, akik kezdetől határozottan a fegyverekre bízta volna a déli szomszéddal kialakult konfliktus megoldását?

A kérdés eldönthetősége természetesen hiteles történeti források meglétét feltételezi. Az uralkodó azonban köztudomásúlag nem vezetett naplót és fennmaradt levelezése sem alkalmas arra, hogy belőle a fentebbi kérdésre vonatkozólag releváns információkat nyerjünk.

2. KÉP. KÖZÖS MINISZTEREK ÉS KATONAI VEZETŐK ÜLÉSE
A „JÚLIUSI VÁLSÁG” ALATT, 1914. JÚLIUS 16.

Így maradnak legközvetlenebb munkatársainak naplói, visszaemlékezései, amelyekből azonban teljes részletességgel nem rekonstruálható Ferenc József korabeli álláspontja, illetve annak esetleges változása. Mindenesetre a *júliusi válság* nemzetközi historiográfiája a 20. század hetvenes éveig az uralkodó szerepét meglehetősen marginalizálta, és helyette a közös külügyminisztert, Leopold Berchtold grófot állította az események középpontjába mint legfontosabb főszereplőt. Ferenc Józsefet eszerint vagy határozottan békepártiként, vagy alapvetően ugyan a szerbek elleni erőteljes fellépés híveként, ám ezen álláspontját illetően kezdetben meglehetősen bizonytalan, határozatlan szereplőként ábrázolták, aki csak munkatársainak, mindenekelőtt Berchtold külügyminiszternek és Conrad von Hötzendorf vezérkari főnöknek az erőteljes nyomására hagyta jóvá a háborús döntést. Ez a kép mindenekelőtt Albert Margutti bárónak, a császári főhadsegéd, Eduard Paar gróf egykori szárnysegédjének visszaemlékezésein alapult, aki egyebek között így jellemezte az uralkodót:

„Hogyan tűnik lehetségesnek, hogy egyszer csak éppen a békeszerető öreg császár legyen az, aki meggyújtotta a világégés fáklyáját? Köztudott volt éspedig régóta, hogy Ferenc József császár nem ismert maga számára nagyobb feladatot, mint hogy a békét minden eszközzel, személyes tekintélyének teljes latba vetésével fenntartsa. [...] A beavatottak az elejétől fogva bizonyosak voltak benne, hogy az öreg császár egyáltalán nem akarja a háborút. Az egész udvar át volt hatva ettől a meggyőződéstől. Úgy mesélte el nekem Paar gróf főhadsegéd a kritikus napokban, hogy a császárt elborzasztotta a háború kitörése. Kézenfekvő ellenvetésemre, hogy akkor el kellett volna kerülnie azt, Paar mindenesetre nem tudott elfogadható választ adni, és Berchtold gróf külügyminiszterre hárította a felelősséget.”¹

Margutti véleménye alighanem magán viseli az ura iránt végsőkig lojális, hűséges szolga elfogultságát, ezért visszaemlékezéseinek forrásértékével kapcsolatban indokolt lehet némi fenntartás. Az egykori szárnysegédnek egyébként is aligha lehettek megbízható információi azokról a zömükben négyyszemközti megbeszélésekről, amelyeket az uralkodó a júliusi válság sorsdöntő napjaiban birodalma legfőbb politikai és katonai vezetőivel folytatott. Közülük különösen fontosak az események egyik vitathatatlan főszereplőjének, Leopold Berchtold gróf külügyminiszternek az emlékei. Ezek lényeges részletei 1964 óta a nagyközönség számára is hozzáférhetőek, miután Hugo Hantsch kétkötetes életrajzi monográfiájában bőségesen idéz belőlük. Mindezek alapján megállapítható, hogy Ferenc József július elején még egyáltalán nem döntött a háború mellett. Berchtold szerint július 2-án „A császár, aki elkerülhetetlennek tartja ugyan a Szerbiával szembeni erőteljes fellépést, ám a katonai akcióra azonban még nem látja érettnek a helyzetet, kijelentette, hogy egy ideig várakozó álláspontra helyezkedik. Mindent alaposan meg kell fontolni, mielőtt a határozott döntések megszületnek.” Hantsch összefoglalóan teszi hozzá: „Ezzel a döntéssel végződött a merényletre adott politikai reakció első szakasza; azzal végződött, hogy minden

1 „Wie erscheint es nun möglich daß gerade der friedensliebende alte Kaiser auf einmal jener sein konnte, der die Fackel des Weltenbrandes anzündete? Man wußte allgemein und seit langem, daß sich Kaiser Franz Joseph keine höhere Aufgabe stellte, als jene, mit allen Mitteln und mit vollstem Einsatze seiner persönlichen Autorität unter jeder Bedingung den Frieden zu erhalten [...] Für die Eingeweihten stand es von allen Anfänge fest, daß der alte Kaiser den Krieg durchaus nicht gewollt habe. Der ganze Hof war von dieser Überzeugung durchdrungen. So erzählte mir Generaladjutant Graf Paar in den kritischen Tagen, daß der Kaiser entsetzt sei über den Ausbruch des Krieges. Auf meine naheliegende Gegenfrage, daß er denselben dann eben hätte vermeiden sollen, wußte Paar allerdings keine einleuchtende Erwiderung zu geben und schob die Schuld auf den Minister des Äußeren Grafen Berchtold.” Albert Margutti: *Vom alten Kaiser. Persönliche Erinnerungen an Kaiser Franz Joseph I. Dritte Auflage.* Leipzig–Wien, 1924. 391., 393.

függőben maradt. Egy gyors, határozott és tekintélyt parancsoló Szerbia elleni büntető expedíció elmaradt.”²

De hasonlóképpen emlékezik egy másik kortárs diplomata, Emanuel Urbas is, aki szerint „A másik akadály maga a korona volt. Érthető volt, hogy az öreg úr békében kívánta befejezni kormányzását. [...] Tisza és a császár nyilvánvaló ellenkezése a háborúval szemben néhány napig tompította a háborús hangulatot a Ballhausplatzon. Berchtold nem az az ember volt, aki le tudott győzni ilyen ellenállást, ez már a balkáni háború alatt is bebizonyosodott. Energiája ezúttal is nagyon gyorsan elapadt volna, de tetterős kabinetfőnöke, Hoyos gróf teljes határozottsággal ellenszegült. Július 4-én Berchtold még mindig arról panaszkodott, hogy a császár és a nagy hatalmú magyar miniszterelnök akarásával szemben nem tud háborút viselni.”³

Az uralkodó kezdeti határozatlanságát támasztja alá egy másik koronatanú, Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök is, aki visszaemlékezéseinek negyedik kötetében így örökíti meg a Ferenc Józseffel július 5-én folytatott beszélgetését: „A szó azonnal a politikai helyzetre terelődött. Őfelsége tökéletesen átlátta azt, és teljes mértékben tisztában volt a helyzet komolyságával. Én Őfelségével szemben is kifejtettem álláspontomat a Szerbia elleni háború elkerülhetetlenségéről. Őfelsége: »Igen, ez teljesen igaz, de hogyan fog Ön hadat viselni, ha mindenki nekünk esik, különösen Oroszországra?« Én: »Németország csak támogatna minket?« Őfelsége kérdően nézett rám és azt mondta: »Ön biztos Németországban?« Ő ugyanis megbízta a trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceget, hogy Konopistében kérjen nyilatkozatot a német császártól, hogy a jövőben is feltétlenül számíthatnánk-e Németországra? A német császár azonban kikerülte a kérdést, és adós maradt a válasszal. Én: »Felség, de tudnunk kell, hogy állunk?« Őfelsége: »Tegnap este egy jegyzéket küldtünk Németországba, amelyben egyértelmű választ követelünk.« Én: »Ha a válasz úgy hangzik, hogy Németország a mi oldalunkon áll, akkor háborút intézünk Szerbia ellen?« Őfelsége: »Akkor igen (majd rövid gondolko-

2 „Der Kaiser, der zwar ein kraftvolles Auftreten gegen Serbien für unvermeidlich hält, die militärische Aktion aber für noch nicht spruchreif ansieht, erklärte sich für eine vorläufig abwartende Haltung. Es sei alles noch wohl zu überlegen, bevor definitive Entschlüsse gefaßt werden.“ „Mit dieser Entscheidung endete die erste Phase der politischen Reaktion auf das Attentat; sie endete damit, daß alles in Schwebe blieb. Eine rasche, entschiedene und eindrucksvolle Strafexpedition gegen Serbien unterblieb.“ Hugo Hantsch: *Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann*. Bd. II. Graz, 1963. 562–563.

3 Das andere Hindernis lag bei der Krone selbst. Es war begreiflich, daß der alte Herr den Wunsch hegte, seine Regierung in Frieden zu beschließen. [...] Das offenkundige Widerstreben Tiszas und des Kaisers gegen einen Krieg dämpfte einige Tage die kriegsrische Stimmung auf dem Ballhausplatze. Berchtold war nicht der Mann, solche Widerstände niederzukämpfen, das hatte er schon während des Balkankrieges bewiesen. Seine Energie wäre auch diesmal sehr rasch erlahmt, hätte sich dem nicht sein tatkräftiger Kabinettschef Graf Hoyos mit aller Entschiedenheit widersetzt. Am 4. Juli klagte Berchtold noch, gegen den Willen des Kaisers und des mächtigen ungarischen Ministerpräsidenten könne er keinen Krieg führen.“ Ernest U. Cormons: *Schicksale und Schatten*. Salzburg, 1951. 161.

dás után folytatta), de ha Németország nem ezt a választ adja nekünk, akkor mi lesz?» Én: »Akkor mindenesetre egyedül maradtunk.«

De hamarosan meg kell kapnunk a választ, mert a nagy döntés attól függ.⁴ Conrad visszaemlékezéseiből mindenesetre egyértelműen kiolvasható, hogy Ferenc József július első napjaiban már hajlott a fegyveres megoldásra, ám döntését a német támogatástól tette függővé. Ez a „feltételes háborúpártiság” a külügyminiszter és a vezérkari főnök memoárjainak alapján plauzibilis megoldásnak számított az uralkodó magatartásának jellemzésére a júliusi válság kezdeti szakaszában. 1971-ben azonban az osztrák származású amerikai történész, Robert A. Kann újabb, fontos történeti dokumentumok nyilvánosságra hozásával⁵ felkínálta a lehetőségét annak, hogy az osztrák–magyar uralkodóról a történettudomány másfajta képet rajzoljon. A szóban forgó publikáció Heinrich Kanner (a 19. század első évtizedeiben ismert bécsi újságíró) és Leon Biliński közös pénzügyminiszter 1915–1917 között folytatott néhány beszélgetését tartalmazta. Ezek során Biliński azt állította, hogy Ferenc József nemcsak a júliusi válság kezdetén, de már 1913 tavaszától határozottan elkötelezte magát a háború mellett, és számolt Oroszország részvételével – vagyis egy nagy kontinentális összecsapás lehetőségével is! Kann ugyan leszögezte, hogy az egykori pénzügyminiszter leleplező kijelentéseit ő maga nem kívánja összekapcsolni a háborús felelősség kérdésével, ez azonban szándékaitól függetlenül szinte elkerülhetetlen volt. Az amerikai történész – saját szavai szerint – tanulmányában „az ördög ügyvédjeként” sorra vett minden olyan szempontot, melyek alapján Kanner és Biliński állításainak hitelét kétségbe lehetne vonni, ám végül úgy ítélte meg, hogy nincs alapja a kételynek. Szerinte ugyan érthető, ha valaki az általa publikált kijelentések alapján a császárt a korábbinál lényegesen kedvezőtlenebbül ítéli

4 „Die Sprache kam sogleich auf die politische Lage. Seine Majestät überblickte sie vollkommen und war sieb ganz im klaren über ihren Ernst. Ich äußerte auch Seiner Majestät gegenüber meine Ansicht von der Unvermeidlichkeit eines Krieges gegen Serbien. S. M.: »Ja, das ist ganz richtig, aber wie wollen Sie Krieg führen, wenn alle dann über uns herfallen, besonders Rußland?« Ich: »Wir haben doch die Rückendeckung durch Deutschland?« Seine Majestät blickte mich fragend an und sagte: »Sind Sie Deutschlands sicher?« Er habe dem Thronfolger Erzherzog Franz Ferdinand aufgetragen, in Konopist vom Deutschen Kaiser die Erklärung zu verlangen, ob wir auch in Hinkunft unbedingt auf Deutschland rechnen könnten. Der Deutsche Kaiser sei der Frage ausgewichen und die Antwort schuldig geblieben. Ich: »Eure Majestät, wir müssen aber wissen, wie wir daran sind.« S. M.: »Gestern abends ist eine Note nach Deutschland abgegangen, in der wir klare Antwort verlangen.« Ich: »Wenn die Antwort lautet, daß Deutschland auf unserer Seite steht, führen wir dann den Krieg gegen Serbien?« S. M.: »Dann ja; (nach kurzem Hindenken setzte Seine Majestät fort:) wenn Deutschland uns diese Antwort aber nicht gibt, was dann?« Ich: »Dann stehen wir allerdings allein. Wir müßten die Antwort aber bald haben, denn davon hängt die große Entscheidung ab.« Feldmarschall Conrad: *Aus meiner Dienstzeit*. Bd. IV. Wien–Leipzig–München, 1923. 36–37.

5 Robert A. Kann: *Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges. Eine Betrachtung über den Quellenwert der Aufzeichnungen von Dr. Heinrich Kanner*. Österr. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte 274/3, 1971.

3. KÉP. FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF, 1914

meg, ám Ferenc József külpolitikáját valójában 1859-től kezdődően *egészében* kell értékelni és így már egészen más a helyzet.⁶

A Biliński-interjúk közzétételét követően azonban rövidesen a „békétábor” (azaz a császár békés vagy legalábbis vonakodóan háborúpárti magatartásához ragaszkodók) is újabb munícióhoz jutottak. Az osztrák levéltáros, Peter Broucek, aki talán a legjobban ismeri a korszak iratanyagát a bécsi Kriegsarchivban, 1974-ben közzétette a német főhadiszállásnál működő egykori osztrák–magyar delegátus, Alois Klepsch-Kloth von Roden vezérőrnagy visszaemlékezéseinek több fontos részletét.⁷ Ezek egyike egy 1915. május 22-i audienciára vonatkozott, ahol Klepsch-Kloth szerint a császár újra előhozta a háború kitörésének kérdését. A tábornok megjegyzésére, miszerint akkoriban (ti. 1914. július elején) ő is azon a nézeten volt, hogy háború nem áll küszöbön, mivel ismerte az uralkodó ellenszenvét a népeknek oly sok szomorú következményt hozó háborúkkal szemben, Ferenc József valósággal felcsattant: „– Mit akar Ön? Alkotmányos uralkodó vagyok, nem abszolút uralkodó, ezért nem tehettem mást! A korona minden mértékadó tanácsadója ellenem volt, és három teljes hétig keményen ellenálltam a helyzet kiélezésével szemben, amely háborúhoz vezethetne, hiába! Nem hagyták magukat meggyőzni, és három hét hiábavaló erőfeszítés után engedtem!”⁸

Ily módon a szakmai közönség Kanner és Klepsch-Kloth visszaemlékezéseinek ismeretében sem jutott közelebb ahhoz, hogy határozottan állást foglalhasson Ferenc József háborúval kapcsolatos alapvető beállítottságát illetően, minthogy az idevágó források továbbra is ellentmondásosak voltak. Ezért a nemzetközi történetírás a császár szerepének középpontba állításától a későbbiekben is inkább tartózkodott. Ahogy közeledett azonban az első világháború kitörésének centenáriuma, várható volt, hogy ez a helyzet hamarosan meg fog változni.

A „Nagy Háború” történetét feldolgozó számtalan új publikáció között már fizikai jellemzőit tekintve is különleges helyet foglal el a nagyvilág számára manapság legismertebbnek számító osztrák hadtörténész, Manfred Rauchensteiner munkája. Ő az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús szerepléséről a múlt század kilencvenes éveinek elején publikált és komoly szakmai elismerést kapott kötetét⁹ jelentősen kibővítette és részben újra írta,

6 Robert A. Kann: Paraphrase zum Thema „Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges”. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Bd. 26. 1973. 455.

7 Peter Broucek: Chef des Generalstabes und Oberster Kriegsherr. Aus den Erinnerungen des Feldmarschalleutnants Alois Klepsch-Kloth von Roden, k.u.k. Delegierten im Deutschen Grossen Hauptquartier. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Bd. 27. 1974. 385–401.

8 „Was wollen Sie? Ich bin ein konstitutioneller Monarch, kein absoluter Herrscher und konnte daher nicht anders! Ich hatte von Haus aus alle maßgebenden Ratgeber der Krone gegen mich, volle drei Wochen habe ich mich scharf gegen jede Verschärfung gewehrt, die zum Kriege führen könnte, vergebens! Sie ließen sich nicht überzeugen und nach drei Wochen vergeblichen Bemühens mußte ich nachgeben!” Uo. 392.

9 Manfred Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz–Wien–Köln, 1993. 1994.²

4. KÉP. DÍSZSZEMLE SCHÖNBRUNNBAN FERENC JÓZSEF RÉSZVÉTELEVEL, 1913

majd az immáron 1222 oldalas *magnum opus*t 2013-ban kiadta.¹⁰ Ebben külön fejezetben tárgyalja Ferenc Józsefnek a júliusi válságban játszott szerepét, és ennek során lényegesen kritikusabb hangot üt meg, mint az 1993-as első kiadásban. Miként a bővített kötet ismertetésében a német történészprofesszor, Günther Kronenbitter írja: „Az 1993-as ábrázolástól eltérően Rauchensteiner az új változatban kifejezetten mint főszereplőét határozza meg a császár részét a háború elindításában (123ff., 641–644.). Ferenc József hajlandóságát, hogy egy háborút – adott esetben akár az európai nagyhatalmak háborúját is – kockáztasson, aligha lehet kétségbe vonni. Az általa kinevezett diplomáciai, katonai és kormányzati tanácsadók javasolták a háborút megoldási stratégiaként, és az uralkodónak alapvetően szabad keze volt, hogy más tanácsadókat keressen magának. Hogy azonban a császár maga milyen mértékben határozta meg a folyamatot tartalmi szempontból, Rauchensteiner sem tudja megvilágítani.”¹¹

Miként indokolja Rauchensteiner az uralkodó szerepének átértékelését? Először is azzal, hogy Ferenc József a júliusi közös minisztertanácsi üléseken nem vett részt. Június 29-én, azaz a merényletet követő nap visszautazott Ischlből Bécsbe, majd július 7-én újra elhagyta a fővárost és visszavonatozott Ischlbe. Tény, hogy sem a július 7-i, sem a július 19-i tanácskozáson nem volt jelen, ami az osztrák történész szerint árulkodó bizonyítéka annak, hogy az uralkodó már meghozta a döntését. Rauchensteiner szerint „Ha Ausztria–Magyarország alkotmányos monarchia lett volna, amelyben az uralkodóra csupán a reprezentációs feladatok hárulnak, távolmaradása egy sorsdöntő tanácskozástól talán nem játszott volna ilyen nagy szerepet. De a Habsburg-monarchiában a császár sokkal többel rendelkezett, mint reprezentációs funkcióval, és éppen a háborúról vagy békéről szóló döntések függtek a császár személyétől. Foggal-körömmel védte néhány előjogát, mindenekelőtt a katonai ügyek teljes területén. Isten kegyelméből való uralkodóként látta magát, és magától értetődőnek vélte, hogy minden hivatalnok és mindenekelőtt minden katona személyes hűségesküt tett neki. [...] Vezethet a császár távolmaradása a július 7-i minisztertanácsról arra a következtetésre, hogy nem számított döntő elhatározásra? Abból indult ki, hogy mindenképpen időben

10 Manfred Rauchensteiner: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Wien–Köln–Weimar, 2013.

11 „Im Unterschied zur Darstellung von 1993 legt Rauchensteiner in der Neufassung den Part des Kaisers bei der Entfesselung des Krieges nun explizit als eine Hauptrolle an (S. 123ff., 641–644). Grundsätzlich ist an der Bereitschaft Franz Josefs, einen Krieg – und zwar gegebenenfalls auch einen europäischen Großmachtkrieg – zu riskieren, kaum zu zweifeln. Es waren die von ihm berufenen Ratgeber in der Diplomatie, im Militär und in den Regierungen, die den Krieg als Lösungsstrategie empfahlen und der Monarch hatte grundsätzlich freie Hand, sich andere Ratgeber zu suchen. Inwiefern der Kaiser aber selbst inhaltlich die Weichen stellte, kann auch Rauchensteiner nicht klären.” Günther Kronenbitter: Rezension zu: Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Wien, 2013. *H-Soz-Kult*, 10. 09. 2014. www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-21546 (a letöltés ideje: 2017. nov. 19.).

értésitenék majd, és kikérnék a hozzájárulását?”¹² Rauchensteiner szerint az efféle megfontolásokat végül el kell vetni. A július 7-i ülésen bizonyosan fontos kérdésekről volt szó, a császárnak pedig nem volt általános szokása, hogy a minisztertanácsról távol maradjon: a későbbiekben jóval kevésbé fontos ügyek tárgyalásánál is jelen volt. Akárhogy is forgatjuk a dolgot, az osztrák történész szerint „Tehát a végkövetkeztetés csak az lehet, hogy az öreg császár abból indult ki, hogy már minden fontos kérdés eldőlt. A közös pénzügyminiszter, Biliński biztos is volt benne, hogy a császár a Bad Ischlbe való elutazását megelőző napon eldöntötte háborút. De a kocka már korábban el volt vetve. És a következmények is világosak voltak. A császár kifejezte akaratát, és feltételezte, hogy ennek megfelelően járnak el. Így hát újra el is hagyhatta Bécset.”¹³

Rauchensteiner fenti *bizonyítékai* azonban aligha tűnnek meggyőzőeknek. A császár az 1914. július 7-ét követően még az uralkodása alatt tartott közös 17 minisztertanácsi ülés közül mindössze kettőn(!) vett személyesen részt: 1914. augusztus 19-én és 1915. március 8-án. Ami Biliński „bizonyosságát” illeti, arról Robert A. Kann már említett publikációja óta tud a szakma. Rauchensteiner ugyanakkor feltűnően ignorálja Berchtold visszaemlékezését, holott abból a császár kezdeti bizonytalansága olvasható ki. Új forrásokat viszont az osztrák hadtörténész nem sorakoztat fel, annak ellenére, hogy a 2013-as könyve kapcsán egyik vele készült interjújában arról beszél, milyen kiterjedt kutatásokat folytatott külföldi levéltárakban és mennyi új forráshoz jutott mindezen közben. Igaz, ez a teljes kötetre és nem a császár megváltozott szerepéről szóló új fejezetre vonatkozott.¹⁴ Utóbbira vonatkozólag könyvében mindössze egy hivatkozás olvasható, igaz, az sem számít szakmai körökben újnak: egy bejegyzés Ferdinand Marterer tábornoknak, az uralkodó katonai irodája vezetőjének naplójából. Rauchensteiner szerint az uralkodónak 1915 januárjában

12 „Wäre Österreich-Ungarn eine konstitutionelle Monarchie gewesen, in der dem Monarchen lediglich repräsentative Aufgaben zufielen, hätte das Fernbleiben des Monarchen bei einer schicksalhaften Beratung vielleicht keine so große Rolle gespielt. Doch in der Habsburgermonarchie kam dem Kaiser weit mehr als eine nur repräsentative Funktion zu, und gerade Entscheidungen über Krieg oder Frieden hingen von der Person des Kaisers ab. Er hatte ja einige Prärogativen mit Zähnen und Klauen verteidigt, vor allem den Gesamtbereich des Militärischen. Er sah sich als Herrscher von Gottes Gnaden und nahm als selbstverständlich an, dass jeder Beamte und vor allem jeder Soldat ihm einen persönlichen Treueeid schwor. [...] Ließ sich für die Absenz des Kaisers beim Ministerrat am 7. Juli ins Treffen führen, dass er nicht mit entscheidenden Entschlüssen rechnete? Ging er davon aus, dass er jedenfalls rechtzeitig informiert und um seine Zustimmung gebeten werden würde?” Rauchensteiner: *Der Erste Weltkrieg*.

13 „Das Resümee kann also wohl nur sein, dass der alte Kaiser davon ausging, dass alles Wichtige schon gesagt war. Der gemeinsame Finanzminister, Biliński, war sich denn auch ganz sicher, dass der Kaiser am Tag vor seiner Abreise nach Bad Ischl den Entschluss zum Krieg gefasst hatte. Doch die Würfel waren schon früher gefallen. Und die Konsequenzen waren klar. Der Kaiser hatte seinen Willen bekundet und ging davon aus, dass entsprechend gehandelt würde. Also konnte er Wien auch wieder verlassen” uo.

14 Hans Werner Scheidl: 1914: „Franz Joseph wollte den Krieg”. http://diepresse.com/home/zeitgeschichte/1455333/1914_Franz-Joseph-wollte-den-Krieg (a letöltés ideje: 2017. nov. 19.).

5. KÉP. FERENC JÓZSEF, KÁROLY TRÓNÖRÖKÖS ÉS II. VILMOS NÉMET CSÁSZÁR (KÖZÉPEN) TÁBORNOKAIK ÉS A FEGYVERNEMEKET MEGTÉSTESÍTŐ ALAKOK KÖRÉBEN, 1915 KÖRÜL

6. KÉP. „NÉMETORSZÁG ÉS AUSZTRIA NEHÉZ ÓRÁINAK EMLÉKÉRE, 1914–1916.”
NÉMET EMLÉKLAP II. VILMOS ÉS FERENC JÓZSEF ALAKJÁVAL, 1916

kétségei támadtak, vajon helyes volt-e az osztrák–magyar erők megosztása a szerb–montenegrói, illetve az orosz front között. Ez minden. A császár határozott és kezdettől fogva létező háborúpártiságáról kénytelenek vagyunk beérni az osztrák hadtörténész feltételezéseivel. Igaz, Ferenc József középpontba állítása magára vonja az érdeklődő olvasók figyelmét csakúgy, mint a média munkásaiét, akik hálásak minden újszerű megközelítésért. „Ferenc József akarta a háborút!” – harsogja a bécsi *Kurier* vagy a *Der Standard*. Valóban. Az agg uralkodó akarta a háborút, és alighanem igaza van Bilińskinek, hogy már 1913 tavasza óta akarta – mármint abban az értelemben, hogy beletörődött: a Monarchia külpolitikai céljait már csupán fegyveres úton lehet elérni. Lassanként beérett hát Conrad von Hötzendorf szívós és kitartó meggyőzőési munkája: a politikusok egyre inkább elfogadták a háború gondolatát. A vezérkari főnök következetesen ismételtetett preventív háborús tervezetei fokról fokra hatoltak be a döntéshozók gondolkodásába. 1913 októberében, mikor a szerbek által jogtalanul megszállt albán területek kiürítése volt a tét és a dualista birodalom ultimátumot küldött a belgrádi vezetésnek, Bécsben (és Budapesten) mindenki a háború mellett volt. Tisza István is. És igen: az uralkodó is. Csakhogy ekkor még nem minden áron: mikor végül Szerbia engedett, a politikusok elfogadták a diplomáciai győzelmet. Conrad hiába csikorgatta a fogát, nem tudta kikényszeríteni a háborút, holott számára már akkor is csak a fegyveres győzelem jelentette volna a tartós sikert. 1914 nyarán azonban más volt a helyzet. Ekkor a döntéshozók kezdettől háborúban gondolkodtak és a legfőbb gondjuk az volt: mit fognak csinálni, ha Szerbia a Tisza István követelésére megfogalmazott 10 pontos kvázi-ultimátum valamennyi pontját teljesíti? Hogyan lesz akkor ebből háború? Szerencséjükre a szerbek nem feltétel nélkül és nem minden követelést lettek volna hajlandók teljesíteni. Így aztán a háború megindításának nem volt akadálya.

Ami Ferenc Józsefet illeti: Rauchensteiner érvelése ellenére továbbra is plauzibilisnek tekinthető az a megközelítés, mely szerint 1914 júliusának első napjaiban az uralkodó még bizonytalan volt a háború kérdésében. Ahogy Berchtold és Conrad írta: akarta ugyan a háborút, de nem volt biztos a német támogatásban. Anélkül pedig szóba sem jöhetett a fegyveres akció. Arra nézve azonban, hogy maga az agg császár lett volna a kezdeményezője a katonai fellépésnek, továbbra sem rendelkezünk meggyőző bizonyítékkal – Rauchensteiner vaskos kötetének megjelenése után sem.

1. KÉP. I. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR MELLSZOBRA, 1890

A király és a nemzeti ikon

A 86 évet élt Ferenc József nagy hatalmú ember volt. Rövidített uralkodói címei szerint: Ő császári és apostoli királyi felsége I. Ferenc József, Isten kedvező kegyelméből Ausztria császára, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Galícia, Lodoméria, Ráma, Szerbia, Kunország és Bulgária apostoli, valamint Illíria, Jeruzsálem stb. királya; Ausztria főhercege, Toscana és Krakkó nagyhercege, Lotaringia, Salzburg, Stájerország, Karintia, Krajna és Bukovina hercege; Erdély nagyfejedelme; Morvaország őrgrófja, Felső- és Alsó-Szilézia, Modena, Párma, Piacenza, Guastalla, Auschwitz és Zator, Teschen, Friaul, Ragusa és Zára stb. hercege; Habsburg, Tirol, Kyburg, Görz és Gradiska hercegesített grófja; Trient és Brixen fejedelme; Felső- és Alsó-Lausitz és Isztria őrgrófja; Hohenembs, Feldkirch, Bregenz, Sonnenberg stb. grófja; Trieszt, Cattaro és a Vend határvidék ura stb.¹

Az 1000-től számított magyar államiság leghosszabban uralkodó királyának Ferenc József bizonyult.²

Az egyszerű tényközlésnek tűnő kijelentést azonban érdemes pontosítani, ha úgy tetszik cizellálni. 1848. december 2-án lett osztrák császár, és ez magyar vonatkozásban az 1848–1849-es önvédelmi háború időszakára esett. Ekkor nem lett, nem lehetett megkoronázott magyar király, s uralkodói hatalma – éppen a hadi események miatt – nem terjedt ki a történelmi Magyarországra egészére. 1849. augusztus 13-án Görgey Artúr Világosnál letette a fegyvert az orosz intervenciók előtt, s innentől Ferenc József hatalma már az ország egészére kiterjedt. A politikai kiegyezés nyomán 1867. június 8-án megkoronázták, s így hivatalosan is magyar király lett.

Ha csak a magyar közjogi szemlélet alapján tekintjük az uralkodás hosszát, akkor ez 1867-től Ferenc József haláláig, 1916. november 21-ig számítható. Ez így 49 év. A magyar történelemben egy olyan király volt, aki hosszabb ideig ült a trónon. Zsigmond uralkodása 1387-től 1437-ig, azaz ötven évig tartott. Ha nem ragaszkodunk a magyar közjogi szemlélethez, s azt az időszakot tekintjük mérvadónak, amely a tényleges hatalmi helyzetre vonatkozott, azaz nem de jure, hanem de facto tekintjük az időtávot, akkor 1849-től 1916-ig terjed az időintervallum. Ez kerekítve 67 esztendő.

1 Alexander Sixtus von Reden: *Az Osztrák–Magyar Monarchia. Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig*. Bp.–Salzburg, 1989. 78.

2 Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1999.

2. KÉP. I. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR FELSÉGCÍMERE

Egyrészt persze tiszteletben kell tartani a magyar közjogi nézőpontot, hiszen a kiegyezés nyomán éppen azért volt szükség a koronázásra, hogy a magyar közjogi szemlélet (amely a korszak szerves részét képezte) érvényesüljön. Másrészt azonban nem tekinthetünk el a tényleges hatalom gyakorlásának időintervallumától, hiszen 1849 és 1867 között is Ferenc Józsefé volt Magyarországon a főhatalom. Éppen ezért állítható az, hogy nála hosszabban a magyar történelemben senki nem uralkodott. S nagyon úgy tűnik, hogy a magyar nemzeti emlékezetben elég mély nyomokat hagyott az 1849-et követő időszak, illetve Ferenc József felelőssége. Ez is alátámasztja, hogy – noha határozottan különbözik a koronázás előtti és utáni időszak – mégiscsak figyelembe vegyük a főhatalom tényleges gyakorlásának egész időtartamát.

A 92 évet élt Kossuth Lajos rövid ideig volt hatalmon. 1848 márciusában az első felelős, Batthyány Lajos gróf vezette kormány pénzügyminisztere lett. A Batthyány-kormány lemondása után, 1848 szeptemberében megalakult az ország ügyeinek intézésére felállított Országos Honvédelmi Bizottmány, amelynek elnöke lett. Az 1849. április 14-i *Függetlenségi nyilatkozat* után az ország kormányzójaként tevékenykedett 1849. augusztus 11-ig, amikor is a polgári és a katonai hatalmat Görgey (Görgei) Artúrra ruházta át. (Görgey két nappal később Világosnál az orosz csapatok előtt letette a fegyvert, s ezzel a sokak által szabadságharcnak, mások által önvédelmi vagy függetlenségi háborúnak hívott folyamat véget ért.)

Tényszerűen megállapíthatjuk: a magyar történelemben Ferenc József élete 86 évéből pontosan 65 évig, 11 hónapig és 21 napig birtokolta a főhatalmat, amely a szabadságharc leverése után már az egész országra kiterjedt. Kossuth Lajos élete 92 évéből mindössze 1 évig, 4 hónapig és 19 napig volt hatalmi helyzetben, s ebbe az időszakba az is beleértendő, amikor ez a hatalmi pozíció nem volt kizárólagos.

A két ember életútja keresztezte egymást, de ez nem jelenti azt, hogy értékelhető személyes kontaktus lett volna köztük. Bizonytal tudható, hogy

1848. április 11-én, a törvények szentesítése alkalmából egy teremben tartózkodtak a pozsonyi országgyűlésen, de nincs adat arról, hogy valaha szót váltottak volna. Mégis a két ember neve két politikai identitást jelöl, s ráadásul ezek az identitások a maguk összességében nehezen összebékíthetőek.

Az elmondottak után az nem lehet kérdés, hogy a tényleges hatalmi küzdelemben ki győzött és ki vesztett. A kérdés csak az lehet, hogy ki nyerte meg a köztük lévő szimbolikus harcot.

A király

Nyilvánvaló, hogy az idő értéke nemcsak években, hanem változásban is mérhető, Ferenc József kora pedig a nagy változások időszaka volt. Amikor hatalomra került, még nem volt elektromos közvilágítás, mikor meghalt, ez már létezett. Amikor hatalomra került, még nem volt autó, amikor meghalt, ez már létezett. Amikor hatalomra került, még nem volt repülőgép, amikor meghalt, ez már létezett. Amikor hatalomra került, még nem volt telefon, amikor meghalt, ez már létezett. A sor folytatható.

Ferenc József kora a Habsburg Birodalomban a nagy civilizációs változások időszaka volt, s utólag nézve is – függetlenül attól, hogy ki és miként ítéli meg minőségét – a polgárosodás korszakának bizonyult. Ha tehát az időt nemcsak években, hanem fontosságban és értékben mérjük, akkor még fajsúlyosabb ez az időszak.

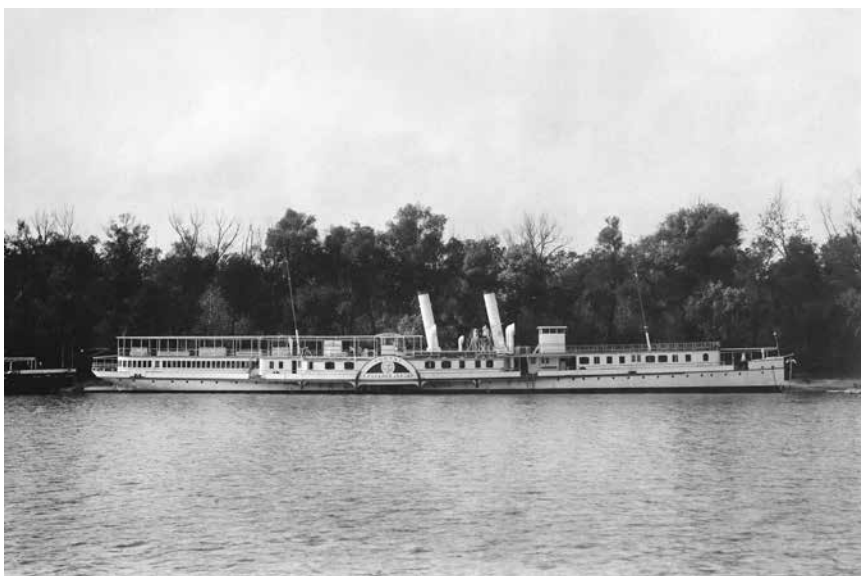
Ferenc József iránt akkor, amikor hatalmon volt, erős lojalitás nyilvánult meg. Különösen azután, hogy megkoronázták, s I. Ferenc József néven magyar király lett. Életében sok mindent elneveztek róla. A teljesség igénye nélkül a következőket említhetjük: közterület (út, utca, park, tér, rakpart), híd, folyami csatorna, tudományegyetem, színház, múzeum, gimnázium, tanulóotthon, közművelődési ház, kórház, fürdő, laktanya, földalatti vasút, pályaudvar.³ Közvetlenül halála után, 1917-ben az Országos Rabbiképző is felvette nevét.⁴ Az uralkodóról életében szobrokat és domborműveket is mintáztak, s nemegyszer kvalitásos festők örökítették meg alakját. Az Osztrák–Magyar Monarchia pénzérméi az ő képmását viselték – a szerencsések naponta találkozhattak vele nagy címletű formában is.

3 A budapesti közterületi elnevezéseknél illetve változásainál mérvadónak tekintettem: *Budapest teljes utcanévtölexikona*. A bevezető tanulmányt Ráday Mihály írta. Az adattárat Mészáros György állította össze. Az utcanévtörténeteket Búza Péter írta. Bp., 1998. Az egyéb megnevezéseknél irányadó volt <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/036/pc003627.html> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.) és <http://monarchista.blogspot.hu/2012/01/ferenc-jozsef-csaszari-es-kiralyi-ikon.html> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

4 <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/13723.htm> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.); 1945-ig viselte ezt a nevet a rabbiképző: <http://www.or-zse.hu/resp/orient-bors.htm> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

3. KÉP. A FERENC JÓZSEF HÍD BUDAI HÍDFŐJE, 1900

4. KÉP. A FERENCZ JÓZSEF TERMES GŐZÖS A DUNÁN, 1901

A Monarchia szétesését követő forradalmak rövid és hektikus időszaka egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy halála után detronizálni akarja a királyt és magát a királyságot is. Tábornoki egyenruhás, Zala György által készített szobrát, amelyet a millenniumi emlékmű királygalériájának részeként 1908-ban állítottak fel, 1919-ben összetörték.⁵ A Ferenc Józsefről elnevezett budapesti közterületek nevét megváltoztatták. 1918 novemberében a Ferenc József rakpartot átkeresztelték, s részben Petőfi Sándorról, részben Kossuth Lajosról nevezték el. Az uralkodó nevét viselő tér 1918-ban Október 29. tér lett. Mindezek az események arra utalnak, hogy az uralkodó emlékezete 1918-ban, a polgári forradalom, illetve az 1919-es kommün alatt kitörlendőnek számított; a hatalom változó, de új urai szimbolikusan is jelezni akarták, hogy semmi közük az előző világhoz.

A forradalmi időszak viszonylag rövid idejű felbuzdulását követte az a hosszabb időre berendezkedő rendszer, amit – a király nélküli királyság kormányzójáról, Horthy Miklósról – közönségesen Horthy-korszaknak hívunk.

A Horthy-éra Ferenc József esetében a folytonosságban gondolkodott. Példáinknál maradvány: visszaállították a Zala György által újraformázott Ferenc József-szobrot a millenniumi emlékművön – igaz, ezúttal már nem tábornoki egyenruhában, hanem koronázási palástban; visszaadták a Ferenc József rakpart és a Ferenc József tér nevét. A Ferenc József emlékezetét őrző megnevezéseket megtartották.

Nyilván több motívum is befolyásolta az akkori döntéshozókat. Ferenc József kultuszának folytatóságossága egybevágott azokkal a revíziós igényekkel, amelyeket a korszak politikája képviselt. A történelmi Magyarország történelmi királyai erősítették az elvesztett államterületekre irányuló igényeket. Az a tény, hogy az újraformázott Ferenc József koronázási palástban jelent meg, utalt a királyság államformáját magáénak valló rendszer törvényességi kontinuitására, amely egyébként szintén erősítette a revíziós igényeket. Annak ellenére volt ez így, hogy 1921-ben az antant követelése nyomán a Habsburgokat megfosztották trónigényüktől. A koronázási palástban feszítő Ferenc József ebben a kontextusban egy amolyan magyar „csakazértis”, magyar dac önkifejezése volt. Természetesen szerepet játszott az is, hogy a rendszer egy olyan konzervatív és parlamentarizmussal bíró autoriter stabilitásban gondolkodott, amelyet lehetett Ferenc Józsefhez is társítani. Mindemellett fontos volt a kormányzói pozíciót betöltő Horthy Miklós személyes elkötelezettsége is, ami abból adódott, hogy több évig Ferenc József szárnysegédje volt.

A Horthy-éra hivatalos viszonyát Ferenc Józsefhez jól mutatja az 1930. augusztus 18-i, illetve a hozzá kötődő megemlékezéssorozat. 14 évvel halála után, Ferenc József születésének 100. évfordulóját méltóképpen meg kívánták

5 A millenniumi emlékmű története: Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp., 2004. 203–246.

5. KÉP. FERENC JÓZSEF MODELTT ÜL MELLSZOBRÁHOZ, 1916

ünnepelni. A Magyar Távirati Iroda⁶ hírei alapján tudjuk, hogy a kormányzó kívánságára a Mátyás-templomban hivatalos ünnepi istentiszteletet tartottak. Az eseményt már július 29-én bejelentették, s augusztus 13-án azt is közölték, hogy a miniszterelnök az istentiszteletre a felsőház tagjait is meghívta. A hír szerint: „megjelenés fekete ünnepi öltönyben, cilinderrel, a magyar királyi honvédség pedig díszben”. Az augusztus 16-iki hír szerint az istentiszteletet dr. Serédi Jusztinián bíboros, Magyarország prímása celebrálja. Az ünnepélyes istentiszteleten részt vesz a kormányzó, a Budapesten időző királyi hercegek és hercegnők. Meghívottak a magyar királyi kormány tagjai, a felsőház és a képviselőház tagjai, a hivatalos világ, a tábornoki kar.

Közzlik azt is, hogy a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter a magyar királyi kormány nevében megbízta Angyal Dávidot, hogy írja meg a király életrajzát. Az ország más templomaiban is tartottak megemlékező istentiszteletet, így például Szombathelyen és Miskolcon is. Ez utóbbi városban mindegyik felekezet megemlékezett Ferenc Józsefről.

Az igazi nagy eseményt azonban a hagyományosan augusztus 20-án megtartott, de most, az évforduló miatt két nappal előbb megrendezett tisztavatás jelentette. Itt ugyanis a kormányzó is beszédet mondott. Előtte bronzkoszorút helyezett el a Ludovika Akadémia főépülete mögött álló Ferenc József-szobornál. A koszorú felirata: „I. Ferenc József király dicső emlékének! Horthy Miklós 1930. VIII. 18.” Miután az egyik frissen felavatott hadnagy köszöntötte a kormányzót, s felhangzott a Ludovikások jelmondata („A hazáért mindhalálig!”), Horthy Ferenc Józsefről a következőket mondta:⁷

„Köszönöm a hadnaggyá avatott bajtársaid nevében is mondott üdvözlő szavaidat. Lelkesedéssel ismételted meg az élet-halálra szóló esküt, hogy véretek utolsó cseppjéig igaz harcosai lesztek a nemzeti eszmének és az ezeréves Magyarországnak. Látom, hogy dacos elszántsággal indultok meg a magyar igazság útján, melyen nem állunk meg, amíg meg nem gyógyul a Magyar Lélek.

Az avatás azért esik kivételesen a mai napra, mert ma ünnepeljük felejtethetetlen nagy királyunk, megdicsőült I. Ferenc József Őfelsége születésének századik évfordulóját és az ő dicső személyében egy katonai eszményképet akartam elétek állítani. Mint uralkodót csak az utókor történetírói fogják őt egész nagyságában méltatni, majd akkor, ha meglesz a kellő történelmi távlat. Azonban már most meg lehet állapítani, hogy hosszú uralkodása alatt Magyarország – korszerű alapokra fektetve – *a békés és biztos fejlődésnek olyan arany korszakát élte át, mely szinte példátlan történelmünkben* (Kiemelés tőlem – G. A.). Amidőn a trónra került, Európában forradalmi láz vonaglott végig és

6 A Magyar Távirati Iroda hírei hozzáférhetőek: <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.); az általam említett időpontoknál megkereshetőek a hírek.

7 Horthy beszédszövegének lelőhelye: http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&q=%28WRD%3D%28Ferenc%20J%F3zsef%29%29/NapiHirek%20and%20DATE%3D1930-1931_&s=SORT&m=58&a=rec (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

6. KÉP. A MILLENNIUMI EMLÉKMŰ SZOBRAI FÜLKÉBE HELYEZÉS ELŐTT,
JOBBRÓL AZ ELSŐ FERENC JÓZSEF HUSZÁRTÁBORNOKI EGYENRUHÁS ALAKJA, 1906

7. KÉP. A MILLENNIUMI EMLÉKMŰRŐL LEEMELT HABSBURG-SZOBROK A BUDAPEST GALÉRIA SÜLYSÁPI
TELEPÉN, ELŐTÉRBE ZALA GYÖRGY ALKOTÁSA, FERENC JÓZSEF KIRÁLYI PALÁSTOS ALAKJA, 1990

ilyen háttér mellett a legnehezebb viszonyok közepette történt szomorú eseményekért senki sem teheti a 18 éves ifjút felelőssé.

Utolsó éveit háborús zajba fúrtak; közismert tény azonban, hogy ő sohasem akarta a háborút. Rajta kívül álló események, minden oldalról fenyegető érdektámadások, orkán erejével sodorták a Monarchiát a háborúba, és ezáltal trónt és országot a szörnyű balsors felé.

A mai leegyszerűsített viszonyok között hazánkban még a független és gáncsnélküli honfiak sincsenek politikai vagy más közérdekű kérdésekben egy nézetben; mennyivel nehezebb volt a Monarchiában összefoglalt államok és fajok versenyében a kivezető utat megtalálni. Gyakran csak az ő bölcsessége és határtalan élettapasztalata indíthatta meg újból a Monarchia kátyúba rekedt szekerét. Éles szemét, mely átlátott mindenben, csodálatos emlékezőtehetségét, páratlan szorgalmát mindenki ismerte. Az uralkodói erényeknek és kötelességteljesítésnek Európa-szerte méltatott és tisztelt mintaképe volt. A Gondviselés különös kegye megengedte, hogy öt évet tölthettem közvetlen közelében. (*Horthy itt utal a Ferenc József mellett szárnysegédként eltöltött időszakra* – G. A.) Ez alatt az öt év alatt lelkem nemcsak az uralkodónak és legfelsőbb hadúrnak kijáró hódolattal és tisztelettel telt meg, hanem mérhetetlen szeretettel is és bámulattal adóztam páratlan, nemes, jóságos és minden körülmények között lovagias egyéniségének. Mint ízig-vérig katona, át volt hatva attól, hogy az állam talpköve a rend, biztonság, jólét és boldogság záloga: az erő. (Kiemelés tőlem – G. A.)

Előkelőbb mintaképet nem állíthatok elétek és ezzel is adózni akarok a nagy uralkodó emlékének, születésének centenáriuma alkalmából.”

A beszéd nemcsak Horthy személyes elkötelezettségét, hanem azokat az értékeket is jelzi, amelyeket a volt uralkodóban tiszteletre méltónak, illetve politikailag használhatónak tartott. Figyelemre méltó, hogy az első világháború kitörése után 16 évvel a Monarchia korát aranykornak látta, illetve láttatta. Ez egybevág azzal a megítéléssel, amely a Ferenc József-i kort „boldog békeidők”-nek nevezi. Rögtön értelmezte is az aranykort: az „aranykor” garanciája a rend, a biztonság és a jólét, az erő pedig a boldogság záloga!

Mindezekkel csak azt kívántam alátámasztani, hogy a Horthy-korszak hivatalossága megőrizte Ferenc József kultuszát – noha kétségtelenül nem olyan intenzitással tette ezt, mint ahogy az uralkodó életében történt, hiszen új intézményeket nem nevezett el Ferenc Józsefről. (Érdekes és tanulságos Erdély esete, ahol az első háborút követően a román állam eltüntette Ferenc Józsefet.)⁸

A Ferenc József emlékeztetést és kultuszát érintő nagy változás a második világháború után következett be. Az ország hosszabb idő után ismét rendszer és államformát váltott: Magyarországból királyságból köztársaság, majd népköz-

8 Lásd például a karánsebesi vagy a temesvári szobor esetét: https://www.kozterkep.hu/~9988/Ferenc_Jozsef_szobra_Karansebes_1906.html (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.), illetve https://www.kozterkep.hu/~24837/Ferenc_Jozsef_szobra_Temesvar_1902.html (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

8. KÉP. TISZTAVATÁS A LUDOVIKÁN A KORMÁNYZÓ JELENLÉTÉBEN, 1930. AUGUSZTUS 24.

társaság lett. A már kezdettől a kommunisták által dominált új demokratikus rendszer, majd az egypárti berendezkedés hivatalos emlékezetkultúrájában követte 1918-at, illetve 1919-et, azaz elutasította az uralkodót, emlékét el kívánta törölni. Jól jelzi ezt, hogy minden Ferenc Józsefről elnevezett közterület, intézmény nevét megváltoztatták. A Ferenc József térből Roosevelttér lett (1946), a Ferenc József rakpartból Belgrád rakpart (1948), a millenniumi emlékműből pedig kikerült Ferenc József, s helyébe Kossuth Lajost állították. Az 1896. felavatása óta róla elnevezett híd helyreállítása után a Szabadság nevet kapta (1946). A köztársasági, majd sztálinistává vált népköztársasági rendszer erős és határozott anti-habsburgianus és függetlenségi retorikában fogalmazta meg önmagát. Jól mutatta a kommunista ideológia „nemzeti” arcát az 1848-as forradalom 100. évfordulójáról megemlékező ünnepségsorozat.⁹ A szocialista időszak későbbi, kádárista szakasza sem békült meg Ferenc Józseffel.

A rendszerváltás sem kedvezett Ferenc József emlékezetének. Annak ellenére, hogy sok, a szocializmus időszakában adott nevet megváltoztattak és a közterületek nagy részét visszakeresztelték az 1945 előtti nevekre, Ferenc József kivétel maradt. Nevét nem kapta vissza semmilyen közterület, emlékének nem állítottak vissza semmilyen szobrot.

Egy kivétel azért akad: a gödöllői királyi kastély, amely a nemzet koronázási ajándéka volt, s amelyet mind az uralkodó, mind felesége előszeretettel

⁹ Gerő András: *Az államosított forradalom – 1848 centenáriuma*. Bp., 1998.

használt. 2013-ban a Machura család tulajdonában lévő, eredetileg 1917-ben készült, később pedig Martin Machura ausztriai udvarházában őrzött márvány Ferenc József-mellszobrot a királyi kastély előtti zárt, csak időszakosan látogatható előkertben helyezték el.¹⁰ Ismereteim szerint ez ma Magyarország egyetlen – noha nem állandóan látogatható – közterületen elhelyezett Ferenc József-szobra.

Az elmondottakhoz egy ki egészítés is hozzátartozik, amely árnyalja a képet. Magyarországon vannak olyan városházák, ahol az épületen belül fellelhető az uralkodó képmása. Ha valaki ellátogat például Szeged vagy Hódmezővásárhely közgyűlésének üléstermébe, akkor láthatja, hogy szépen megfér egymás mellett Ferenc József és Kossuth Lajos képmása. A kaposvári megyeházán 1946-ig ott volt Erzsébet és Ferenc József mellszobra, majd a szobrokat kidobták és sokáig lappangtak. Végül is egy gyógyszerész (név szerint Répai Lajos) restaurálta őket, és amikor a megye visszakérte, némi huzavona után vissza is kapta. A rendszerváltás után a múzeum lépcsőjén álltak, majd 2012-ben kerültek be ismét a megyeháza épületébe.¹¹ (Ismereteim szerint Erdélyben egy helyen történt meg egyfajta Ferenc József „restitúció”: a marosvásárhelyi kultúrpalota a román hatóságok által 1921-ben eltávolított, a koronázást ábrázoló domborművét 2006-ban visszahelyezték.¹²)

A demokratikus Magyarország sok olyan személy emlékezetét megőrizte, akiket Ferenc József nevezett ki, juttatott hatalmi helyzetbe. 1867, a kiegyezés és 1916, az uralkodó halála között a Monarchia Magyarországnak 17 kormánya volt. Három olyan kormány jött létre, ahol a miniszterelnök ismétlő-

9. KÉP. KOSSUTH LAJOS HŐSÖK TERÉRE KERÜLŐ SZOBRA AZ ÖNTÖDE UDVARÁN, 1955

10 <https://www.youtube.com/watch?v=ykDkhhFpjw> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.); <http://mno.hu/grund/godollo-ferenc-jozsef-szobrot-kap-1144949> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

11 http://kaposvarmost.hu/magazin/anekdotak/2013/03/23/erzsebet-kiralyne-es-ferenc-jozsef-szobra-varmegyhaza_5449.html (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

12 http://www.gondola.hu/cikkek/46643-A_helyen_Ferenc_Jozsef_dombormuve_.html (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

10. KÉP. ERZSÉBET KIRÁLYNÉ EMLÉKMŰVÉNEK GLORIETTJE A BUDAPESTI MÁRCIUS 15. TÉREN, 1953

11. KÉP. A GLORIETT BEN A KIRÁLYNÉ HELYÉN STRÓBL ALAJOS HALÁSZLÁNY-KÚTJA ÁLL, 1953

dött, így a 17 kormánynak 14 miniszterelnöke volt.¹³ Közülük Budapesten hatról neveztek el közterületet, s van egy olyan is, akinek szobra ismét áll, de terület nem viseli a nevét. Budapest legrepresentatívabb útja ismét Andrássy Gyuláról van elnevezve (szobra ismét áll a Kossuth téren). Lónyay Menyhértnek a Ferencvárosban, Szilágyi Józsefnek Kőbányán, Szapáry Gyulának és Werkerle Sándornak Soroksáron van utcája. Széll Kálmánnak ismét van tere, Tisza István pedig újra ott áll a Kossuth téren. (Érdekes, de nem szorosan idetartozó jelenség, hogy a 15 évig miniszterelnöki funkciót betöltő Tisza Kálmánról a rendszerváltás után sem neveztek el semmit. Még azt a teret sem kapta vissza, amely már egyszer viselte a nevét. Most az egykori Tisza Kálmán tér – „Köz-társaság” kitérő után – II. János Pál pápáról van elnevezve.) Hasonló a helyzet a dualista korszak minisztereivel is. Eötvös Józseftől Trefort Ágostonig, Szilágyi Dezsőtől Wlassics Gyuláig sok egykori miniszternek van utcája, tere a demokratikus Magyarország fővárosában.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a dualista korszak politikai-személyi emlékezete tekintetében nem lehet elítélő attitűdről beszélni – nagyon sok olyan ember áll becsben, akit Ferenc József nevezett ki. Csak a kinevező a nem kívánatos személy.

Lehet persze, hogy a megtisztelő emlékezet hiánya abból adódik, hogy Ferenc József Habsburg volt. Ha azonban Budapest közterületi neveit megnézzük, akkor ez a vélekedés nem tartható. A Ferenc József korában kiépült nagykörút különféle szakaszai Habsburgokról vannak elnevezve – igaz, a Lipót körútból 1938-ban Szent István körút lett, a Mária Teréziáról elnevezett Teréz körút pedig 1950-ben Leninre váltott, hogy aztán 1990-től megint Teréz legyen. A József nádor tér neve a szocializmus egész időszaka alatt megmaradt annak, ami előtte volt.

Lehet, hogy Ferenc József egyes kinevezettjeivel nincs baj; lehet, hogy a Habsburgokkal általában nincs probléma, de akkor biztos az adott szűkebb családdal lehet gond – gondolhatnánk. Ez sem igaz azonban. Ferenc József felesége, Erzsébet királyné a nemzeti emlékezet számára az egyik legkedveltebb személy. Ő nemzeti érzelmek, s így nemzeti kultusz tárgya lett. 1898-as meggyilkolása után múzeumot hoztak létre emlékére, és ma társadalmi szervezet, köztér, szobor, híd, út (többek között a körút egy része), kiállítások őrzik emlékét. Erzsébet oly mértékben vált a magyar nemzeti emlékezet részévé, hogy az anti-habsburgianus kommunista világ sem tudta, és nem is akarta, negligálni őt. Igaz, hogy belvárosi terét 1946-tól Sztálin, 1953-tól pedig Engels vette el tőle, de 1990-ben visszakapta. Ámde zuglói útját, az Erzsébet királyné utat 1879-től őrzi (csak 1918–1919-ben lett Zrínyi Ilona út). A lerombolt és 1964-re újjáépített Duna-híd is újból róla lett elnevezve. Alapvetően sem Rákosi, sem Kádár nem bántotta Erzsébetet. Budapesti emlékművét, amelynek elkészültét hosszú vajúdas előzte meg, 1932-ben állították fel. 1953-ban elbontották, de 1986 óta új helyen, a királynéről elnevezett híd budai hídfőjénél

13 Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1975*. Bp., 1978.

látható.¹⁴ Nagyon is úgy tűnik tehát, hogy a szűkebb családot sem átkozza ki a magyarok világa.

Ferenc Józseffel nem az a baj, hogy Habsburg volt, nem az a baj, hogy a családot nem kedvelnék, nem az a baj, hogy kiegyezett a magyarokkal. A megbocsáthatatlan bűn forrása az, hogy Ferenc József felel 1848–1849 leveréséért, a megtorlásért¹⁵ és az abszolutizmusért – mindazért, amit 1848. december 2. és 1867 tavasza között a nevéhez lehet kötni. Ezt nyilván azok is tudták, akik kiegyeztek vele. A kiegyezés politikai művében kulcsszerepet játszott 1848 egykori igazságügyi minisztere, a mai magyar legnagyobb címletű pénzen arcmással bíró és a nemzeti emlékezetben közmegebecsülésnek örvendő Deák Ferenc. Ő a „haza bölcse”. A kiegyezési rendszer első kormányát az az Andrássy Gyula vezette, akit Ferenc József 1849 után távollétében jelképesen felakasztatott. Az Andrássy-kormány tagja volt az az Eötvös József báró, aki 1848-ban az első felelős magyar kormányban ugyancsak miniszter volt.

Mindezzel csak azt kívánom jelezni, hogy a kiegyezés – politikai jelentésén és jelentőségén túl – egyfajta megbékélésről is szólt. Olyan megbékélésről, ahol nem kell elfeledni a múltat, de túl kell lépni rajta. Sem Ferenc József, sem a magyarok nem felejtették a múltat, de tudták, hogy a múlt úgy nem folytatható, ahogyan addig tették.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a magyar nemzettudat egyik szakrális pontja lett 1848–1849, s ebből következőleg mindenki negatív megítélés alá került, aki 1848–1849 ellenére tett. Egyrészt minél többet tett valaki 1848–1849 ellen, annál rosszabb ember. A legrosszabb ember az, aki a folyamat szereplőinek egy részét kivégeztette, bebörtönöztette, elnyomta. Ferenc József pedig így tett. Másrészt azonban a túlélő elszenvedők jelentős része megbocsátott neki, kiegyezett vele, s elfogadta, hogy 1867-ben megvalósult az, amit 1848–1849-ből realizálhatónak gondoltak. A kiegyezés utáni korszak pedig számukra visszaigazolta azt, hogy érdemes volt kiegyezni, mert az ország fejlődik, gyarapodik s a 16. század óta először területi egysége is helyreállt. Ezzel együtt megmaradt az érzelmi berzenkedés, a „nem bocsátunk meg” gondolata is.

A nemzeti ikon

Kossuth emlékezzettörténete másként alakult, mint Ferenc Józsefé.¹⁶ Őt már 1848 ősztől igen nagy tisztelet vette körül, az 1867 utáni időszakban pedig már nyilvánvalóan élt a honi kultusza, s ő gondoskodott arról, hogy saját mítosza tovább erősödjék. Jellemző, hogy még életében miféle nevekkal illették:

14 Rajna György: *Budapest köztéri szobrainak katalógusa*. Bp., 1989. 201. és Prohászka László: *Szoborsorsok*. Bp., 1994. 45–49. Rajna és Prohászka könyvét az írásban említett egyéb budapesti szobrok esetében is haszonnal forgattam.

15 Hermann Róbert: *I. Ferenc József és a megtorlás*. Bp., 2009.

16 A Kossuthról szóló emlékezzettörténeti-kultusztörténeti rész megírásánál nagyban támaszkodtam saját munkámra. Gerő: *Képzelt történelem*, 53–78.

12. KÉP. KOSSUTH LAJOS PEST VÁRMEGYE KÖVETEKÉNT, 1847–1848

13. KÉP. „EGY A NÉPEK SZENTJEI KÖZÜL”.
KOSSUTH ALAKJA A SZABADSÁG VÉDELMEZŐI KÖZÖTT, 1852

Institúciók Dzsingisz Kánja, kormányzó, Kossuth apánk, Magyarok Mózese, Nagy Száműzött, Nemzet Messiása, Szent Öreg, Szószék bajnoka, Turini remete, Új Washington.¹⁷

Ezeknek a neveknek egy része már az emigrációs időszakra vonatkozott, de a legfontosabb és legmélyebben rögzült megnevezések 1848–1849-hez kötődnek. A Nemzet Messiása kifejezést Jókai Mór, a jeles író alkalmazta írásban először.¹⁸ A szinte hasonló tartalmú Magyarok Mózese kifejezést nem Kossuthról mondták először, így az ő esetében csak ismételt feltűnésről beszélhetünk. A megnevezést alkalmazták a 17. század elején, a Habsburg-ellenes felkelést vezető Bocskai Istvánra, s már ugyanezt állította magáról egy 16. századi parasztfelkelés vezetője, Karácsony György is. Kossuthot Garay János költő hívta így 1842-ben, de ő annyira szerette ezt a megnevezést, hogy az ősmagyar Álmos vezérről 1846-ban írott költeményének is ezt az alcímet adta. A folklori-

17 A nevekről, illetve történetükről lásd Balázs Margit: *A haza bölcse, a bolond gróf és a többiek. Ragadványnevek történelmünkben*. Bp., 2001.

18 *Életképek*, 1848. okt. 8. Jókai Mór írása.

zálódott megnevezés Kossuthot illetően 1849-ben is feltűnik. A Jámbor Pál költő által használt Új Washington megnevezés nem ment át a köztudatba, vélhetően azért, mert a „régí” Washingtonról sem sokan tudtak. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Kossuth saját kultuszát érintő tevékenysége és viselkedése – például az, hogy az emigrációban, lemondása ellenére is elvárta a kormányzó megszólítást és a feltétlen tekintélytiszteletet¹⁹ – irritációt is kiváltott, s ebből ugyancsak több – gúnyos – megnevezés is született. Teleki László, az emigráció egyik vezetője Kossuthot hívta „Nagyúrnak”, „Rengeteg Magyar-nak”, illetve csak úgy, „Rengetegnek”. Ezek a megnevezések azonban szubkulturálisak maradtak, nem kerültek át a napi szóhasználatba. Az önmitológia és a mitológia szükséglete elnyomta a kritikai folklór lehetőségét.

Kossuth folklorizálódott. Nevét népdalok visszhangozták²⁰, anekdoták örökítették tovább, és reinkarnálódott jó néhány, még a 18. században Rákóczihoz, az akkori Habsburg-ellenes felkelés vezetőjéhez kötődő mítosz is. Ilyen például az, amelyik Kossuth lováról szól.²¹ A mén segít gazdájának, hogy megmeneküljön üldözői elől.

Kossuth kultusza 1848 őszére alapvonalaiiban kialakultnak tekinthető. A folklorizálásban már akkor, és részben később is jelentős szerepet játszott az a papság, amely a nagyrészt írni-olvasni nem tudó népességhez prédikációin át eljuttatta Kossuth isteni magasságba emelt képzetét.²² Ugyanezt a célt szolgálta az a ponyvairódalom is, amelyben Kossuth „hazánk megváltójaként”

19 Hajnal István: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. I. Bp., 1927.

20 Tari Lujza: Kossuth Lajos, a népdalok hőse. In: *Kossuth Lajos (1802–1894). Kossuth Lajos és kortársai*. Bp., 2002. Kossuth folklorizálódásáról több írás és elemzés született. A fontosabbak: Zsilinszky Mihály: *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében*. Pest, 1868; *Kossuth-album*. Szerk. Áldor Imre – Ormódi Bertalan. Pest, 1868; Káldy Gyula: *A szabadságharc dalai és indulói 1848–49*. Bp., 1897; Sztripszky Hiador: *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben*. Bp., 1907; Volly István: *Ütik a rézdobot. 48-as népdalok, Kossuth-nóták, verbunkosok*. Bp., 1947; Rexa Dezső: *Kossuth Lajos azt izente... 48–49 a népköltészetünkben*. Bp., 1948; Dégh Linda: *A szabadságharc népköltésze*. Bp., 1952; Major Ervin: *Kossuth-dalok*. Bp., 1953; Ortutay Gyula: *A magyar nép művészete*. Bp., 1981, különösen a 131–143. Megjegyzendő, hogy Ortutay már az '50-es években is publikált Kossuth és a néphagyomány viszonyáról.

A kultusz vizuális vetületéről sok elemet tartalmaz: „*Leborulok a nemzet nagysága előtt*”. A *Kossuth-hagyaték*. Bp., 1994. A kultusz szempontjából a Rózsa György által írott ikonográfiai és a Héri Veronika nevével jegyzett érmészeti fejezetek különösen figyelemre méltóak.

21 Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs*. Bp., é. n., illetve uő: *Szájról-szájra. A magyarság szálló igéi*. Bp., 1901.

22 Legújabbban erről lásd Zakar Péter: „Kossuth, a magyarok Mózesé”. *Liberális egyházak Kossuth-képe 1848–49-ben. Aetas* (2003) 3–4. 87–107. Nemcsak a protestáns, hanem a katolikus alsópapság is „termelte” a kultuszt, ami azért is különösen érdekes, mert a főpapság körében egyáltalán nem volt homogén a kossuthi politika támogatása. Kossuth halálának idején a katolikus egyház – Kossuthnak az állam és az egyház kérdésében tanúsított következetesen liberális álláspontja miatt – egyenesen megtagadta, hogy a templomokra a gyászlobogót kitűzzék. A lelkészek, papok korabeli – 1848–1849-es – felbuzdulását indokolhatta Kossuth sokszor biblikus nyelvezete, de ez inkább csak színezi, mint magyarázza a jelenséget.

14. KÉP. „KOSSUTH” RUMOS ÜVEG, 1906

jelent meg.²³ Később – erre építve – már evidenciaként lehetett kezelni azt, hogy Kossuth „az Isten második fia”. A kultusz természetesen egyfajta fogyasztói felületet is jelentett. Cigaretta, olajnyomat éppúgy belefért ebbe, mint falvédő vagy nótá.

A kultusz érdemi használata azonban sokkal inkább a politikai mezőhöz kötődött. Az ok igen egyszerű: Kossuth minden tömegpolitikai igény számára amolyan nemzeti védjegyet jelentett, az adott politikai áru nemzeti hitelességét volt hivatott megmutatni. S ha számításba vesszük azt is, hogy Kossuth neve, kultusza jelentős mértékben összefonódott 1848–1849-cel, illetve az ehhez társuló érzelmi azonosulási többlettel, akkor még hangsúlyosabb a Kossuth-kultusz használatának politikai igénye.

A korszakon átnyúló tendenciát mi sem jelzi jobban, mint a magyar törvényhatóságok, tanácsok, önkormányzatok és intézmények azon igyekezete, hogy Kossuthról utcákat, köztereket nevezzenek el, emlékéit domborműben, térplasztikában megörökítsék. A folyamat 1894-ben, Kossuth halála után indult, hiszen Budapesten ekkor neveztek el róla először utcát (a Hatvani utca lett átnevezve),²⁴ s már ebben az évben Balatonszabadiban (Somogy megye), valamint Dunapatajon (Bács-Kiskun megye) mellszobrot avattak.²⁵ A tendencia azóta lényegében – politikai rendszerektől függetlenül – megállíthatatlan, noha 1990-ben a rendszerváltáskor, praktikus okok miatt Budapesten néhány Kossuth Lajos-utcanévet megváltoztattak. (Az ok: egy kerületben ne legyen több azonos nevű utca.)

Külföldön is érvényesült a tendencia, s New Yorkban éppúgy fellelhető Kossuth szobra (1927), mint a washingtoni Capitoliumban, vagy éppen az olaszországi Torinóban.

A politikai rendszerek közötti különbség – legalábbis a Kossuth-kultusz használatát illetően – nem a szoborállítási vagy elnevezési kedv tekintetében mutatkozott meg. Sokkal inkább a kultusz kontextualizálása jelentette az érdemi különbséget.

A dualista korszak – éppen azért, mert Kossuth politikai ellenfele, Ferenc József uralkodott – hivatalosan nem pártolta a Kossuth-kultuszt, de nem is tiltotta azt. Elsődlegesen a függetlenségi ellenzék használta Kossuthot, illetve

23 Sárosi Gyula váltótörvényeszéki előadó 1849 májusában fejezte be azt a ponyvát, amelyben Kossuth megváltóként szerepel. Lásd: *Ponyvára került aranytrombita az örök igazság parancsolatjára*. Mondva csinálta Sárosi Gyula. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Bisztray Gyula. Bp., 1951. Ugyancsak Sárosi nevéhez kötődik a *Farsangi dal* című vers is, amelyben Kossuth az Isten második fiaként szerepel.

24 *Budapest teljes utcanélexikona*, 1998.

25 Dr. Ádámfy József: *A világ Kossuth-szobrai*. Bp., é. n.

fordítva: Kossuth (amíg élt) használta a függetlenségi ellenzéket saját kultusza fokozására. A volt kormányzót rendszeresen – távollétében – képviselővé, díszpolgárrá választották. Nevét kortesnótákba szedték. („Nem kell vasút, éljen Kossuth!”) Leveleit közölték, delegációkat menesztettek hozzá, s úgy viselkedtek, mintha Magyarországnak két királya lenne: egy ténylegesen és egy spirituálisan.

Mindez azt mutatja, hogy a dualista rendszer nem állta útját a kultusznak, a hatalom nem élt vele, de nem is vállalkozott nyílt ellenségeskedésre, és a kultusz használatát átengedte a nacionalista ellenzéknek. Kossuth maga – híven kultuszépítő szerepéhez – természetesen ezzel az ellenzékkel sem azonosult, állandóan jelezte távolságtartását, felül- és kívülállóságát, de azért a lehető legteljesebb mértékben használta a függetlenségieket, hiszen véleményét jórészt rajtuk keresztül juttatta el a magyar választókhoz, s rajtuk keresztül kívánta befolyásolni a hazai választásokat.

A függetlenségi ellenzékiességhez párosuló Kossuth-kultusz azt jelentette, hogy a rendszerrel elégedetlenkedők általában használták Kossuth nevét, kultuszát. A polgári radikálisok éppúgy fontosnak tartották, mint a szociáldemokraták, s természetesen azok az agrármozgalmak is, amelyek a parasztság körében igyekeztek mind többeket megnyerni.²⁶

A Kossuth-kultusz így módon totális értelmű protest-kultuszként, identitásként és egyben szimbolikus politikaként jelenhetett meg: politikai szimbolikájával a rendszer egészével szembe lehetett helyezkedni. Mindenki kiemelhetette belőle a számára fontos alternatív értékeket: nemzeti függetlenséget, politikai demokratizmust, társadalmi egyenlősítést, morális tisztaságot. A nemzet mint szekularizált vallási tudat nem igényelte a politikai realitásérzék kellékeit, ezért különösebb gyakorlati következménnyel sem járt a Kossuth-kultusz manifesztációja. Ez egyébként még vonzóbbá tette, hiszen egyszerre lehetett mozogni a szimbolikus és a pragmatikus politikában, tudati térben. Egyszerre lehetett a rendszerhez lojális állampolgárként és ön-

15. KÉP. KOSSUTH-PORTRÉ PORCELÁNBÖGRÉN, 1894

26 Kossuth neve több párt programjában is feltűnik. Az 1861-es Határozati Párt, az 1848-as Párt, a Függetlenségi és '48-as Párt, a Polgári Demokrata Párt, a '48-as Gazdapárt, az Országos Köztársasági Párt, az Országos Kossuth Párt hivatalos dokumentumban is használja Kossuth nevét, és jóval több azoknak a politikai szerveződéseknek a száma, amelyek retorikájukban élnek e hivatkozással. Lásd *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp., 2003.

16. KÉP. A KOSSUTH LAJOS UTCA A KÍGYÓ TÉR (MA: FERENCIEK TERE) FELŐL NÉZVE, 1894 KÖRÜL

tudatos hazafiként élni. A spiritualitás és a gyakorlatiasság – a vallás esetében már megszokott – kettősségét a napi közéleti mezőben lehetett érvényesíteni.

A dualista rendszer szétesését követően lezajló forradalmak után a magát ellenforradalminak nevező rendszer rendezkedett be Magyarországon. Uralma huszonnégy évig tartott, s mivel öndefiníciója szerint nemzetinek, kereszténynek, konzervatívnak és egyben ellenforradalminak tartotta magát, a Kossuth-kultusz tekintetében ambivalens helyzetbe került. Egyfelől semmi szüksége sem volt a nemzeti és liberális-demokratikus értékeket szimbolizáló Kossuthra. Éppen ezért erőltette Kossuth 1840-es évekbeli vitapartnerének, a konzervatív reformmerré stilizált Széchenyi István grófnak a kultuszát. Természetesen azzal is szembe kellett néznie, hogy Széchenyi kultusza nélkülözte a széles körű társadalmi gyökérzetet; nem tette ki- és leválthatóvá Kossuthot. Másfelől viszont a rendszernek szüksége is volt Kossuthra, mert a területi revíziót támogató politika nem mondhatott le egyetlen, a nemzeti érzelmeket mozgósító tényezőről sem. A király nélküli királyságot Horthy Miklós „kormányzóként” uralta – erkölcsi legitimitását erősíthette a nemzeti szimbólummá lett egykori kormányzó.

A sajátos kettősség feloldására az 1848-as forradalom 80. évfordulójának közeledte kínált lehetőséget. A dilemmát Klebelsberg Kunó kultuszminiszter oldotta fel, és úgy döntött, hogy államosítja március 15-ét, valamint az 1848-as gondolatöröknek a rendszernek megfelelő részeit. 1927. november 6-án a Parlament előtt felavatták Horvay János Kossuth-szobrát, s a teret Országház térről Kossuth térre keresztelték át. Az 1903 óta húzódó, még a Fővárosi Közgyűlés által kezdeményezett szoborügy így véget ért, s a lehangolt főalak köré odacsoportosultak a '48-as kormány ugyancsak lehangolt miniszterei.²⁷ A szo-

27 Prohászka: *Szoborsorsok*, 87–90. és Rajna: *Budapest köztéri*, 202. alapján a szoborcsoporthoz szükséges tudnivalók:

„Kossuth Lajos szobor

1894. III. 20-án halt meg Kossuth Lajos, 1894. III. 21-én a Fővárosi Közgyűlés indítványozta:

1. országos temetést,

2. síremlék felállítását,

3. budapesti szobor felállítását,

4. a Hatvani utca átkeresztelését Kossuth Lajos utcává;

ezt elfogadták és az 1894. III. 30-án az utcátáblákat már ki is szegezték, szoborgyűjtésre országos bizottság alakult.

PÁLYÁZAT: 1903-ban pályázatot írtak ki a szoborra, melyre 12 pályamű érkezett be, a leg sikerültebb Margó, Róna, Kallós és Horvay terve volt. 1906. V. 3. újabb pályázatot írtak ki, I. Horvay, II. Róna, II. Holló, Istók. Horvay János szobra 1914-re már elkészült volna, de kitört az első világháború.

ELHELYEZÉS: a Kossuth Lajos téren.

FELÁLLÍTÁS: 1927. X. 26-ra elkészült a szobor és leleplezése 1927. XI. 6-án megtörtént.

KIVITELEZÉS KÖLTSÉGE: 1897-re összegyűlt 354.555,- Ft, 1900. XII. 31-re 845.000,- K

LEÍRÁS: széles mészko talapzaton állt Kossuth Lajos és az első felelős minisztérium 8 tagjának szobra. A szobrok kb. 300 cm-es voltak, carrarrai márványból. Kossuth mint magvető volt ábrázolva.

bor mögötti kőfal túloldalára népmozgalmi dombormű készült, amelyen gyermekétől és feleségétől búcsúzók férfi, kitörő lelkesedésű ifjanc, dobos, harci lobogót vivő öreg, a felnőtt fiával csatába induló és vérző katona látható. Az emlékmű tartalma inkább a nemzeti militarizálás, mintsem az alkotmányos szabadság eszméjét sugallja; a leverésében is harcra kész nemzet képét illusztrálja. Ugyancsak 1927 novemberében a felsőház elfogadta a Klebelsberg által kezdeményezett törvényt (1927. évi XXXI. tc.), amely március 15-ét nemzeti ünnepké nyilvánította. (Így természetesen hatályát veszítette az 1898. évi V. tc., amely április 11-ét tekintette nemzeti ünnepnek.) Egyben törvényt hoztak Kossuth Lajos örök érdemeiről és emlékééről (1927. évi XXXII. tc.).²⁸

Mindez nem változtatott azon, hogy a rendszer a tradicionális nemzettudat szimbolikus elemeit ötvözte a modern nemzeti identitással – az előbbi elemek javára. A Regnum Marianum és a Szent Korona bűvöletében megfogalmazódó, a kor kurzustörténete által is „neobarokknak” nevezett²⁹ világ használta, de háttérbe szorította a Kossuth-kultuszt.

Éppen ezért a kultusz tömegességével továbbra is azok a politikai artikulációk éltek, amelyek vagy részlegesen, vagy teljesen ellenzéki szerepben pozicionáltak magukat. A kisgazda, a szociáldemokrata, majd később a németellenes,

A szoborcsoportok:

Batthyány Lajos gr. miniszterelnök és Szemere Bertalan belügyminiszter,

Deák Ferenc igazságügyi és Mészáros Lázár honvédelmi miniszter,

Széchenyi István gr. közmunka- és kereskedelmi miniszter,

Eötvös József b. nevelésügyi miniszter,

Klauzál Gábor ipar- és földművelésügyi és Eszterházy Pál hg. a király személye körüli és külügyminiszter.

Mögöttük magas kőfal, melynek túloldalán népmozgalmi dombormű volt, kb. 700 x 350 cm. (Búcsú a feleségtől és gyermektől, egy kitörő lelkesedésű férfi és egy ifjú dobos, harci lobogót hordozó öreg, felnőtt fiával harcra kész és már egy vérrel áldozó sebesült katona.)

FELIRAT: KOSSUTH, a dombormű alatt Petőfi: Élet és halál c. költeményének első szakasza olvasható:

»A Kárpátoktól le az Aldunáig

Egy bőszt üvöltés, egy vad zivatar

Szétszórt hajával, véres homlokával

Áll a viharban maga a magyar!«

1952-ben lebontották, és először a Mező Imre úti temetőbe, majd Dombóvárra került, ahol sokáig hevert széjjelszedett állapotban, majd 1980. körül egy-két alakos egységekre széjjelbontva és a domborművet is külön felállítva egy parkban került elhelyezésre.”

- 28 „Az 1927. évi XXXII. törvénycikk, Kossuth Lajos örök érdemeinek és emlékének törvénybeiktatásáról. Amikor az ország a magyar törvényhozás háza előtt közlekedéssel márványba örökíti meg Kossuth Lajos történelmi alakját, ugyanakkor a magyar országgyűlés is le akarja róni régóta tartozó háláját az alkotmányos szabadság, a jogegyenlőség és a magyar igazság lánglelkű törhetetlen hitű apostola iránt. A törvényhozás ezért Kossuth Lajosnak a magyar nemzet újjászületése, egysége, függetlensége, alkotmányos fejlődése, szabadsága és nemzeti jövőjének a nemzet erejéből biztosítása körül szerzett elévülhetetlen érdemeit, valamint a nemzet lelkében kitörölhetetlenül élő és soha el nem múlható emlékeztető törvénybe iktatja.” (Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1927. évi december hó 28-án kiadott 14. számában.)

- 29 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* című, 1938-ig öt kiadásban megjelent munkájának egyik kulcskifejezése.

17. KÉP. MAGYAROK BÚCSÚJA HAZÁJUKTÓL (KÖZÉPEN KOSSUTH LAJOS ALAKJA), 1849

18. KÉP. A HORVAY JÁNOS ÁLTAL 1927-BEN KÉSZÍTETT KOSSUTH-EMLÉKMŰ A KOSSUTH TÉREN, 1937

antináci szerveződések gyakorta éltek Kossuth névével, arcképének felmutatásával. A Kossuth-kultusz egészében inkább őrizte, mint meghaladta az ellenzéki jellegét. Az 1940-es évek első felében, a német oldalon háborúba sodródó országban az egykori fajvédő Bajcsy-Zsilinszky Endre már épp úgy Kossuthra hivatkozott,³⁰ mint mindenki más, aki a hitleri befolyástól féltette a nemzetet. Ebbe a kánonba illeszkedett bele a kommunista emigráció is, amelyik a nemzeti függetlenség értékére hivatkozva szólt dicsőítően Kossuthról. Ők a Kossuth-kultuszt saját ideológiai konstrukciójukba illesztették, s ezt jól jelzi, hogy a Szovjetunióból 1943-tól sugárzó magyar nyelvű rádióadót Kossuthról nevezték el.

A Horthy-korszak tehát – legalábbis a hivatalosság szintjén – mérsékelten élt a Kossuth-kultusz kínálta lehetőségekkel. Nyitottabb volt, mint a dualista időszak, de nem törte meg azt a lassan tradícióvá váló vonulatot, amely Kossuthot inkább az ellenzéki, mintsem a hatalmi kánonhoz társította.

Magyarország számára 1945-ben nemcsak a háború, hanem az addig regnáló politikai rendszer is véget ért. A háború után berendezkedő új hatalom nem kívánta megőrizni a Horthy-kor értékvilágát sem. A rövid életű demokratikus politikai berendezkedés a nemzeti függetlenség és a demokrácia előképeit kereste. Az 1946-ban kibocsátott új pénzeket ezért az akkoriban legnagyobb címletre (100 forint) Kossuthot tették, ami arra utalt, hogy az új rezsim nagyra tartja, és magasra emeli a Kossuthnak tulajdonított eszmeiséget.

A Kossuth-kultusz sorsában azonban nem a demokrácia, hanem a kommunista ideológia játszotta a további főszerepet, miután az ország feletti uralom fokozatosan a kommunisták kezébe került, akik 1948-tól már formálisan is bírták a hatalom teljességét. 1948-at a kommunisták a „fordulat évének” titulálták;

30 Bajcsy-Zsilinszky Kossuth-képéről, illetve a kép változásáról tanúskodik a Szekfűhöz írott önvallomásszerű levél, MTA Kézirattára M. S. 10 205.

szempontjukból joggal.³¹ Ekkorra alakult ki a kommunista rendszer fő strukturális kerete, ekkorra lett teljes a kommunisták hatalmi monopóliuma.

Szempontunkból ez azért lényeges, mert az esztendő egyben az 1848-as forradalom 100. évfordulója volt, és ez módot adott arra, hogy a rendszer megmutassa: milyen hangsúlyokkal, milyen konstrukcióba helyezi bele a Kossuth-kultuszt.³²

1948-ra egyre láthatóbbá vált, hogy ha Magyarországon totális kommunista hatalomátvétel következik be – s immár a nemzetközi politika jelei is erre utaltak –, akkor az nem a demokratikus legitimáció útján valósul meg. Azaz: szükség lesz olyan igazolási mechanizmusok működtetésére, amelyek másként legitimálják az immár elkerülhetetlennek látszó változásokat. S ha a demokrácia játékszabályai nem alkalmasak a diktatúra politikai és erkölcsi igazolására, akkor a szakrális legitimációhoz kell fordulni. A materialista világképben a szakralitást pedig csak szekularizált isten – vagy istenek – adják, adhatják.

1948-ban 1848 és a Kossuth-kultusz kulcshelyzetbe került. Az 1948-as konstrukció azért fontos, mert változó-gyengülő erővel az egész kommunista korszakban jelen maradt. A megalakuló termelőszövetkezetek (kolhozok) sorra-rendre vették fel Kossuth, Petőfi és Táncsics nevét. A Magyar Rádió két csatornája Kossuth és Petőfi nevét viselte (és viseli). A „nemzet oltára” funkciót betöltő millenniumi emlékműből kivették a Habsburgokat, és az '50-es évek első felére fokozatosan bekerültek a nemzeti függetlenség személyi kifejezői. A királygalériát lezáró Ferenc József helyére Kossuth Lajos került. A Parlament előtt álló Horvay-féle szobrot kicserélték. Az '50-es évek világképét és ennek a világképnek az értékét fejezte ki a lebontott Horvay-féle szobor helyén, 1952 szeptemberében emelt, Kisfaludy Stróbl Zsigmond, Kocsis András és Ungvári Lajos által mintázott, egykor volt Kossuth téri Kossuth-emlékmű.

Az optimista ötméteres kormányzó mellett rohamra kész munkás, diák és paraszt állt, kifejezve azt az elszántságot, amit a munkás-paraszt szövetség és a dolgozó értelmiség összefogása jelent.³³ A Kossuth-kultusz a kommunista hatalmi legitimáció egyik fontos eleme lett, így hatalmi helyzetbe került.

31 Rákosi Mátyás: *A fordulat éve*. Bp., 1948.

32 A centenáriumról átfogó képet nyújt: Gerő: *Az államosított forradalom*. A kérdéssel foglalkozik: Gyarmati György: *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. történetéből*. Bp., 1998. 95–114.

33 Rajna: *Budapest köztéri*, 211.

„A lebontott Horvay-féle Kossuth szobor helyett a Miniszter Tanács 1951-ben új emlékmű felállítását határozta el.

SZOBRÁSZ: Kossuth alakját Kisfaludy Stróbl Zsigmond, a mellékalakokat Kocsis András és Ungvári Lajos mintázták.

ELHELYEZÉS: a Kossuth téren.

FELÁLLÍTÁS: 1952. IX. 19.

LEÍRÁS: a balatonalmádi vöröskő talapzat kb. 1500 cm hosszú, az alsó talapzat 1150 cm hosszú, a középső 400 cm magas. Kossuth Lajos álló bronzalakja kb. 500 cm, a mellékalakok bronzalakjai kb. 380 cm-esek. A mellékalakok baloldalt: parasztasszony gyerekekkel, levett süvegű paraszt, katona. Jobboldalt: munkás fegyverrel, diák karddal, csikós bő gatyában fegyverrel.

FELIRAT: »KOSSUTH«.

19. KÉP. KOC SIS ANDRÁS ÉS UNGVÁRI LAJOS SZOBRÁSZMŰVÉSZEK
A KOSSUTH- EMLÉKMŰ AGYAGMINTÁJÁN DOLGOZNAK, 1950

20. KÉP. A KISFALUDI STRÓBL ZSIGMOND ÁLTAL 1952-BEN KÉSZÍTETT KOSSUTH- EMLÉKMŰ
A KOSSUTH TÉREN, 1966

Érdekes, és az ellenzékiiség hagyományához kötődő módon azonban a kultusz jelen volt a rendszer elleni kritikában is. Az 1956-os felkelésben az 1848-as szimbolikának jelentős szerep jutott. Ez a szerep olyan erős volt, hogy 1956-nak csak egy saját szimbóluma lett, a lyukas magyar zászló. A felkelők a zászló közepéből kivágták a kommunista magyar állami címet. Pontosan tudták azonban, hogy mit akartak a helyére tenni: az úgynevezett Kossuth-címet, amely az 1849-es *Függetlenségi nyilatkozat* utáni magyar állami jelkép változata volt. A korona nélküli címet felfestették tankra, autóra, házfalra.³⁴

A Kádár-rendszer gyakorlatilag visszatért az 1948-as politikai-szimbolikus alapvetéshez, de egyfelől lefaragott éléből, másfelől – különösen a '70-es évektől – kevésbé hangsúlyozta a maga által kreált tartalmi elemeket. Már nem állította, hogy a rendszer vezetői Kossuth örökösei, reinkarnációi; hagyta, hogy a magyar történelem más alakjairól is politikai stigmatizációtól mentesen lehessen szólni. (A Kádár-érában Széchenyinek is emeltek szobrot.) Az alapdogmát azonban nem adták fel, miszerint a rendszer egésze Kossuth és 1848 örököse, és ily módon a nemzeti értékek letéteményese. A változó stílusú és karakterű kommunista rendszer hangsúlyos, majd kevésbé hangsúlyos hatalmi-legitimációs ponttá tette a Kossuth-kultuszt.

Az új, demokratikus állam jelképi világának kialakításakor előkerült – ha közvetetten is – Kossuth, merthogy az állam le akarta váltani az előző népköztársasági címet. Le is váltották, és helyére nem az '56-ra is utaló Kossuth-, hanem a tradicionalizmust erősítő királyi, koronás címer került. A Kossuth-kultusz gyakorlatilag eltűnt a politikából. A konzervatív erők Szent István kultuszát erősítették, a Szent Korona kultuszát élesztgették. Az 1998 és 2002 között az országot irányító jobboldali kormányzat ezen túl Széchenyi kultusza mellett is voksolt.³⁵

A 2002 tavaszán hatalomra került új, baloldali kormány szeptemberben, Kossuth születésének 200. évfordulóján, Budapesten és országsszerte megemlékezéseket tartott, ahol a miniszterelnök és több miniszter is megszólalt. A Kossuth-kultusz egy pillanatra feléledt s azután ismét elcsendesült. Kossuthot az 1990 óta ismét létező demokratikus rendszer különösebben nem használja. Az azóta kibocsátott pénzeken nem szerepel, sőt – a papír százforintos megszüntetésével – arcmása a pénzek palettájáról eltűnt.

³⁴ Gyarmati: *Március hatalma*, 139–154.

³⁵ Az akkori kultuszteremtési folyamatot mutatja: *Ünnepel az ország. A Magyar Millennium Emlékkönyve 2000–2001*. Bp., 2001. Magyar viszonyok között óriási büdzsével monstre Széchenyi-kultuszfilm készíttetésére szánták el magukat. (Még két történelmi produkciót díjaztak: az egyik a koronáról, a másik egy 13. századi személyről, a 19. századi magyar drámairodalom által hőssé tett alakról, Bánk bánról szólt.) Úgy ítélték meg, hogy inkább a Horthy-éra szimbolikus struktúrájának korszerűsített változata lehet előnyös a számukra, mintsem a Kossuth-kultusz használata. Mire a filmet elkezdték forgalmazni, kiderült, hogy a jobboldali kormány elveszíti a választásokat. Épp ezért az első, vesztes választási forduló után hirtelen Kossuth felé fordultak: a Kossuth téren rendezett nagygyűlés rituáléjába rögvest beépült a legnépszerűbb Kossuth-nóta: „Ha még egyszer azt üzeni, mindnyájunknak el kell menni...”

21. KÉP. KISFALUDI STRÓBL ZSIGMOND SZENT IMRE-SZOBRA NEMZETI ZÁSZLÓVAL ÉS KOSSUTH-CÍMERREL, 1956

Mindazonáltal – ha „fékezett habzásúan” is – a kultusz tovább él, Kossuth továbbra is nemzeti ikon. Ópusztaszeren a Nemzeti Történelmi Emlékparkban 2001-ben emlékszobrot állítottak neki. A Ceglédi Kossuth Lajos Múzeum 2008-ban összegyűjtötte a Magyarországon fellelhető Kossuth-szobrok fényképeit: eszerint több mint 150 város és falu közterén áll emlékműve.³⁶ Továbbra is rengeteg iskola, intézmény és közterület viseli a nevét; csak Budapesten 16 közterület van róla elnevezve. 2015. március 3-án a köztársaság elnöke a Kossuth téren felavatta az 1927-es Horvay-szobor másolatát, mert hogy a Kisfaludy-Stróbl-féle szobrot elbontották, és így visszakerült a térre a „szomorú” Kossuth. Mindez arról szól, hogy változó kontextusokban ugyan, de Kossuth 1848 óta itt van velünk.

* * *

Ma Magyarországon Ferenc József nevét a nyilvános térben egy keserűvíz márka őrzi. Ismertetésében így ajánlják: „Kíméletes hashajtó hatású gyógyvíz, amely eredményesen alkalmazható: erőlködés nélküli székletürítés igénye esetén, aranyér betegség megelőzésére, kezelésére, enyhe bélgyulladás kezelésére,

³⁶ http://mult-kor.hu/20081231_osszegyujtik_a_hazai_kossuthszobrok_fenykepet (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

elhízás ellen.”³⁷ Akciósan a 7 decis üveg 305 Ft-ért, azaz nagyjából 1 euróért megvásárolható. A gyógyvizet Hirschler Mór (1845–1900) találta meg. Ő fedezte fel 1876-ban a még szinte lakatlan Őrmezőn az ott feltörő glaubersós vizet, s már 1877-ben elnevezte az uralkodóról. A Ferenc József keserűvíz 1888-ban oklevelet nyert a brüsszeli világkiállításon, és gazdaggá tette a forgalmazót. Hirschler 1893-ban a területet, s így a gyógyvíz forrását eladta a Saxlehner cégnek,³⁸ amelynek alapítója Saxlehner András³⁹ családja a 16. században vándorolt be Tübingiából a Habsburgok által uralt történelmi Magyarország nyugati szélére. Az ő nevéhez kötődik a szintén nagyon sikeres Hunyadi János keserűvíz forgalmazása. Mindenesetre szép magyar történelmi metafora, hogy egy német bevándorló Hunyadi Jánosról, egy asszimiláns zsidó pedig Ferenc József-ről nevezi el a könnyű székelés legbiztosabb elősegítőjét.

De a király és a nemzetivé vált ikon viszonyát legalább ilyen metaforikus erővel jelzi Balatonfüred esete. Itt olyan gyógyvizek találhatók, amelyek kiválóan alkalmasak a szív- és érrendszeri betegségek gyógyítására, a gyomorhurut és különféle epe- és bélbántalmak kezelésére. A gyógyforrások közül az egyik Kossuth nevét viseli. Ismertetője szerint: „Füred központjában a Gyógy-téren a Kossuth Lajos-forrás, fölötte 12 oszlop által tartott tető díszlik; ez a kútház.” A műemléki jegyzékben ennyi olvasható: „Ivócsarnok, klasszicista. Épült 1800-ban. Átépítve 1853-ban. I. Ferenc József császár-király 1852-ben látogatta meg először Füredet. Akkor »a hódoló tisztelet megnyilvánulása-ként« róla nevezette el a tihanyi apátság a kutat. 1952-ben a Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal ajánlására Kossuth Lajosról nevezték el a kutat, mely nevet ma is őrzi.”⁴⁰

Ferenc József megnyerte saját korát, de nem nyerte meg az utókort; Kossuth elvesztette saját korát, de megnyerte a nemzeti örökkévalóságért folytatott harcot. Mindketten győztesek, és mindketten vesztesek.

37 <https://internetpatika.hu/ferenc-jozsef-gyogyviz-keserusos-700-ml> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

38 https://de-de.facebook.com/mazsihisz/posts/674686592561409?stream_ref=5 (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

39 <http://www.budaorskonyvtar.hu/elektronikus/letoltes/cikkek/cikk197.pdf> (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

40 http://www.utazizitthon.hu/balatonfured_kossuth_lajos-forras.html (a letöltés ideje: 2015. dec. 15.).

1. KÉP. KIÁLLÍTÁS A CSÁSZÁRRÓL KÉSZÜLT FESTMÉNYEKBŐL HADIÖZVEGYEK ÉS ÁRVÁK JAVÁRA. BÉCS, 1916

Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király”

„I. Ferenc József király azóta, hogy megkoronáztatta magát, leggondosabb őre alkotmányunknak és a kiegyezésnek. Méltán dicsőíti őt a magyar mint legalkotmányosabb királyát” – hangsúlyozta Sebestyén Gyula A magyar nemzet története című, a gimnáziumok és reáliskolák IV. osztálya számára készített és 1901-ben megjelent tankönyvében.¹ Már a király halála után, 1917 tavaszán egy vidéki lap, az *Egri Ujság* így emlékezett vissza Ferenc Józsefre: „Öreg királyunk 1867. június 8-ika óta mind halála napjáig [...] hűséges uralkodója volt a nemzetnek. [...] Ferenc József megtartotta a maga szentesített törvényeket. [...] Ezért adta meg éppen neki a magyar nép élő ösztöne és adja meg majdan a történetírás az örökké fennmaradó legjobb király mellé a legalkotmányosabb király elnevezést.”² Ugyanezt a gondolatot ismételte a budapesti középiskolai tanárként működő néprajzi gyűjtő, Csudáky Bertalan is: „I. Ferenc József a legalkotmányosabb uralkodók közé tartozott.”³

A kifejezést a koronázás 25. évfordulóján, 1892. június 8-án tartott budapesti ünnepségek során a Mátyás-templomban celebrált szentmisén Vaszary Kolos esztergomi érsek is használta: „mi tudjuk, hogy mióta szent ősöknek, Istvánnak koronája érinté fejedet, a magyar birodalomban senki sem volt, a ki alkotmányunkhoz hívebb lett volna, senki sem volt, a ki törvényeinket jobban tisztelte volna, a ki a haza iránti köteleességeket nagyobb buzgalommal teljesítette volna, mint Felséged.”⁴

Az elhunyt király emlékére összehívott képviselőházi ülésen a korszak két legfontosabb magyar politikusa egyaránt igen elismerő szavakkal illette Ferenc Józsefet. Tisza István miniszterelnök szerint „megboldogult királyunk a magyar nemzet történelmének nagy alakjai közé tartozik. [...] Egyike ő a nemzet nagy jóltevőinek.”⁵ A mérsékelt '67-es ellenzék nagy tekintélyű vezetője, Tisza legnagyobb riválisa, ifj. Andrássy Gyula még magasabbra becsülte

1 Sebestyén Gyula: *A magyar nemzet története. A gimnáziumok és reáliskolák IV. osztálya számára.* Bp., 1901.

2 Kölcsönös bizalom. *Egri Ujság*, 1917. márc. 25. 82. sz. 1.

3 Csudáky Bertalan: *I. Ferenc József király emlékezete (1830–1916).* Bp., 1917. 8.

4 Az ünnepi Tedeum. *Budapesti Hírlap*, 1892. jún. 9. 9.

5 Tisza István gróf miniszterelnök felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. In: *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Harminczharmadik kötet.* Bp., 1917. (= Képviselőházi napló 1916.) 5.

Ferenc József történelmi értékét: „elfogulatlanul, történelmi objektivitással mondhatjuk ki, hogy az elhunyt király a magyar királyok egyik legnagyobbika, (Ugy van! Ugy van!) hogy az ő uralkodása a nagy uralkodások egyike.”⁶

A király 80. születésnapja alkalmából tartott kolozsvári díszközgyűlésen a történész Márki Sándor pedig úgy vélekedett, hogy „minden Habsburg közül valóban ő élvezte *legtovább* a népszerűségnek földiekkel játszó égi tüneményét”.⁷

Legalkotmányosabb? A nemzet jótevője? Egyik legnagyobb királyunk? Legtovább népszerű? Mintha ezek a szövegek nem is arról az uralkodóról szólnának, akit a ma közfelfogása legfeljebb vitatott vagy ellentmondásos megítélésű történelmi személyiségnek tart. Mégis, a századfordulón igen gyakoriak voltak ezek a dicsőítő jelzők. Ennyit változott volna száz év alatt véleményünk a leghosszabban trónon ülő magyar királyról? Ennyire más-ként értékeljük uralkodásának fény- és árnyoldalait? Vagy egyszerűen itt is igaz a régi mondás: De mortuis nil, nisi bene [Halottakról jót vagy semmit]? Az idézett lojális tankönyvi szövegek és illedelmes gyászbeszédek alapján lehetséges egyáltalán összegezni a századforduló magyar elitjének vélekedését Ferenc Józsefről?

Írásomban arra teszek kísérletet, hogy a századfordulón keletkezett méltatások mögé tekintsek, és felfejtsem, mennyiben volt a Ferenc Józsefről zengett dicshimnuszok mögött valódi politikai tartalom. Mert az persze világos, hogy egy olyan rendszerben, ahol a király⁸ (sőt 1913-tól a királyság mint államforma is⁹) büntetőjogi védelmet élvezett, és a róla szóló nyilvános beszéd

6 Ifj. Andrássy Gyula gróf beszéde a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 8.

7 Márki Sándor: *A király. Ő felségének, I. Ferenc József ausztriai császárnak és Magyarország apostoli királynak nyolcvanadik születésnapján Kolozsvár szabad királyi város törvényhatósági bizottságának 1910. évi augusztus 18-án tartott rendkívüli díszközgyűlésén elmondotta Dr. Márki Sándor egyetemi tanár, a M. T. Akadémia levelező tagja, Kolozsvár sz. kir. város tiszteletbeli tanácsosa.* Kolozsvár, 1910. 9. Kiemelés az eredetiben.

8 A korszak nagyobb részében hatályos büntető törvénykönyv, az 1878. évi V. törvénycikk (az úgynevezett Csemegi-kódex) második részének I. fejezete 13 §-ban sorolta fel a felségsértés, a II. fejezet pedig további 3 §-ban a király, illetve a királyi ház tagjainak bántalmazásának és a király megsértésének különböző eseteit. A teljes szólásszabadságot leginkább korlátozó – de persze a monarchikus államrendben logikus és érthető – rendelkezést a 140. § tartalmazta: „A ki a király ellen sértést követ el: vétség miatt két évig terjedhető fogházzal és hivatalvesztéssel büntetendő. A ki azonban a sértést irat, nyomtatvány, képes ábrázolat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által követi el: vétség miatt három évig terjedhető államfogházzal és hivatalvesztéssel büntetendő.” https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87800005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fextra_params%3D%7B%2522ID%2522%3A%2522FullTextSearch%2522%2C%2522Year%2522%3A%25221878%2522%2C%2522Kibocsato%2522%3A%2522TV0%2522%7D (a letöltés ideje: 2018. ápr. 15.).

9 A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló 1913. évi XXXIV. törvény 2. §-a egyrészt módosította a Csemegi-kódexnek a király megsértésére vonatkozó rendelkezéseit: Aki a király ellen sértést követ el, vagy a király tényeit sértő módon bírálja, vétség miatt két évig terjedhető fogházzal, a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel büntetendő. Aki az előbbi bekezdésben meghatározott cselekményt nyomtatvány útján, vagy pedig irat, vagy képes ábrázolat közszemlére tételével, vagy nyilvánosan szóval

kötelező hangvétele a lojalitás volt, nem feltétlenül várhatunk őszinte szavakat arról a Ferenc Józsefről, aki a modern magyar nemzet megformálásában döntő szerepet játszó 1848–1849-es szabadságharcban az ellenkező oldalon harcolt, és az uralkodásának első éveiben sorra kerülő megtorlást és a következő évek önkényuralmát a magyar nemzeti emlékezet mindmáig őrzi.¹⁰

„ifjú korára való tekintettel”

Nem csupán az 1848–1849-es szabadságharcra – mint a nemzeti történelem kulcseményére – emlékező magyar nemzeti hagyomány, hanem a modern tudományos kutatások révén is pontosan tudjuk, hogy Ferenc Józsefnek személyes felelőssége volt a szabadságharcot követő megtorlásokban.¹¹ Érthető azonban, hogy a kiegyezést követő korszak lojális megnyilvánulásai igyekeztek erre mentséget találni, hogy a megtorlás és az önkényuralom szomorú emlékképei ne zavarják az uralkodóval szembeni tiszteletet.

„Az alig 18 éves császár engedelmesen vállalta, amire születés és hagyomány kötelezték. Elfogadta a helyzetet, tapasztalatlanságában az adott tanácsokat. [...] Tanácsadóinak befolyása alatt katonai erőhatalommal kezdte. [...] Az akkori izzó szenvedélyek beleragadták az ifjú császárt ebbe az irányzatba. Tévedéséről idő és tapasztalat utóbb felvilágosították. De addig sok szenvedés várt a nemzetre és sok csalódás az uralkodóra!” – értékelte az 1848-as trónra lépést követő évek eseményeit a Ferenc József életét már vetített diákpek segítségével áttekintő előadása kezdetén Balogh Pál.¹²

Egy másik, szélesebb tömegek számára készített katolikus emlékezés is Ferenc József fiatal korára hivatkozott: „nehéz időkben lépett trónra első Ferenc József, kinek ifjú korára való tekintettel a családi tanács (kamarilla) – gyakran egyenesen az uralkodó akarata ellenére – tett, intézkedett. Ez időben szomorú sorsa volt a magyar nemzetnek. De hál’ Istennek nem tartott soká. Amint az ifjú férfiúvá lett, ura lett akaratának, a maga esze, jóságos szíve szerint uralkodott.” A magyarokkal való kiegyezéshez azonban több is kel-

követi el, vétség miatt három évig terjedhető fogházzal, négyezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, továbbá a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel büntetendő. Másrészt, új elemként a 3. § révén büntetőjogi védelmet kapott a királyság mint államforma is: „Aki a királyság intézményének megszüntetésére irányuló mozgalmat kezdeményez, szervez vagy vezet, vagy ily mozgalomban más módon tevékeny részt vesz, ugyancsak az, aki nyomtatvány útján, vagy pedig írat, vagy képes ábrázolat közszemlére tételével, vagy nyilvánosan szóval a királyság intézménye ellen lázít, vagy a királyság intézményét ugyanily módon politikai célzattal megtámadja, öt évig terjedhető államfogházzal és négyezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, továbbá a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel büntetendő.” <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91300034.TV&targetdate=&printTitle=1913.+%C3%A9vi+XXXIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev...> (a letöltés ideje: 2018. ápr. 15.).

10 Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1988. 138–140.

11 Hermann Róbert: *I. Ferenc József és a megtorlás*. Bp., 2009.

12 Balogh Pál: *I. Ferenc József emlékezete*. Bp., é. n. [1916.] 6.

2. KÉP. A TRÓNRA LÉPÉS 50. ÉVFORDULÓJÁRA RENDEZETT
KIÁLLÍTÁS PLAKÁTJA, 1898

lett, mert „az ifjú királyt csupa osztrák tanácsadó vette körül s amíg a magyar nemzetet alaposabban meg nem ismerte, jó szívét nem mutatta úgy hozzánk, mint ez után”.¹³

Miközben Ferenc József trónra lépésének 50. évfordulóját Ausztriában nagy ünnepségekkel tették emlékezetessé, Magyarországon csak az igazán lojális körök álltak be az uralkodót dicsőítő kórusba, hogy elkerüljék a Magyarország és a király közötti véres harc említésének nehezen kikerülhető feladatát. Ilyen lojális munkát készített a honvédség számára kiadott füzetében egy honvéd főhadnagy, aki az uralkodó életrajzában nyíltan tagadta Ferenc József 1849-es felelősségét: „A mi a szabadságharcz leverése után a rend helyreállítása érdekében következett, azt itt felemlíteni csak annyiban lehet helyén, a mennyiben tudnunk kell, hogy a mi Felséges királyunkat a történelem minden felelősség alól felmenti, s az Ő nagysága azoknak felette, érintetlenül, tiszta fényben áll.” A magyarokkal való megbékélés hiperlojális magyarázata szerint az 1848 és 1866 közötti években „a sok háború miatt alig volt idő arra, hogy az uralkodó a belkormányzásra fordítsa gondjait”, és „rossz tanácsadóinak befolyása alatt nem volt teljes bizalma a magyar nemzet hűségében”. Ez csak azáltal jött létre, hogy a magyar vezetők a königgrätzi vereség ellenére sem követeltek többet, mint előtte, és így a kiegyezés ügyét a szívében hordó Erzsébet segítségével is, visszaállhatott az alkotmány, és „[e]kkor kezdődött Magyarország új élete”.¹⁴

13 Horváth E. János: *Első Ferenc József. A jó királya halálát őszinte szívvel gyászoló magyar nép számára.* Bp., [1916.] 6., 9–10.

14 Sáfrán Géza m. kir. honvéd főhadnagy: *Szent a zászló, szent az eskü. Emlék-könyv ő cs. és ap. kir. felsége I. Ferencz József 50 évi uralkodása emlékére.* Miskolcz, 1898. 5–9.; A modern irodalomban is megtalálható, hogy a császárra komoly hatást gyakorolt Deák 1866-os egyenessége. Adam Wandruszka: *Kaiser Franz Joseph als Herrscher und Mensch.* In: *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. 1. Teil. Von der Revolution zur Gründerzeit. 1848–1880. Beiträge.* Niederösterreichische Landesausstellung, Schloss Grafenegg, 19. Mai – 28. Oktober 1984. Wien, 1984. 21. Vö. Steven Beller: *Franz Joseph. Eine Biographie.* Wien, 1997. 85–90.

A Vay Sándor néven publikáló, érdekes életű nőíró, Vay Sarolta Gáspár András honvédtábornok megkegyelmezésének történetét a következőképpen írta le. Szerinte Világos után Gáspárt azért nem halálra, hanem „csak” életfogytiglani börtönre ítélték, mert fiatalabb korában ő volt Ferenc József lovaglómestere, és ezért a kiváló lovassá váló császár olyannyira hálás volt neki, hogy hamarosan elengedte a teljes büntetést. Amikor pedig Gáspár elment Bécsbe, hogy megköszönje a kegyelmet, Ferenc József állítólag ezt mondta neki: „egyáltalában el sem csukattam volna, ha nem lett volna muszáj.”¹⁵ Azaz, a jószívű fiatal császárt csak környezete kényszerítette a megtorlásra, magától nem tett volna ilyet. Nem, hiszen jószívű volt, amit egy másik, célzatos történet is bizonyítani kívánt. Az elnyomatás idején egy halálos ítéletet terjesztettek elé aláírás végett, s mikor „a felség szomorúan hajolt az irat fölé s amint nevének kezdőbetűjét a szélére írta, szeméből egy könnycsepp hullott a papirosra s elmosta róla a betűt”. Erre Ferenc József összegyűrte az ítéletet s visszadobta a kabinetroda titkárának, mondván: „A könnyek minden bűnt eltörölnek.”¹⁶

„Ferenc József azt üzenté”

Láttuk, hogy a lojális elit a fiatal császárt igyekezett felmenteni az 1849-es kivégzések felelőssége alól, és ezt a felfogást a nép szélesebb tömegei számára készült munkákban (például kalendáriumokban) is terjesztették. Úgy tűnik, ez az igyekezet nem maradt eredménytelen, és a fiatal uralkodót mentegető hozzáállás a paraszti népességben is elterjedt.

Viszonylag ismert, hogy az első világháború elején a bevonuló bakák a Kossuth-nótát aktualizálva énekelték: „Ferenc József azt üzenté, elfogyott a regimentje.” Erre utalt képviselőházi gyászbeszédében a Nemzeti Munkapárt elnöke is: Khuen-Héderváry Károly gróf bizonyos elégtétellel emelte ki, hogy Ferenc József „élete nagy művének, a kiegyezésnek, amelyhez oly hiven ragaszkodott, és amelyet oly gondosan őrizett meg, megérhette érett gyümölcsét, amikor, ha fájó szívvel is, láthatta, hogy veszedelem idejében magyar nemzete az ő hívó szavára hogy indult hadba, indult pedig az ő nevének hangos dalbafoglalásával és indult, hogy trónját és az ország érdekeit megvédelmezze”.¹⁷

Az 1948-as centenáriumi néprajzi gyűjtések anyagából kitetszik, hogy a nép gyakran magyarázta azzal a megtorlások szörnyűségeit, hogy a – jellemzően Erzsébet királyné által (!) kieszközölt – kegyelem a magyarokkal szemben rosszindulatú küldönc miatt nem ért időben Aradra, vagy hogy a fiatal uralko-

15 A király lovaglómesteréről. In: *Régi nemes urak, úrasszonyok. Históriaik, legendák, virtuosos cselekedetek.* Összegyűjtötte Vay Sándor gróf. Bp., 1908. <http://mek.oszk.hu/10100/10179/10179.htm> (a letöltés ideje: 2018. ápr. 7.). Kiemelés az eredetiben.

16 Farkas Emőd: *Királykönyv. I. Ferenc József és IV. Károly király életrajza.* Bp., [1916.] 19.

17 Khuen-Héderváry Károly gróf felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 6–7.

3. KÉP. KATONAPORTRÉ A CSÁSZÁR SZOBRA ELŐTT, 1915

dó rosszindulatú környezete (anyja, Zsófia főhercegnő, vagy Haynau) hatására rendelte csak el a megtorló intézkedéseket, amúgy hajlott volna a jóra.¹⁸

A módszeresen uralkodóhű propagandának tudhatjuk be, hogy a népi hagyományban sem csak az 1848–1849-es szabadságharcot vérbe fojtó és a megtorlásokat elrendelő, elnyomó zsarnok képe maradt meg. Bár az uralkodónak biográfiát is szentelő történész szerint „pozitív tartalmú Ferenc József-folklórról nem tudunk”,¹⁹ a szakszerű vizsgálatok bebizonyították, hogy a magyar paraszti hagyománynak igenis volt pozitív Ferenc József-képe is, sőt egyes helyi hagyományokban kifejezetten Ferenc Józsefnek tulajdonították a jobbágyfelszabadítást is.²⁰ A sokszor anakronisztikus elemeket is tartalmazó történetekben rendre visszaköszönnek az elit által megfogalmazott gondolatok. Megtalálható a felgyűjtött mondákban az a tétel is, hogy Ferenc Józsefnek köszönhető az alkotmány visszaállítása, mint ahogy természetesen a szabadságharc leverését és a megtorlást a császár fiatal korával vagy az őt körülvevő gonosz tanácsadókkal magyarázták.²¹

Az egyszerű embereknek szóló népies kalendáriumok mellett természetesen a tanulói ifjúság is részesült a király uralkodását lojálisan összegző munkákból, s persze itt is hasonlóan magyarázták az 1867 előtti korszakot. „A fiatal király tanácsadói minden befolyásukat abban az irányban érvényesítették, hogy meggyőzzék az uralkodót egy egységes Ausztria szükségességéről, melynek Magyarország csupán egyik tartománya lett volna. Ez a befolyás, sajnos, érvényesült is s sok szomorúságnak és gyásznak lett okozója”²² – írta például az amúgy újságíróként működő Hevesi József.

„velünk mindent feledtettél”

Mi lehetett az oka annak, hogy a századfordulóra a szabadságharc leverése miatt kialakult negatív Ferenc József-kép mellé csatlakozott a király pozitív imázsa is? Érdemes megjegyezni, hogy az eset nem példátlan a korszakban, hiszen az 1848-ban Berlinben még a tüntetőkbe lövő Kartätschenprinzből lett a Német Birodalmat – Bismarck mellett – megalapító pater patriae, I. Vilmos császár. Neki is meg lehetett bocsátani, az ő vétkeit is el lehetett felejtetni. Ahogy Ernest Renan mondta 1882-ben híres *Qu'est-ce qu'une nation?*

18 Landgraf Ildikó: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban. In: *Mindenes gyűjtemény I. kötet. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp., 2005. (Artes Populares 21.) 130–131.

19 Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp., 2004. 105.

20 Landgraf Megtorló császár, 128–129.

21 Landgraf: Megtorló császár, 131–134.

22 Hevesi József: *I. Ferenc József 1830–1910. Ő Felsége 80-ik születésnapja alkalmából az iskolai ifjúság részére*. Bp., 1910. 9.

című előadásában, „a felejtés, mi több, a történeti tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában...”²³

A kellemetlen dolgok elfelejtésén dolgoztak a tankönyvek írói, lojális politikusok, a király születésnapján misét celebráló papok, az új rendszer illetményét kiismerő újságírók százai, akik megértették, hogy így lehet eljutni a megbékéléshez. Maga Ferenc József is a kölcsönös felejtésben bízott a koronázás idején, amikor megkérdezte Andrássyt: „tudnak-e mások is úgy felejtani, mint én?”²⁴ Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy a császárnak is volt mit felejtenie!

Kudora János hontviski plébános, tanfelügyelő esperes a király 70. születésnapja alkalmából az ipolysági megyeháza dísztermében tartott díszközgyűlésen elmondott beszédében szintén arra utalt, hogy Ferenc Józsefnek sem volt könnyű eljutnia a magyarokkal való megegyezésig: „A királyban megvolt a történelmi szellem inspirációja, mely nem az agyban, hanem szívben székelte akkor, midőn a külháborúk csapásai után nemzetünkkel a kiegyezést megkötötte. Győzelmeinek sorozatát így az önmagán való nemes győzelemmel kezdte. Feledett mindent: pedig feledni oly nehéz; feledett jobban, mint sok hazafi tudott és tud.”²⁵

És a felejtani tudó magyaroknak mi segített? Egyrészt a hosszú elnyomatás vége és az alkotmány visszaállítása feletti öröm, amely egyeseket még versfaragásra is indított. 1867-ben Pozsonyban jelentek meg az alábbi strófák:

„Így a természet vigadoz tavaszkor;
Hát nem örvendezne szívünk, midőn az
Ős szabadságnak tavaszát elértük
Drága hazánkban?

Elfeledjük már sebeinket egyszer!
Tiszta kedvünket ne zavarja a gyász,
már setét felhő a lazúr egekre
Szállani nem fog.”²⁶

23 Ernest Renan: Mi a nemzet? In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk. Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, 1995. 174. (Réz Pál fordítása.)

24 Márki Sándor: *I. Ferenc József, Magyarország királya*. Bp., 1907. A mondat olyannyira közismertté vált, hogy a sajtóban a forrás megjelölése nélkül is idézték. Például A frankfurti fejedelmi gyűlés. *Vasárnapi Ujság*, 1908. máj. 17. 20. sz. 396.

25 Kudora János: *Ünnepi beszéd, melyet I. Ferencz József császár és apostoli király és Istenben elhalt Erzsébet királyné arcképének Hont vármegye dísztermében történt leleplezése alkalmával, Ipolyságon, 1900. év augusztus 18-án tartott törvényhatósági rendkívüli díszközgyűlésen, a megyebizottság megbízásából mondott Kudora János esperesplébános, Hont vármegye bizottsági tagja*. Bp., [1900.] 2.

26 Simko Vilmos: Óda Ő Cs. K. Felsége Ferenc József megkoronázására. In: *Örömrész, melyet a magyar alkotmány helyreállítása és Ő Cs. K. Felsége I. Ferenc József koronázása alkalmával három honi nyelven nyilvánított Simko Vilmos [sic]. Pozsony, 1867. 9–10.*

4. KÉP. FERENC JÓZSEF TRÓNRA LÉPÉSÉNEK ALLEGÓRIÁJA. A FIATAL URALKODÓ KÖRÜL CSALÁDJA ÉS TANÁCSADÓI, 1848

Irodalmi értékét tekintve hasonló minőséget képviselnek a Ferenc József trónra lépésének 50. évfordulója alkalmából Nagybecskereken publikált verseszetei sorai:

„Első Ferencz József, mi öreg királyunk! [...]
Jó atyánkká lettél, mindent elfeledtél,
A mi bánthat, s velünk mindent feledtettél
Nincs harag mi köztünk, csak egy van, szeretet:
Téged ez a nemzet, te meg ezt szereted.”²⁷

Az 1867-es koronázás szentesítette a magyar alkotmány helyreállítását, azaz a kiegyezést, és ezzel véget ért a „sok évi félreértés, [amelyben] a rossz tanácsadók különszakították a nemzetet királyától. – Ezt a szakadást szüntette meg a ‘magyarok Istene’, és a király”²⁸ – vonta meg negyedszázadnyi távolságból a történetek mérlegét egy ünnepi kiadvány. Az addig inkább kötelességből, kényszerűen dicsért Ferenc József az alkotmány visszaállításával valódi örömet szerezhetett Magyarországnak számára. Érthető hát, hogy az Andrássy-kormány kinevezése és általában is az ország alkotmányos jogainak helyreállítása széles körben pozitív visszhangra talált, és többen, így a szlovák származású Simko Vilmos nyugalmazott pozsonyi evangélikus lelkész is ezt Ferenc József személyes érdemének tudta be egy másik költeményében:

„Hazánk ege már kiderült,
Az alkotmány visszakerült,
FERENCZ JÓZSEF adta azt,
Őt illeti a malaszt.”²⁹

A király és a nemzet kapcsolatát megzavaró régi eseményekre való emlékezést kiiktatni kívánó igyekezetnek dolgozott az idő is. A korszakban nagyon magasnak számító kort megélt uralkodó mellől sorra haltak meg kortársai, sőt a nála később születettek is. 1910-ben, a 80. születésnapra írt cikkéből kiderült, hogy Európa akkori 43 fejedelme közül ő a legöregebb, és ő viseli legrégebbi idő óta koronáját, illetőleg trónra lépte óta összesen „115 a száma azoknak az európai uralkodóknak, kik Ferencz József király hosszú uralkodása alatt tűntek le a trónról halállal, önkéntes lemondással, vagy trónfosztás következtében”.³⁰

A befolyásos osztrák jogász és politikus, Joseph Redlich naplójában a császár halála kapcsán feljegyezte, hogy apja kilencéves volt Ferenc József trónra

27 Kis Sándor: *Emlék a nagybecskereki k. főgymnasiumból. A magyar királyhoz. 1898. ápril 11. Nagybecskerek*, [1898.] 1.

28 „Magyarország örömnapja” vagy a „legelső magyar ember” ünnepe. A koronázás negyedszázados évfordulója. 1867 – 1892. június hó 8. Bp., 1892. 3.

29 Simko Vilmos: Örömenek a magyar alkotmány helyreállítására. In: *Örömméret*, 3.

30 –a –ly: Koronás fők nesztor. *Vasárnapi Ujság*, 1910. aug. 21. 702.

lépésekor, és miután 57 éves korában meghalt, az uralkodó még 21 évig élt. Túlélte Ferdinánd, a forradalmak, 1866 és a boszniai okkupáció generációit, mint ahogy az 1880-as évek szociálpolitikai reformokra törekedő nemzedékét, majd kapitalista és imperialista generációit is – fogalmazott a szerző.³¹

Ahogy Ferenc József egyre idősebb lett, úgy vált személye és az uralkodói méltóság szinte azonossá. Beöthy Zsolt, a neves irodalomtörténész egyetemi emlékbeszédében kiemelte, hogy „a mi kép királyról akár legöregebb kortársunk lelkében él, az mind az ő személyéhez van kötve, az ő képe. [...] Mióta eszünkét tudjuk, a király és Ferencz József egy volt.”³² Fischer-Colbrie Ágoston kassai római katolikus püspök búcsúbeszédében hangsúlyozta, hogy „még elképzelni is alig tudtuk, hogy a magyar királyunk[nak] más lehetne a neve mint Ferenc József”.³³

Amikor Ferenc József 1916. november 21-i halála után a képviselőház gyászülésben emlékezett meg a királyról, a magyar parlament egyetlen parasztképviselője, a nagyatádi választókerületet képviselő Szabó István is erre utalt beszédében: „Az ő hosszú uralkodása alatt már megszokta a nép, [...] hogy a király említésénél már apától is mindig Ferencz József nevét hallotta és az apák után a fiuk is Ferencz Józsefet tisztelték, mint királyukat.”³⁴

Ezeket az érzéseket a statisztika a számok objektív nyelvén is visszaigazolta. Ferenc József 80. születésnapját már úgy ünnepelte, hogy 18 263 509 ismert korú magyar alattvalója közül – az 1910-es népszámlálás adatai szerint – csak 94 747 volt idősebb uralkodójánál, ami az összes ismert korú lakos fél százalékát jelentette. Vagyis magyar alattvalóinak közel 99,5 százaléka később született nála! Akik már éltek 1848-ban, azok 1910-ben 65 évesnél idősebbek voltak: ilyenből 921 739 volt, azaz a lakosság 5 százaléka.³⁵ A magyar népesség óriási többségének nem is lehettek személyes emlékei a szabadságharcról és az azt követő megtorlásról: az ő Ferenc József-képüket inkább a későbbi események és tettek alakíthatták. Ezekről a tettekről pedig már a király iránti köteles tisztelet hangján szóló, vagy annál még lelkesebb dicséreteket zengő 1867 utáni szövegek alakíthatták a magyarországi közvéleményt.

Igaz, amikor a Ferenc Józsefet búcsúztató különböző gyászbeszégeket olvassuk, vagy a születésnapjára írt ünnepi beszédeket vizsgáljuk, olyan túlzónak ható fordulatokkal találkozunk, amelyek bennünket is megéveszthetnek.

31 *Schicksalsjahre Österreichs. Die Erinnerungen und Tagebücher Josef Redlichs 1869–1936. Band II. Tagebücher 1915–1936.* Hg. v. Fritz Fellner und Doris A. Corradini. Wien–Köln–Weimar, 2011. 1916. nov. 22-i naplóbejegyzés. 227.

32 Beöthy Zsolt: Ferencz József királyunk emlékezete. A budapesti egyetem gyászünnepén 1916. december 9-dikén. In: *Ferencz József királyunk és Erzsébet királynénk emlékezete. Két beszéd.* Bp., [1917.] 25.

33 Fischer-Colbrie Ágost: *Jó királyunk emléke.* Kassa, 1916. 2.

34 Nagyatádi Szabó István felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 10.

35 *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia.* A magyar kir. kereskedelemügyi miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1916. A 86–89. adatai alapján.

5. KÉP. FERENC JÓZSEF HALÁLÓS ÁGYÁN. TOLNAI VILÁGLAPJA, 1916. DECEMBER 7.

Tanulmányomban ezért igyekszem a korban vezető szerepet játszó magyar politikusok nem nyilvános, vagy a Monarchia megszűnését követően született értékítéleteit is felhasználni.

„a magyar nemzeti föltámadás vezére”

Ha teljesen megbízható és teljes körű ábrázolásra nem is törekedhetünk, még a hivatalos lojalitás jegyében elhangzott megnyilvánulások is képezhetik alapját további elemzésnek. A már idézett parlamenti gyászbeszédben Andrássy – miközben elismeréssel adózott az elhunyt uralkodó objektivitásának – ki is fejtette, miben látta Ferenc József uralkodásának nagyságát: „Egész uralkodásának alapgondolata, mintegy politikai vezérfonala az volt, hogy át kell alakítani a dinasztia tradícióit, a dinasztia politikáját belpolitikai és külpolitikai vonatkozásokban egyaránt és alkalmazni kell azt az új élet, az új igények követelményeihez. A belpolitikában [két vezéreszméje volt]. Az első az volt, hogy ő keserves tapasztalatok révén győződött meg arról, hogy a nagyhatalmi állást, melynek fentartása uralkodói kötelességeinek és örökölt tradícióinak követelménye volt, csak abban az esetben óvhatja meg, ha sikerül azt a magyar állam szuverenitásával, a magyar állam történelmi jogaival összeegyeztetni. [...] A másik alaptétele, mely szintén abban a kiegyezési törvényben van lefektetve, amely az ő uralkodásának legfőbb törvényalkotása, az a gondolat, hogy trónjának hatalmát csak a népek szabadságára és az alkotmányos életre alapíthatja ideát, Ausztriában és a közös intézményekben is.”³⁶

Mindebből azt szűrhetjük le, hogy Ferenc József legfőbb érdeme az volt, hogy 1867-ben visszaadta Magyarországnak önállóságát, illetve hogy megadta népeinek a szabadságot, és az udvarias hallgatással elfedett első, közel két évtized után alkotmányosan uralkodott. A Ferenc József és a magyarországi protestánsok kapcsolatát áttekintő (tehát műfaját tekintve nem nekrológ) írásában az evangélikus teológiai akadémiai tanár Payr Sándor elismerte, hogy Ferenc József „ifjúkorában az abszolutizmus híve [volt]. S az alkotmányosság javára csak akkor tett engedményeket, mikor azt már a kényszerítő körülmények is kívánták. De a szentesített törvényeket azután szentül meg is tartotta. Így vívta ki a legalkotmányosabb király nevét.”³⁷ Hasonlóan vélekedett a kiváló szabadkőműves kapcsolatokkal rendelkező református lelkész, Haypál Benő is: „akkor lett naggyá, amikor kezében a béke olajágával

36 Ifj. Andrássy Gyula gróf felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 8.

37 Payr Sándor: *Ferenc József és a protestánsok. Adatok újabbbkori egyháztörténetünkhöz*. Klny. az Evang. Egyházi Élet V. évfolyamából. Sopron, 1917. 3–4.

elindult, hogy elosztatva a félreértést, megbántott nemzetünknek a kiegészztelődés ajándékát hozza.”³⁸

Az érdekes módon Ferencz József névre hallgató erdélyi unitárius püspök emlékező beszédében szintén a kiegyezést tartotta fordulópontnak. „Az ifjú tudott volna is ez uj vízözön [ti. a reformkori nemzeti megújulás] hajósa lenni, de először saját lelkétől kellett volna lerázni a bilincseket, mit rá raktak fejedelmi családja hagyományai.”³⁹ De az 1867-es koronázástól kezdve „összeforrt a király és nemzet szíve [...] Ennek köszönhetjük azt a fejlődést és haladást, melyet hazánk és nemzetünk azóta tett anyagilag és szellemileg egyaránt, aminek előmozdítására, népei boldogítására senki többet nem tehetett volna, mint amennyit legalkotmányosabb király elnevezéssel megtisztelt uralkodónk tett.”⁴⁰

Az 1904-es „zsebkendőszavazás” hatására a ’48-as ellenzékhez csatlakozó Apponyi Albert, hangsúlyozva, hogy az általa vezetett Függetlenségi Párt nem értett egyet a kiegyezéssel, képviselőházi emlékbeszédében készséggel elismerte, hogy Ferenc József legfontosabb tette „hazánk közjogi helyzetének tisztázására vonatkozik, az, amit ő maga élete tulajdonképeni művének tekintett és ami valóban az ő jogcíme a történeti nagyságra”. Bár Apponyi szerint mindez nem teljesíthette ki a magyar nemzet törvényes jogait, de azaz, hogy Ferenc József hosszú uralkodása révén legalább ez az önállóság „immár nem csupán a nemzetnek, hanem az uralkodóháznak is hagyományává lett és hogy ezzel hazánk törvényes függetlensége újabb megdönthetetlen biztosítékot nyert, a megdicsőült király halhatatlan érdeméül ismerjük el”, annál is inkább, „mert van-e nehezebb dolog, mint hagyományokat nem csupán megszakítani, hanem ellenkező hagyománnyá változtatni?”⁴¹

Ifj. Andrassy Gyula is Ferenc József érdemének tudta be a dinasztia és a magyar nemzet megbékélését, és az 1916-ban már harmadik éve folyó rettenetes világháborúban a magyarok kitartását is ide vezette vissza. „Mikor ő a trónra jutott, irtózat, vérengző küzdelem volt. [...] Egymással harcolt a magyar és az osztrák hadsereg, egymással harcoltak a horvátok és a magyarok, egymással harcoltak magyar állampolgárok. Ma is óriási harc van, de azt látjuk, hogy ma minden tényező együtt van s ebben rejlik az

38 *Templomi hangok emberek királyáról – királyi emberről. I. Ferencz József, Magyarország apostoli királyának temetése napján, 1916. november 30-án a budai ref. templomban elmondott beszéd és ima. Bp., 1916. 11–12.*

39 Ferencz József unitárius püspök beszéde. In: *I. Ferencz József császár és apostoli király őfelsége temetése napján 1916. november hó 30-án a kolozsvári unitárius templomban mondott ima és beszéd. Kolozsvár, 1917. 7.*

40 Ferencz József unitárius püspök imája. In: *I. Ferencz József császár, 3–4.*

41 Apponyi Albert gróf felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 7.

erőnk, ezért tudunk megbirkózni a félvilággal és ez Ferencz József uralkodásának az eredménye.”⁴²

Az 1867-es kiegyezést sokan a Habsburg-dinasztia és a magyar nemzet közötti, századokon át meg-megújuló viták lezárásának tartották. Dudinszky István görögkatolikus pap megfogalmazásában: a „harmoniat Ferenc József királyunk bölcs uralkodása teremtette, mely elenyészttette a százados félreértéseket: felismertette a magyarral azt, hogy a Habsburg dinasztia s a magyar nemzet világ-helyzetének sorsa egymástól van függővé téve”.⁴³

A Fadrusz János nagyszerű Mátyás-szobrának leleplezése alkalmából tartott kolozsvári lakomán mondott pohárköszöntőjében Apponyi Albert gróf, a képviselőház akkor még kormánypárti elnöke arra a kérdésre felelve, hogy miért csak most állított nagy királyának szobrot a magyar nemzet, így felelt: „Azért, mert négyszáz esztendőök után most van megadva a magyar nemzetnek a lehetőség arra, hogy saját erejéből királyával válllvetve megvalósítsa azt a föltámadást, a melyre ez a szobor fölhív. (Hosszantartó zajos tetszés, éljenzés és taps.) Meghalt Mátyás király, oda az igazság! mondja a példabeszéd. Hát, tisztelt uraim, én mondom, [...] kiegészíthetjük itt e közmondást azzal: Megjött Ferenc József, újjászületett az igazság!”⁴⁴ (Zajos tetszés és élénk éljenzés) az az igazság, a melyet olyan soká nélkülöztünk, [...] a nemzetnek szolgáltatott igazság.” Ferenc József tudta, hogy amikor hozzájárul ennek a szobornak a megalkotásához, amellyel családi tradíciói talán még ellentétben is állnak, akkor „ő ehhez a szoborhoz csak mint magyar nemzeti király, mint a magyar nemzeti föltámadás vezére járulhat. (Szűnni nem akaró helyeslés, éljenzés és taps.)”⁴⁵

A korszak talán legünnepeltebb szónoka tehát azt igyekezett bizonyítani, hogy a magyar nemzeti fejlődés is annak köszönhetően kapott újabb lendületet, mert megszűnt a Habsburg uralkodó és a nemzet közötti bizalmatlanság, és a király maga állt élére a nemzeti fejlődésnek. Vagyis, a jelen történetésének megfogalmazásában: „a királyt a mindent túllihegő lojlitás nemzetinek és szabadelvűnek akarja láttatni. [...] Azaz: olyat állít, ami abszurdum. Hogyan lehetne a király nemzeti, ha ő a közös ügyek legfőbb döntőbírája? Hogyan lehetne a király teljesen szabadelvű, ha mindent megtett azért, hogy alkotmányosan nem lehessen felelősségre vonni, miközben tényleges politikai hatalmat gyakorol? Csak hazug öncsalás lehet tehát

42 Ifj. Andrássy Gyula gróf felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 9.

43 Dudinszky István: *I. Ferenc József, apostoli királyunk 40-éves uralkodói jubileuma. 1867 – 1907. június 8.* Ungvár, 1907. 6.

44 Ha esetleg ma szokatlannak, túlzónak is tűnhet ez a párba állítás, érdemes hozzátenni, hogy a néprajzosok által összegyűjtött mondások között is szerepelt hasonló: „Meghalt Ferenc József, oda a boldogság, meghalt Kossuth Lajos, oda az igazság!” Az *Ethnológiai Adattár* (2112.42. sz.) baktai gyűjtését idézi: Landgraf: Megtorló császár, 128.

45 A szobor felavatását követően a Központi Szállóban tartott banketten mondott beszédet idézi: *Budapesti Hírlap*, 1902. okt. 13. 4. Kiemelések az eredetiben.

a nemzeti liberális király”⁴⁶ – értékelte a dualista korszak királyt dicsérő magyar megnyilvánulásait Ferenc József mai biográfusa.

Valóban: Ferenc József a maga személyében, egyéni felfogásában nem lett sem szabadelvű, sem pedig a magyar nemzet érzelmeit őszintén átélő ember, még akkor sem, ha egyes alkalmakkor kiválóan tudta elhitegetni környezetével, hogy őszintén magyar hazafivá vált. Egyik gödöllői tartózkodása alkalmával például egy ebédén állítólag ezekkel a szavakkal kínálta vendégét, a helyi szolgabíró: „Igyék, hisz egy pohár bor a hazáért meg nem árt!” Vagyis a nemzeti romantikus költészet egyik fontos hazafias versét, Vörösmarty *Fóti dalát* idézte a meglepett Ráday Pál grófnak, aki ezen fellelkesülve rögtön pohárköszöntőt is mondott, a verset folytatva: „A legelső magyar ember a király [...] Éljen a király!” Erre már Erzsébet királyné is bekapcsolódott a társalgásba, tovább idézve a verset: „Addig éljen, míg a honnak él!”⁴⁷ A tudatosan terjesztett történet azt volt hivatva bizonyítani, hogy a király és a királyné nem csupán megtanulandó irodalmi műként ismerik a nemzet nagy költőjének alkotását, hanem annak hazafias üzenetét is értik, sőt magukra nézve kötelezőnek elfogadják.

A Ferenc Józsefről külön életrajzot is publikáló történész, Márki Sándor a király 80. születésnapja alkalmából rendezett kolozsvári díszközgyűlésen kiemelte, hogy „mikor fölhasznált a himnusz, amelyet egy walesi bárd a nagyapa abszolutizmusának idejében írt, az unoka, a mostani király, föláll és katonásan tisztelg”.⁴⁸

Ferenc József számára a magyar haza és a magyar nemzet üdvéért valóban nem válhatott kizárólagos, vagy akár csak elsődleges célkitűzéssé, hiszen nem csupán Magyarország királya volt, hanem Ausztria császára is, vagyis ügyelnie kellett rá, hogy a magyar nemzeti érdekek ne sértsék más alattvalói érdekeit. Ebben az értelemben valóban önbecsapás volt azt állítani, hogy a „nemzeti szabadság” vezérévé vált volna. Ugyanakkor azzal, hogy legalább passzívan, sőt egy-egy látványos gesztussal aktívan is elősegítette a fejlődést mind gazdasági, materiális értelemben, mind pedig a korszakban olyannyira fontos nemzetépítés szimbolikus szférájában, végső soron mégis lehetővé tette azt, hogy a reformkor nagy céljaihoz közelebb jusson az ország.

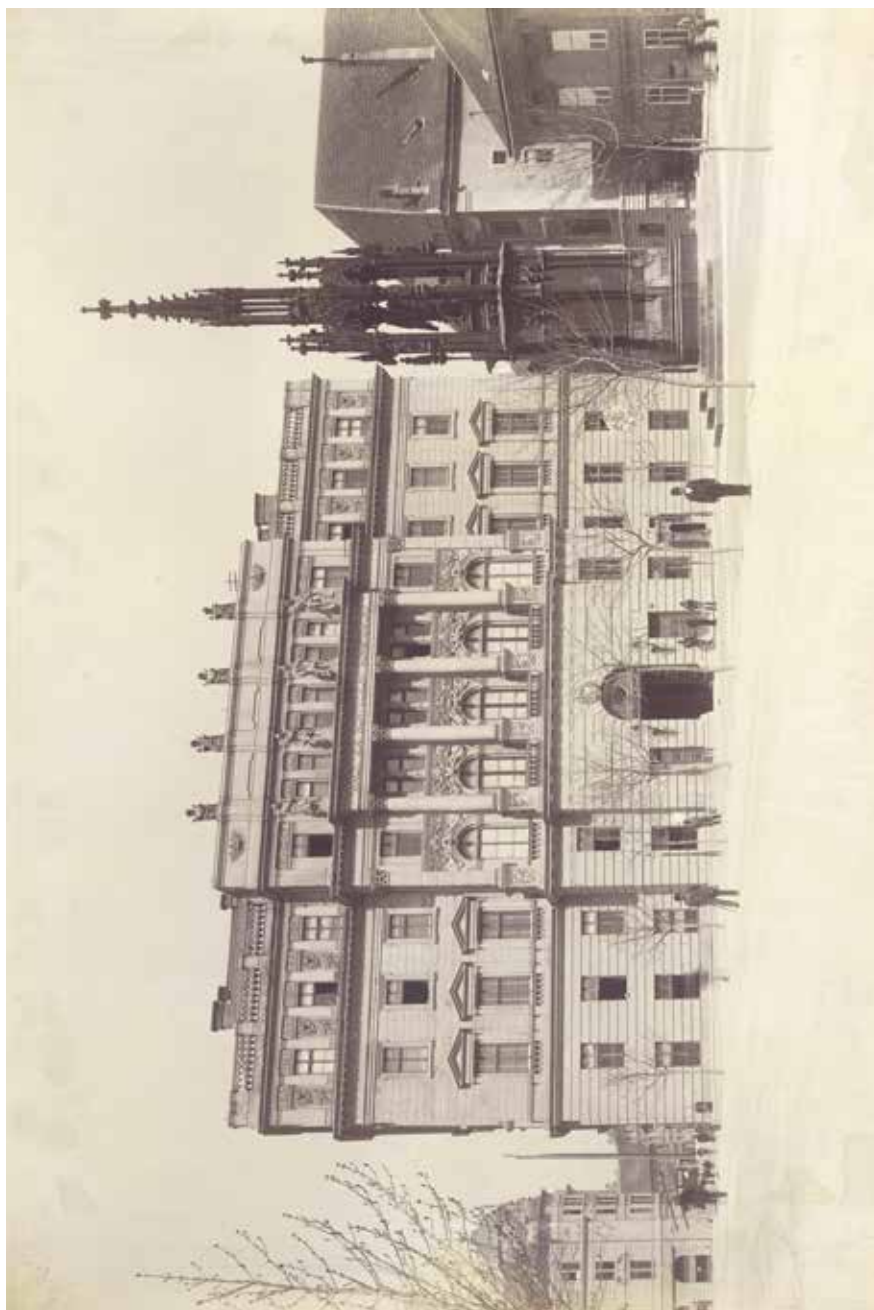
Ebből a szempontból másodlagossá is vált, hogy egyénileg milyen módon emlékezett vissza azokra az időkre, amikor a szabadságharc idején éles ellentétben állt egymással a magyar nemzet többsége és a Habsburg császár. A király által nem csupán tűrt, hanem alapvetően támogatott nemzetépítés folyamatát az sem zavarta, hogy magánlakosztályának falait milyen képek díszítették. A magyarok olyannyira nem tudtak a Buda védelmében 1849-ben elesett Hentzit és Alnoch ezredes ábrázoló képekről,⁴⁹ hogy – a valóság-

46 Gerő: *Ferenc József*, 153.

47 Hevesi: *I. Ferenc József*, 20.

48 Márki: *A király*, 8.

49 Gerő: *Ferenc József*, 163.

6. KÉP. A HENTZI-EMLEKMŰ A BUDAI VÁRBAN, A SZENT GYÖRGY TÉREN, 1894 KÖRÜL

gal ellentétes módon – azt hitték, a király „hálósobájában az egyetlen nem családi kép – a Deák Ferencé”.⁵⁰

„szívben, lélekben magyar király”

Ahhoz persze, hogy valóban lehessen hinni a király magyarbarát érzéseinek, meg kellett szűnnie azoknak a zavaró tényezőknek, amelyek az 1867 előtti korszak birodalmi centralizmusára emlékeztettek. Amíg a magyar honvédekkel szemben 1849-ben a budai várat védő Hentzi tábornok impozáns neogótikus emlékműve díszítette az egyik legfontosabb budai teret, sőt egyes katonai vezetők látványosan ezt a császárhű hagyományt ápták, mindez nehéz volt. Ugyanakkor a századfordulón a szimbolikus politikai térben is bekövetkezett bizonyos elmozdulás. 1898 végén kevésbé látványos helyre, a hűvösvölgyi hadapródiskola kertjébe vitték át a neogótikus alkotást,⁵¹ és más fontos gesztusok is arra engedtek következtetni, hogy a magyar király nem csupán az általa szentesített törvényeket, de a magyar nemzeti hagyományokat is tiszteli. Ennek leglátványosabb, ugyanakkor a dinasztikus múltértelmezéssel összhangban álló példája volt a király által megnyitott ezredéves kiállítás történelmi része, amely végső soron az 1867-es kiegyezést tekintette a magyar történelem nyugópontjának, a magyar nemzeti szabadságküzdelmek győzedelmes befejezésének.⁵²

1897-ben pedig Ferenc József, „mintegy meg akarván jutalmazni a magyar nemzetnek a trón iránt minden alkalommal tanúsított hűségét,”⁵³ a magyar történelem nagy alakjait ábrázoló tíz szobrot ajándékozott Budapest székesfővárosnak.⁵⁴ „S ez adományban nem a szobrok száma a nevezetes, hanem az, hogy a megörökítendőkhöz vannak a nagy kuruc vezérek: Bocskay István és Bethlen Gábor fejedelmek is, kik valaha az Uralkodóház ellen diadalmasan harcoltak, s most I. Ferenc József szobrot állíttatott nekik. Így gondoskodott később arról is, hogy Rákóczi” és bujdosótársai hamvait államköltségen hazahozzák és ünnepélyesen újratemessék.⁵⁵ A II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai

50 Hevesi: *I. Ferenc József*, 19.

51 Például Kovalovszky Márta: *Emlékműszobrászat*. In: *Művészet Magyarországon 1830–1870*. Kiállítás az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport és a Magyar Nemzeti Galéria közös rendezésében. MNG, 1981. augusztus–november. Katalógus. Szerk. Szabó Júlia, Széphelyi F. György. Bp., 1981. 43.; Szatmári Gizella: *A Hentzi-emlékmű*. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2000. március 17. – szeptember 24. Bp., 2000. 686–688.

52 Sinkó Katalin: „A História a mi erős várunk”. A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In: *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Zádor Anna. Bp., 1993. 132–147.

53 Sáfár: *Szent a zászló*, 11–12.

54 Ifj. Bertényi Iván: *A „tíz királysobor”*. In: *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. Főszerk. Sisa József. Szerk. Király Erzsébet és Papp Júlia. Bp., 2018. 792–795.

55 Balogh: *I. Ferenc József emlékezete*, 20.

7–8. KÉP. ÜNNEPÉLYES GYÁSZMENET II. RÁKÓCZI FERENC ÉS BUJDOSÓTÁRSAI HAMVAINAK HAZAHOZATALAKOR A KEREPESI (KÉSŐBB: RÁKÓCZI) ÚTON, 1906. OKTÓBER 28.

hamvainak hazahozatalát elrendelő 1904. április 18-án kelt legfelsőbb kéziratában Ferenc József úgy fogalmazott, hogy az isteni gondviselésnek hála, „azok az ellentétek és félreértések, a melyek súlyosan nehezdedtek elődeinkre hosszú századokon át, ma már egy végkép letűnt korszak történelmi emlékeit képezik. Király és nemzet kölcsönös bizalma és az alkotmány visszaállított békés uralma megteremtették a trón és a nemzet között a sikeres egyesült munkásság alapföltételét képező összhangot.”⁵⁶

„fő és lényeges tényezője e haladásnak”

A király és a nemzet harmonikus együttműködése, mint a fejlődés záloga a korszak vissza-visszatérő üzenete volt, s ezt a legmagasabb helyeken is gyakran hangoztatott törvényszerűséget ismételték a legkülönbözőbb rendű és rangú szerzők, kiemelve és eltúlozva Ferenc József magyarok iránti érzelmeit. „A nemzeti történet ismeretét nem szóval vallja, hanem nagy fiainak emelt szobrokkal tanítja. Nemcsak közjogilag: szívben, lélekben magyar király” – hangsúlyozta például a király 70. születésnapján Hont vármegye ünnepi szónoka.⁵⁷ „Megismerni fenékgiglen a népek szívét, a kiken uralkodunk; vezetni a népeket jobb érzéseik által a fejlődés és boldogulás virágos mezejére; megtisztelni a népeket az által, hogy vágyaikban és munkáikban osztoznak: íme, ez az, ami az uralkodókat [...] a nemzetek atyjává és ivadékaikat a nemzetek szeretett testvéreivé teszi”⁵⁸ – igazolta vissza a királynak a kuruc vezetők újratevésével kapcsolatban tett gesztusát a ’67-es ellenzéki nacionalista *Budapesti Hírlap*. Egy 1892-es ünnepi írás az elmúlt évtizedek fejlődését szintén Ferenc József személyével kapcsolta össze: „Hazánk folyamatosan fejlődik, naggyá lett, és ezt mind a mi szeretett felséges urunk, királyunk bölcs és kegyelmes gondolkodásának köszönjük.”⁵⁹

A Ferenc Józseffel kapcsolatos negatív emlékeket az is tompíthatta, hogy a korszakban egymást érték a látványos eredmények: „nincsen történetünknek még egyszer 25 éve, a melyben a nemzet ekkorát emelkedett, gyarapodott, művelődött és számában ennyire megsokasodott volna, mint a koronázástól máig” – vont mérleget 1892-ben az író és újságíró Rákosi Jenő.⁶⁰ Az elhunyt uralkodót búcsúztató képviselőházi ülésen a kormányzó Nemzeti Munkapárt nevében felszólaló volt miniszterelnök, Khuen-Héderváry Károly gróf kiemelte, hogy „ha visszaemlékezünk [...] arra, hogy mi volt Magyaror-

56 A Tisza István gróf miniszterelnökhöz intézett kéziratot idézi: A király Rákóczi emlékének. *Budapesti Hírlap*, 1904. ápr. 20. 1.

57 Kudora: Ünnepi beszéd, 3.

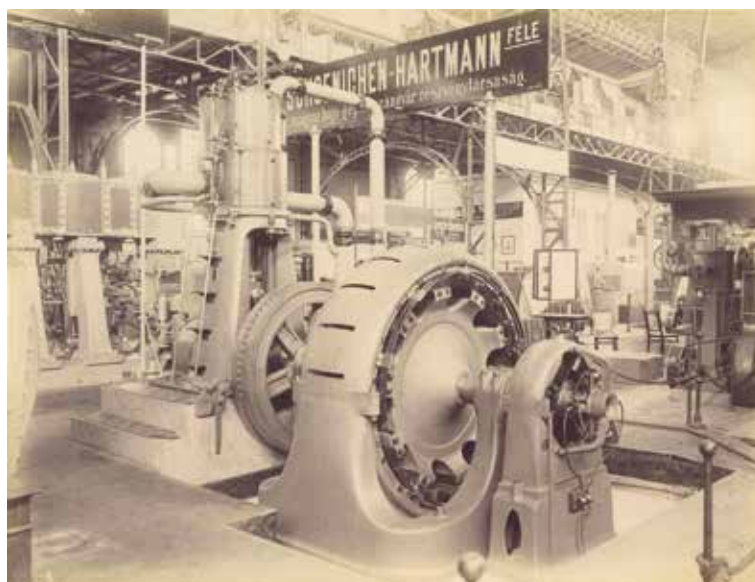
58 Lásd 56. jegyzet.

59 „Magyarország örömnapja”, 4.

60 Rákosi Jenő: A koronázás. In: *Koronázási Emlékkönyv dicsőségesen uralkodó I. Ferencz József apostoli királyunk megkoronázásának 25-ödik évfordulója ünnepére*. Szerk. Kovács Dénes és Sziklay János. Bp., 1892. 94.

9. KÉP. AZ EZREDÉVES KIÁLLÍTÁSRA ÉPÍTETT TÖRTÉNELMI FŐCSOPORT ÉPÜLETEI,
BALRA A VAJDAHUNYAD VÁRA, 1896

10. KÉP. A SCHOENICHEN-HARTMANN-FÉLE EGYESÜLT HAJÓ-, GÉP- ÉS KAZÁNGYÁR
PAVILONJA AZ EZREDÉVES KIÁLLÍTÁSON, 1896

szág, mi volt Budapest az ő megkoronáztatásának idején, jóformán alig hihetjük el, hogy mindaz az óriási haladás minden téren egy uralkodónak életében történhetett meg. Akár alkotmányos életünk fejlődésére gondolunk, akár a tudományok és művészetek ápolásának nagy haladására, akár pedig gazdasági életünknek jelenlegi nagy fejlettségére, mindenütt azt látjuk, hogy ezen idők alatt nőtte ki magát a magyar állam és lett az állami, társadalmi, művészi, tudományos és gazdasági élet tekintélyes központjává; egy szóval: az ő uralkodása alatt lett Magyarország nemzeti modern magyar állammá. (Igaz ! Ugy van !) És ha a nemzet összességének ereje teremtette is meg ezeket az eredményeket, mégis ő volt ebben fő és lényeges tényezője e haladásnak.”⁶¹

Ferenc József 68 éves uralkodásáról Beöthy Zsolt már idézett beszédében kijelentette, hogy a „nemzeti újjászületés és a nemzeti munka kora volt ez, félszázad óta oly zavartalan, oly céltudatos, oly sikeres nemzeti munkáé, a melyet történetünk utolsó négy századában ilen békén, ilyen hosszan és ilyen ótalom alatt sohasem végezhattunk”. Külön kitért azokra a tudományos és művészeti eredményekre, amelyek Ferenc József hathatós segítségével és támogatásával jöttek létre. Maga a tudományos közélet is ennek a kornak a terméke, a magyar művészet pedig „oly gazdagon nyílt ki, mint a mesék csodavirága”. Utóbbit példázza az is, hogy „Ferencz József trónraléptekor egyetlenegy, köztérre szánt emlékszostruk volt készen: Ferenczy István Kisfaludy Károlya; ma csak szellemi életünk nagyjainak emlékét magyar földön magyar szívből és magyar kéztől száznál több emlékmű őrzi”. Márpedig mindezt, fejtegette az irodalmár, „csak félszázadja fölszabadult és félszázadja zavartalan nemzeti életünk levegőjében és levegője által” vált lehetségessé, és „nemzeti életünknek ezt a feltámadását, szabadságát és fejlődését pedig, istennek kegyelme és a magunk hűsége mellett neki [...] köszönjük”. Ezt a megegyezést a történelem korábbi Habsburg–magyar egyezségei közül az is kiemeli, hogy „a mi kiegyezésünk félszázadja él; [...] nyomában soha nem álmodott tényészet fakad: a nemzeti erőnek számban, műveltségben, vagyonban nem sejtett gyarapodása”.⁶²

Miközben a király emlékére összehívott képviselőházi ülésen a kormánypárt nevében felszólaló, volt kétszeres miniszterelnök inkább a nemzet erejének tulajdonította a haladás eredményeit, más, buzgóbb szerzők minden siker mögött Ferenc József támogató kezét akarták látni. A Ferenc József 70. születésnapja alkalmából tartott Hont vármegyei, már idézett beszéd hasonlata szerint „a közte és nemzete közti viszony hosszú, áldásos uralkodása alatt olyanná fejlődött ki, mint a nap és a föld között létezik. A fény, a meleg a királyból árad a nemzetre: a nemzet mindig kész a hálás közreműködésre, hogy a béke áldásai teremjenek áldott földünkön a király dicsőségére, a nemzet bol-

61 Khuen-Héderváry Károly gróf felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 6.

62 Beöthy: Ferencz József királyunk emlékezete, 26–30.

dogságára.”⁶³ Egy progresszív demokrata szónok 1910-ben enyhén republikánus színezetű ünnepi beszédében óvatosabban fogalmazott, de a demokratizálás vágyott programját ő is a király személyéhez kötötte: „Fenntartom, hogy a korona hordozója korának eszméit nem szüli, hanem csak azok érvényesülését támogatja. De királyunk vezető szerepe kétségen kívül áll, hisz nyílt titok, hogy a demokratikus állam kiépítésének első mértföldköve, az általános választójog onnan világít felénk a trón zsámolya mellől.”⁶⁴ Míg ugyanis a magyar koalíciós kormány elszabotálta az általános választójogot, addig Ausztriában 1906-ban bevezették azt. Így válik érthetővé Bokányi Dezsőnek, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt talán legsikeresebb népszónokának 1907-ben tett meghökkentő kijelentése: „Ferenc József ma külön demokratá, mint a republikánus Kossuth Lajos gyenge fia.”⁶⁵

„Legyőzte érzelmeit, emlékeit, öröklött hajlamait”

Ferenc József persze nem vált demokratává, mint ahogy liberálissá sem. Egy mai osztrák történész megfogalmazása szerint Ferenc József a kiegyezés után „fogcsikorgatva mímelte az alkotmányos uralkodót, de az alkotmányosan rögzített különjogaival vigasztalódott, amelyek nyitva hagyták számára a hátsó bejáratot egy abszolutizmus »light« felé”.⁶⁶

Bár egyik miniszterével szemben egy ízben Ferenc József visszautasította, hogy ő alkotmányos uralkodó akarna lenni („Az nem, azonban egy uralkodó, aki az alkotmányt, amit adott, meg akarja tartani”), ugyanakkor hagyta, hogy Magyarország belső fejlődését liberális kormányok irányítsák, és a dolgok folyásába szinte csak akkor szólt bele, ha uralkodói jogait fenyegetve érezte. Kiváló Ferenc József-életrajzában Somogyi Éva egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Magyarország belpolitikai kérdésekben önállóságot élvezett, abba az uralkodó nem avatkozott. A liberális polgári állam kiépítését az uralkodó nem gátolta”,⁶⁷ azaz az 1867-ben rögzített kompromisszumhoz tartotta magát. Tisza István értékelése szerint az „út, amelyen a kiegyezéstől a világháború nagy erőpróbájáig eljutottunk, nem volt könnyű [...] De hogy mind ezen bajok, veszélyek és nehézségek felett a kiegyezés műve, nemzet és király

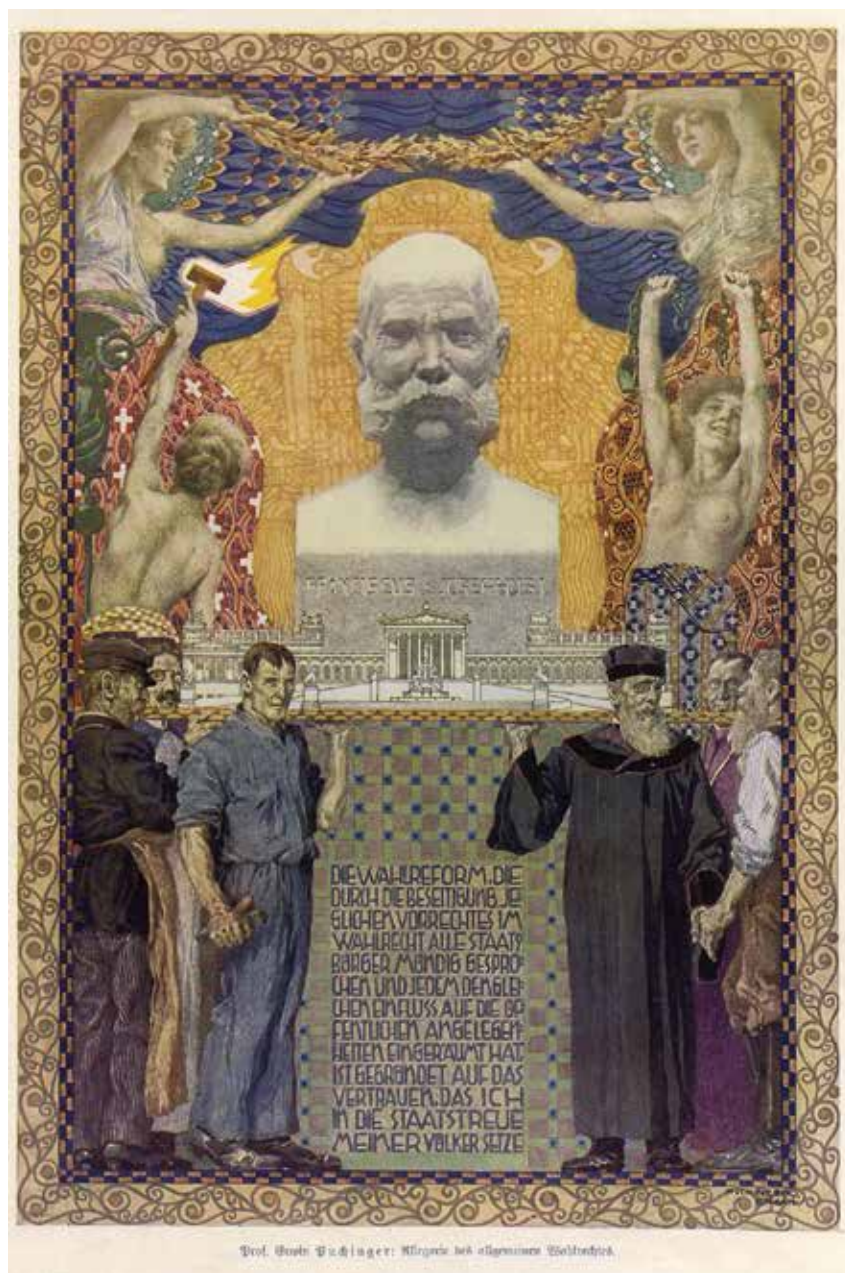
63 Kudora: Ünnepi beszéd, 3.

64 Bruck Sándor: *Ünnepi beszéd Ő Felsége 80-ik születési napja alkalmából*. Bp., [1910.] 5–6.

65 Idézi: Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Bp., 1976. 70.

66 Verena Moritz: Franz Joseph. In: Hannes Leidinger – Verena Moritz – Berndt Schippler: *Schwarzbuch der Habsburger. Die unrühmliche Geschichte eines Herrscherhauses*. Wien–Innsbruck, 2010. 209.

67 Somogyi Éva: *Ferenc József*. Bp., 1989. 230–231.

11. KÉP. AZ OSZTRÁK ÁLTALÁNOS VÁLASZTÁSOK ALLEGÓRIÁJA, 1908

békés, összhangzatos együttműködésének magasztos ügye diadalmaskodott, az igen nagy részben” Ferenc Józsefnek volt köszönhető.⁶⁸

Persze egy 19. századi uralkodótól elvárni, hogy liberális legyen, nem feltétlenül észszerű. Egy királyt mégsem lehet az állampolgári jogok kibővítésének élharcosaként elképzelni, hiszen ez a folyamat nagyrészt csak az államot hagyományosan stabilizáló monarchikus rend rovására mehetett végbe. Nem jogos Deák vagy Kossuth liberalizmusát számon kérni azon a Ferenc Józsefen, akit ráadásul a metternichi konzervativizmus szellemében neveltek, akinek tanítói folytonosan a szabadelvűség és az alkotmányosság veszélyeiről értekeztek, és akinek anyja, Zsófia főhercegnő Lajos Fülöp francia polgárkirályságát is illegitim rendszernek tartotta, IV. Frigyes Vilmos porosz király igencsak mérsékelt reformjai kapcsán pedig csak „liberális hülyeségekről” beszélt.⁶⁹

Nem liberális, hanem törvénytisztelő uralkodó volt, és mivel a törvények jó része a liberalizmus eszméinek hatását mutatta, Ferenc József 1867 utáni magyarországi uralkodását az uralkodó egyéni nézeteitől majdhogynem függetlenül nevezhetjük liberális korszaknak. De megtartotta a törvényeket Magyarország állami önállósága vonatkozásában is. Ferenc József elfogadta a kiegyezés következményeként a magyar alkotmányos felfogást, amely Magyarország esetében egyetlen magyar politikai nemzetet ismert, és a nemzetiségek jogaiért 1867 után a nyilvánosság előtt nem állt ki, legfeljebb a háttérben igyekezett tompítani egyes magyar nacionalista törekvések kisebbségellenes élet. Amikor Magyarországra jött, a protokolláris szabályok szigorú betartásával is erősítette a fennálló alkotmányos rendet, azaz magyar honvédtábornoki egyenruhában jelent meg⁷⁰ és hivatalos megszólalásai során a magyar államnyelvet használta.

Elismerte, hogy Magyarország belügyeit a felelős magyar kormány intézi, ezért az ennek megkerülésével közvetlenül hozzá intézett politikai jellegű kérvényeket visszaküldte, illetve az illetékes magyar kormánynak továbbította. A legismertebb ilyen eset a Román Nemzeti Párt mintegy 200 fős küldöttsége által 1892. május végén Bécsbe vitt *Memorandum*,⁷¹ ugyanakkor érdemes egy másik hasonló esetre is utalni 1891-ből. Ekkor, ahogy a különben ’67-es ellenzéki képviselő Kaas Ivor báró interpellációjában fogalmazott: „Felséges

68 Tisza István gróf miniszterelnök felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 5–6.

69 Beller: *Franz Joseph*, 35.

70 Balogh: *I. Ferenc József emlékezete*, 12. Még akkor is a magyar uniformist viselte, ha a különböző prémekekkel díszített egyenruhában kényelmetlenül érezte magát: „...nekem [...] egész idő alatt ebben a melegben magyar tábornoki egyenruhában kellett feszítenem.” Ferenc József levele Schrattnak zágrábi útjáról. Gödöllő, 1895. okt. 18. Idézi: *Kedves, jó Barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz*. Közreadja és magyarázza Brigitte Hamann. Bp., 2000. 198. Ferenc József nagyon fegyelmezett volt, és a számára nevetségesnek ható, kanárisárga tollforgós svéd uniformist is hősiesen viselte a svéd trónörökös fogadása alkalmából. Ferenc József levele Schrattnak, Buda, 1896. jún. 10. Uo. 206.

71 Erre például: Szász Zoltán: *A Memorandum-mozgalom*. In: *Erdély története három kötetben*. Főszerk. Köpeczi Béla. Harmadik kötet: 1830-tól napjainkig. Bp., 1986. 1655–1664.

Urunk királyunk alkotmányos és magyar hazafias érzelmeinek örvendetes tanúságát adta, midőn öt magyar állampolgárnak hozzá, mint osztrák császárhoz benyújtott felségfolyamodványát – melyben egy Budapesten felállítandó német színházra politikai és nemzetiségi okokból tőle védelmet és segílyt kérnek – minden megjegyzés nélkül a m. kir. belügyminiszternek leküldötte.”⁷²

Az uralkodó szívéhez minden bizonnyal az a hagyományos birodalmi felfogás állt közel, ahol a birodalom népei („néptörzsei”) külön-külön nyelveken, de egybehangzóan dicsőítik a császárt és a dinasztíát,⁷³ és hazafiatlannak érezte a nemzeti érzés olyan megnyilvánulásait, amikor valaki a dinasztia és az uralkodó iránti köteles hűséggel szemben egy másik államért lelkesedett.⁷⁴ Magyarország esetében azonban 1867 után tudomásul vette, hogy az egységes magyar politikai nemzet ellenében nem támogathatók a kormányzattal élesen szembehelyezkedő nemzetiségi mozgalmak. Ez a döntése következetes szakítást jelentett azzal a Habsburg-tradícióval, amely szükség esetén nem habozott a birodalmi érdekre veszélyes magyar követelésekkel szemben a magyarországi nemzetiségeket kijátszani. Ennek is lett a következménye, hogy a magyar nemzeti mozgalom – sok tekintetben a nemzetiségi lakosság rovására – fontos lépéseket tehetett a „magyar nemzeti állam” kiépítése felé. És persze ebből a magyarbarát (pontosabban csak saját kormányát támogató) új uralkodói politikából következett az is, hogy a nemzetiségi elitek lassanként elkezdtek a hagyományos bécsi orientáció mellett, majd helyett, a Habsburg Birodalom határain kívül keresni maguknak patrónust.

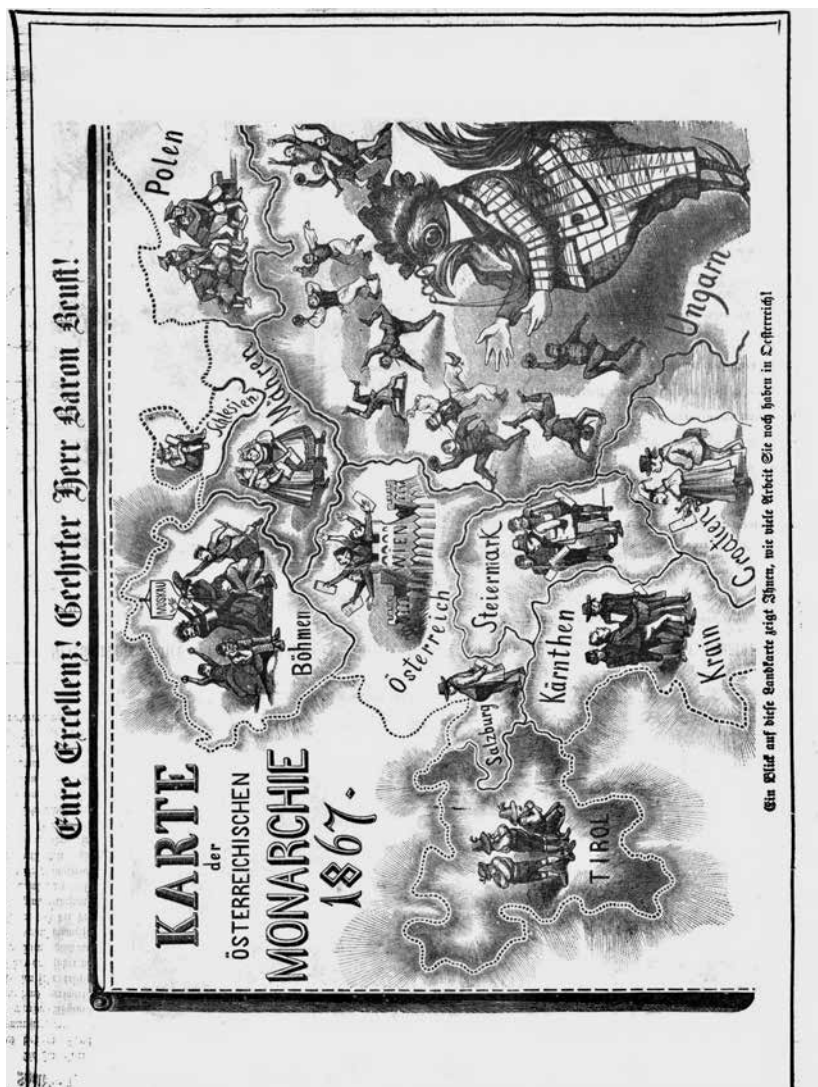
Az uralkodói abszolutizmus szellemében nevelt Ferenc Józsefnek el kellett fogadnia, hogy birodalmában többé-kevésbé liberális kormányzás folyik. Bele kellett törődnie, hogy a birodalom egysége csak akkor tartható meg, ha a belügyekben önállóságot ad a magyaroknak. Az 1867-es kompromisszumhoz vezető út tele volt nehézségekkel Ferenc József számára, de az új, dualista rendszerben is több alkalommal kellett saját tradíciói és egyéni felfogása ellenében döntenie, hogy – a kisebbik rosszat választva egy-egy konkrét kérdésben – a fontosabb cél, a birodalom megmaradását segítő rendszer stabilitása ne inogjon meg. „Legyőzte érzelmeit, emlékeit, öröklött hajlamait”⁷⁵ – ahogy a legendás szegedi főrabbi, Löw Immánuel emlékebeszédében utalt erre. A ki-

72 Kaas Ivor báró 1891. július 29-i interpellációja a kereskedelem- és a belügyminiszterhez. In: *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Huszonhatodik kötet.* Bp., 1891. 290–292. Az idézett rész a 291. oldalon.

73 „Tegnap a Konzervatóriumban a diákok és diáklányok olyan szépen énekelték a Himnusz és a zenekar is olyan szépen játszott, ahogy még soha nem hallottam. Valóban megható volt, és mindamellett mindenki a saját anyanyelvén énekelt” – írta Prágából 1891. szeptember 28-án. *Kedves, jó Barátném!* 163. A német eredetiből egyértelmű, hogy a néphimnuszról, a *Gotteshalté*-ről volt szó. *Fast jede Nacht träume ich von Ihnen. Die Briefe Kaiser Franz Josephs an Katharina Schratl.* Hg. v. Brigitte Hamann. München–Zürich, 2011. 255.

74 Bismarck fiának 1892. júniusi bécsi esküvője kapcsán a nagynémet nacionalisták tüntetéseiről Ferenc József Katharina Schrattnak szóló levelében így fogalmazott: „Schönerer híveinek hazafiatlan tüntetése.” *Kedves, jó Barátném!* 167.

75 Löw Immánuel: *A király. Két emlékebeszéd.* Szeged, 1916. 6.

12. KÉP „ŐEXCELLENCIAJA! TISZTELT BEUST BÁRÓ ÚR!
EZ A TÉRKÉP MEGMUTATJA ÖNNEK, MILYEN SOK MUNKÁJA VAN MÉG AUSZTRIÁBAN!”
KIKERIKI, 1867. JÚNIUS 20.

rály halála utáni parlamenti ülésen ifj. Szász Károly, a képviselőház elnöke is emlékeztetett rá, hogy Ferenc József „uralkodói kötelességének teljesítése terén – a nemzet vágyait és érdekeit kielégítendő – elment az önfeláldozásnak és gyakran az ennél még nehezebb önmegtagadásnak legszélsőbb határáig”.⁷⁶

De nem csupán a magyarok nemzeti követeléseivel szemben kellett erőt vennie egyéni érzelmein és kellett feladnia korábbi felfogását. A liberális korszak elött is olykor kapitulálnia kellett. Miközben vallásos ember volt, nem rendelte alá az egyház álláspontjának az államérdeket, és ezért – egyéni felfogása dacára, komoly lelkiismereti válságát legyűrve – hajlandó volt szentesíteni a katolikus egyház történelmi eredetű előjogait visszaszorító liberális törvényeket Ausztriában és Magyarországon is.⁷⁷ Hitét ugyanakkor nem rejtette el: részt vett a bécsi úrnapi körmenetben, és a régi hagyományokat követve nagycsütörtökön maga mosta meg az erre kijelölt koldusok lábát.⁷⁸ A vágújhelyi rabbi szavaival: „Ferencz József összeegyeztette a bensőséges vallásosságot a korszerű szabadság eszméivel. [...] Vallásos érzülete nem akadályozta meg abban, hogy más hitű népeinek a teljes jogegyenlőséget megadja. Ő volt az, a ki az emancipáció törvényével a magyar zsidóság bilincseit feloldotta és az izraelita felekezetet egyenjogúsította.”⁷⁹

Lehet, hogy bizonyos szabadelvű reformokra nem szívesen, vagy csak komoly lelkiismereti válság után vette rá magát, lehet, hogy „fogcsikorgatva” engedett, de az alattvalói életét ténylegesen befolyásoló döntések szempontjából az uralkodó magánvéleménye már másodlagos volt. A törvény szentesítése után a törvénytisztelő uralkodó annak végrehajtását kötelességének érezte, így korábbi ellenkező véleményéről már nem esett szó.

Ferenc József egyéni nézetei általában véve is rejtve maradtak a szélesebb közvélemény előtt. Az uralkodó közismerten zárkózott egyéniség volt, aki egyéni véleményét olyan mértékben elrejtette alattvalói elől, hogy jogosan merült és merül fel ma is sokakban, hogy nem is volt saját véleménye, nem is voltak érzelmei, sőt összességében eléggé szegényes egyéniség lehetett. (Karl Kraus a róla szóló versében egyenesen *Unpersönlichkeiten*nek nevezte.⁸⁰) Mindez

76 Szász Károly elnök beszéde a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 4.

77 Erre röviden Karl Vocelka: *Herrscher – Soldat – Beamter – Katholik – Familienmensch – Jäger. Die Persönlichkeit Franz Josephs*. In: *Franz Joseph 1830–1916*. Hg. v. Karl Vocelka und Martin Mutschlechner. Wien, 2016. 30. Sőt Magyarország esetében nem csupán passzívan beletörődött a liberális kormány akaratába, hanem kénytelen volt aktívan közreműködni annak érdekében, hogy a konzervatív katolikus főrendiház is megszavazza a liberális reformokat. Vö. Somogyi: *Ferenc József*, 252–258.

78 A zöldsütörtöki szertartás leírása: Horváth E.: *Első Ferenc József*, 58–59.; Gabriela Praschl-Bichler: *Kaiser Franz Joseph ganz privat. „Sie haben’s gut, Sie können ins Kaffeehaus gehen!”* 3. Auflage. Wien–München–Berlin, 1994. 95–98.

79 Rosenberg Fülöp: Gyászbeszéd megdicsőült királyunk, I. Ferenc József fölött (1916. november 30.) In: *A nemzet gyásza és öröme. Két beszéd*. Vágújhely, 1917. 5.

80 Karl Kraus: *Franz Joseph. Die Fackel*, 1920. augusztus. <http://www.textlog.de/36225.html> (a letöltés ideje: 2018. ápr. 22.).

azonban az uralkodásról alkotott felfogásából is következett, hiszen az uralkodónak minden megnyilvánulása politikai következményekkel bírhatott, ezért alaposan meg kellett fontolnia, milyen mértékben nyilvánít magánvéleményt.

A zárkózott és magánviszonyaiban sem különösebben színes egyéniségnek számító⁸¹ Ferenc Józsefről ezért nehéz megtudni, milyen érzelmei voltak a magyarokkal kapcsolatban. A fegyelmezetten viselkedő, egyéni véleménynyilvánításoktól tudatosan tartózkodó, valódi énjét uralkodói feladatainak tökéletesen alárendelő férfitől alig-alig maradtak fenn olyan források, amelyekből ilyen jellegű következtetéseket levonhatnánk. Még a családtagjainak, szeretteinek írt levelekből⁸² sem lehetünk sokkal okosabbak, hiszen Ferenc József pedánsan ügyelt arra, hogy a politikai döntéseket neki kell meghoznia, s azok kialakításához szinte kizárólag az arra illetékes személyek véleményét kérte ki. Még legszemélyesebb környezetének sem volt érdemi beleszólása a politikai kérdésekbe, amit azután vagy természetesnek vettek, mint például barátnéja, a Burgtheater színésznője, Katharina Schratt,⁸³ vagy szenvedtek tőle, mint a trónörökösök, Rudolf és Ferenc Ferdinánd.

Ha a feleségének vagy barátnéjának írt saját kezű leveleket vizsgálja a kései kor olvasója, azokban legfeljebb a politikacsinálás mindennapos, gyakorlati problémáival és nem a valódi dilemmákkal találkozik. Megtudható e levelekből, hogy az uralkodó belefáradt abba, hogy egy-egy politikai válság kibogozása érdekében tucatnyi vezető politikus véleményét kellett meghallgatnia,⁸⁴ de hogy az ezek nyomán formálódó döntéshez milyen érvek vezetnek el, arról hallgatott.⁸⁵

A magyarokról olykor olvasható politikai természetű megjegyzések ugyanakkor nem ritkán kritikusak. 1890-ben például felrótta a magyar delegációnak az uralkodó, hogy kicsinyesek és előszeretettel szekírozzák a (közös) hadügyminisztert. Egy másik levelében a magyar delegáció elhúzódozó tárgyalásait barátságtalannak és udvariatlannak minősítette, tekintettel arra, hogy az osztrákok már régebben befejezték a munkát.⁸⁶ Más helyeken dicsé-

81 Például Eulenburg bécsi német nagykövet visszaemlékezéseiben kissé udvariatlanul így fogalmazott: „az öregúr nem tartozik éppenséggel a legszórakoztatóbb egyének közé.” Philipp Fürst zu Eulenburg-Hertefeld: *Erlebnisse an deutschen und fremden Höfen*. Band 2. Leipzig, 1934. 215. Idézi: *Kedves, jó Barátném!* 248.

82 A Schrattnak írt levelek forrásértékéről: *Fast jede Nacht träume ich von Ihnen*, 7.

83 Brigitte Hamann szerint Schratt politikai jelentősége legfeljebb abban állt, hogy a hivatalos udvari körökhöz képest más jellegű információkat is eljuttathatott Ferenc Józsefhez. *Kedves, jó Barátném!* 313–317.

84 „Ma és holnap megint csak kihallgatások lesznek, és azt hiszem, hogy a végén sem leszek okosabb, mint voltam az elején. Öreg, elbutult fejemnek fáradságos dolog rendbe szedni, osztályozni és bizonyos rendszerbe sorolni mindazt, amit hallottam” – írta 1894. december 29-én Budáról Schrattnak. Idézi: *Kedves, jó Barátném!* 191–192.

85 Moritz: Franz Joseph, 211–212.

86 Ferenc József levelei Katharina Schrattnak, 1890. jún. 13. és 1890. jún. 25. Idézi: *Fast jede Nacht träume ich von Ihnen*, 223.

13. KÉP. AZ OSZTRÁK HADSEREG A LE PETIT JOURNAL ILLUSZTRÁLT KÜLÖNSZÁMÁBÓL, 1893

retként gyakran szerepel, hogy az alattvalók „korrekt” módon fogadták az uralkodót és „jól viselkedtek”, ami rávilágít arra is, hogy Ferenc József azt szerette, ha rend van, és a kormányzat normális menetét nem akasztja meg semmi. A színésznőnek szóló levelekből azonban ennél több politikai jellegű részletet vagy Ferenc József magánvéleményét nehéz megtudni.

A visszafogottság és bizonyos szürkeség minden bizonnyal Ferenc József egyéni tulajdonságai közé tartozott, de ezek a nem különösebben vonzó jellemvonások akár erénnyé is válhattak egy olyan rendszerben, ahol a jól bejáratott adminisztrálás volt a fő feladat, és nem volt szükség nagy döntésekre, komoly változtatásokra. Ha azt nem is lehet állítani, hogy Ferenc József egyéni vonásokkal kevésbé rendelkező egyénisége vezetett oda, hogy megmaradt a dualista rendszer mellett, de az valószínű, hogy a saját szempontjaiból többé-kevésbé bevált rendszeren már csak azért sem változtatott, mert egyéni tulajdonságaival jól meg tudott felelni a rendszerből rá háramló feladatoknak, elvárásoknak.

Más történészekhez sok tekintetben hasonlóan Pethő Sándor, a *Magyar Nemzet* alapító főszerkesztője történeti összefoglalásában úgy értékelte Ferenc Józsefet, hogy bár nem volt XIV. Lajoshoz vagy Nagy Frigyeshez mérhető, nagy tehetségű uralkodó, ám képes volt kifelé és befelé is megőrizni birodalma tekintélyét, és ezzel meghosszabbítani létét. Ehhez bizonyos személyes erények is hozzásegítették, így például egyre jobb ítélőképessége mellett józan és higgadt tudott maradni, ami „a politikában néha többet ér, mint a lángész rapszodikus felcikázása”. Sokszor jobban érdekelték a kicsiny részletek, mint a nagy koncepciók, amiben az is közrejátszhatott, hogy idővel szkeptikussá vált változó tanácsadói optimista eszméivel szemben, és ragaszkodott a bevált rendszerhez. A dualizmust tulajdonképpen „a Habsburg Birodalom végső formájának tekintette”. A fiatal korából megmaradt némi bizalmatlansággal szemlélte a vezető magyar politikusokat, de ez nem veszélyeztette tárgyilagosságát velük szemben. „A magyar nemzeti követeléseket nem azért ellenezte, mert antipatikusak voltak előtte”, hanem azért, mert azt gondolta, végzetes folyamatokat indíthatnak el.⁸⁷

„a megtartás augustusa”

Ferenc Józsefnek a magyarokkal való kapcsolatát nem egyéni érzelmei, hanem az uralkodói feladatairól alkotott alapfelfogása határozta meg. Fő célja a birodalom egyben tartása volt, és az 1848–1849-es megrázkódtatások hatására az ehhez szükséges legfontosabb eszközt a neki engedelmeskedő, egységes hadseregben látta. Ezt az alapgondolatot még akkor sem veszítette szem elől, amikor 1867-ben addigi politikai elveihez és gyakorlatához mérten hatal-

⁸⁷ Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Bp., [1925.] 133–134.

mas engedményt tett birodalma talán legbefolyásosabb politikai csoportjának, a magyar liberális nacionalistáknak. Ennek a csoportnak a legfőbb követeléseit (modernizálódni képes, önálló – de nem független! – magyar nemzet-állam a birodalom védőszárnyai alatt) ugyanis összeegyeztethetőnek vélte a saját alapeszményeivel. A dinasztikus tradíciójú Habsburg-nagyhatalom kompromisszumot kötött a magyarokkal, és Ferenc József megengedte nekik, hogy folytassák nemzeti államuk kiépítését a birodalom keretei között, annak nagyhatalmiságát nem veszélyeztetve.

A „birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni”⁸⁸ – ahogy 1865-ben Deák a *Húsvéti cikk*ben fogalmazott –, Ferenc József számára a megegyezés alapja és előfeltétele volt. Ameddig a magyar nemzeti törekvések nem gyengítik, hanem lehetőség szerint erősítik a nagy egészet, addig a dualisztikus szerkezet logikájából folyó további kisebb, főként szimbolikus engedményekre is sor kerülhetett. Mihelyt azonban a magyarok a birodalom nagyhatalmiságát és különösen a hadsereg egységét és ütőképességét veszélyeztető kérésekkel álltak elő, a császár mereven és a lehető legrugalmatlanabban zárkózott el mindettől.

Igazat adhatunk Joseph Redlich életrajzi műve konklúziójának: Ferenc József egyetlen evilági hivatását a megörökölt birodalom megtartásában látta, és minden mást maradéktalanul ennek a kötelességnek rendelt alá. Sem a liberalizmusnak, sem a nacionalizmusnak nem adta meg magát, s csak annyiban fogadta el korának ezen eszméit, amennyiben ezek összeegyeztethetők voltak élete nagy feladatával. Így vált alkotmányos uralkodóvá Magyarországon és Ausztriában is, és kötötte élete végéig magyar királyi esküje. Jóllehet lassacskán világossá vált Ferenc József számára, hogy a magyar oligarchia parlamenti uralmát a nem magyar milliók politikai eljelentéktelenítésére használja, mégsem adott komolyabb támogatást a föderalizációs törekvéseknek, mert – nem minden ok nélkül – attól tartott, hogy a föderatív átalakulás a császári hatalom és a központi irányítás gyengüléséhez vezetne. A túlzott magyar befolyás ellen csak akkor emelte fel szavát, ha a magyar nacionalizmus a közös hadsereget veszélyeztette.⁸⁹ Ezzel nagyrészt egybevág a kiváló történész, balkanista és befolyásos bécsi „közösügyes” hivatalnok-politikus, Thallóczy Lajos rögtönzött értékelése: „A megboldogult a kötelességérzetnek volt prototypusa. Rányomta a korra bélyegét, s ha volt uralkodásának vezéreszméje, ő a megtartás augustusa volt”⁹⁰ – vetette papírra Ferenc József halálának másnapján a balkáni úton lévő naplóíró.

A birodalom nagyhatalmiságához – mint célhoz – s az ezt garantáló erős, egységes és a császárnak engedelmeskedő hadsereghez – mint eszközhöz – tűzön-vízen át ragaszkodott. Felismerték ezt a vele kapcsolatba kerülő ma-

88 Még néhány szó a „Botschafter”-nek ápril 9-iki cikkére. *Pesti Napló*, 1865. ápr. 16. 1.

89 Joseph Redlich: *Kaiser Franz Joseph von Österreich. Eine Biographie*. Berlin, 1928. 464–465.

90 1916. nov. 22-i bejegyzés. Néhai Dr. Thallóczy Lajos hátrahagyott iratai stenographált részének átírása. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1677/3.

gyar vezetők is. Amikor a képviselőház elnökét, a mérsékelt '67-es Návay Lajost 1912. március 14-én másodszor fogadta audiencián az idős király és módjában állt alaposabban megfigyelni Ferenc József gondolkodásmódját, naplójában így rögzítette benyomásait: „Ő Felsége szigorúan, mondhatnám skrupulózusan ragaszkodik az alkotmányos formákhoz, ámde hasonló következetességgel ragaszkodik mindahhoz is, ami véleménye szerint az Ő (fejedelmi) jogköréhez tartozik. Benyomásom, hogy ezen a téren minden tranzakció ki van zárva.”⁹¹ Glattfelder Gyula csanádi püspök emlékezőbeszédébe is bekerült, hogy „az uralkodói jogokhoz való szívós ragaszkodásból s a nemzet kétségtelen jogainak tiszteletéből” tevődik össze a király képe.⁹²

„A mű nincs befejezve”

Összeegyeztethető volt ez a két szempont? Vagy törvényszerű és elkerülhetetlen volt az összeütközés? A magyar nacionalisták ki tudták volna építeni a magyar nemzeti államot a Habsburg Birodalom keretei között is? Megalkudhattak a közös hadsereg létevel, egységes és nemzetek feletti szellemiségével az őszinte magyar hazafiak azok után, hogy 1848–1849-ben a nemzeti emlékezetet meghatározó háborút vívtak ezzel a hadsereggel a magyar honvédek? Belenyugodhattak a teljes állami függetlenség néhány látványos jellemzőjének, így mindenekelőtt a valódi magyar hadseregnek a hiányába? Csak egyes politikusok népszerűségahajhászó akcióinak volt köszönhető az összeütközés, vagy a magyar nacionalizmusnak egy idő után óhatatlanul el kellett jutnia a közös hadsereg megbontásának követeléséig? Meg lehetett volna-e találni azokat a témákat, amelyeknél a birodalmi központ látványos, de a nagyhatalmi egységet nem veszélyeztető engedményekkel elnyerhette volna a hazafias magyar közvélemény támogatását?

Ma sem tudhatjuk biztosan a választ, de az bizonyos, hogy az 1867-ben kötött kompromisszumra Ferenc József a birodalmát stabilizáló eszközként tekintett, és a magyar politikai elit számára sem önmagért való tett volt a kiegyezés. Egyetérthetünk a századforduló kormányainak magyar sajtófőnökével, Klein Ödönnel: „Ezek az államférfiak [ti. a '67-es magyar miniszterelnökök] a közösügyeket mint eszközt tekintették, a cél Magyarország integritása volt.”⁹³ Mindaddig, amíg a Habsburg-nagyhatalom – benne természetesen Magyarország erőforrásaival is! – képes és hajlandó volt a magyar nemzeti

91 Návay Lajos politikai jegyzetei (1910–1912). Közreadják Gilicze János, Vigh Zoltán. Békéscsaba–Szeged, 1988. 212–213.

92 Glattfelder Gyula: I. Ferenc József emlékezete. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulat 1917. május 17-én Temesvármegye közgyűlési termében megtartott XXXII. rendes közgyűlésen. Különlenyomat a „Történelmi és Régészeti Értesítő” XXXIII. (új) évfolyam I–IV. füzetéből. Temesvár, 1917. 5.

93 Klein Ödön: *Tiszától – Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok*. Bp., 1922. 5–6. Idézi: Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001. 115.

érdekeknek megfelelő külpolitikára, és valódi védelmet jelentett a magyar nemzetre veszélyt jelentő külső törekvések, mindenekelőtt az orosz terjeszkedés ellenében, addig Magyarország hajlandó volt mérsékelni nagyobb nemzeti önállóságot célzó törekvéseit – saját érdekében. Mindez az önkorlátozás azonban feltételes és ilyen értelemben ideiglenes volt. Addig volt értelme, míg a birodalom nem gyengül meg olyan mértékben, hogy már nem védené a magyarokat, hanem csak koloncot jelentene számukra. Továbbá addig volt logikus az alkalmazkodás, amíg a birodalmi központ nem változtatta meg akár belső, akár külső politikáját a magyarok számára elfogadhatatlan irányban. Még az 1867 utáni magyar miniszterelnök fia, a kiegyezéshez amúgy mindig ragaszkodó ifj. Andrássy Gyula is kijelentette, hogy „bizonyos körülmények 49-est csinálhatnak belőlem”.⁹⁴ Tisza István is megüzente a magyarok befolyását korlátozni kívánó trónörökösnek bizalmasán, Ottokar Czerninen keresztül, hogy akár a király ellen is kész küzdeni, ha bántja az alkotmányt.⁹⁵

A magyaroknak a dualista rendszer és az 1867-es kiegyezés által kialakított kompromisszum a nemzetépítéshez egy ideig segítséget – mert biztonságot és stabilitást – adó fázis volt, amelynek időtartamát nem lehetett előre megbecsülni. A magyar nemzet gazdasági és kulturális fejlődésének tényleges sikerei sokakat optimizmussal töltöttek el, és a jövőt olyannak látták, amikor a nemzeti elven szerveződött, tehát a századforduló korában már elavultnak vélt Ausztria lemarad a nemzeti Magyarország mögött, és az a Habsburg Birodalom valódi irányítójává és vezetőjévé válhat. Amíg azonban ez bekövetkezik, a magyar nemzeti tervek szempontjából olyan uralkodó volt az ideális, aki nem akarta a kialakult és a magyarok számára az adott korszakban előnyökkel járó rendszert felborítani.

Miközben a magyar politikai elit szinte minden tagja egyetértett abban, hogy Magyarország területi integritása, továbbá biztonsága olyan alapérték, amelyet minden áron meg kell védeni,⁹⁶ az ehhez vezető útról és a szükséges eszközökről már igen éles viták folytak a századfordulón. Ezek – más problémák és törésvonalak mellett – arra is visszavezethetők voltak, hogy ki milyennek látta a gyengülő Habsburgok és Ausztria, illetve az izmosodó magyar nemzet aktuális erőviszonyait. A borúlátóbbak – mint a nemzetközi horizonton, különösen a Balkánon kialakuló baljós tendenciákat figyelő Tisza István – úgy gondolták, hogy a várható nehézségek ellenében továbbra is a kialakult dualista rendszerre kell támaszkodni, és az ennek működőképességét nehezítő magyar '48-as ellenzéket – a haza érdekében – félre kell söpörni az útból. A világháború korára a problémákra már szintén felfigyelő nagy vetélytárs, Andrássy eltérő receptet adott: a merev struktúraórzés helyett a lényegen ke-

⁹⁴ Vermes: *Tisza István*, 151.

⁹⁵ Uo. 154.

⁹⁶ A magyar nemzeti célokról röviden: Ifj. Bertényi Iván: *Две войны венгров 1914–1919 гг.* In: Волос, М. – Шкундин, Г. Д. (eds.): *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств.* Москва, 2012. 81–99.

14. KÉP. MAGYAR KATONÁK A K. U. K. HADSERÉGBŐL. PÍLISCSABA, 1901

veset változtató engedményekkel igyekezett volna a fennálló rendszert újabb elemekkel (például választójoggal felruházott társadalmi csoportokkal vagy éppen a világháború alatt a trialista megoldással, a Habsburg Birodalomba vont lengyelekkel) megerősíteni. Velük szemben állva a '48-as ellenzék mérsékeltebb (például Apponyi Albert) és radikális (például Justh Gyula) tagjai is eljutottak annak a gondolatnak a hol burkolt, hol nyílt hangoztatásáig, hogy a magyarokat a Habsburgok már most is korlátozzák a nemzeti fejlődésben, ezért az 1867-es kiegyezést a magyar nemzeti érdekeknek megfelelően módosítani kell. Apponyi be is vallotta a Ferenc József emlékének szentelt képviselőházi ülésen: „A mű [ti. a független magyar nemzeti állam kiépítése] nincs befejezve, az alapgondolat minden következménye még nem vonatott le [...] De sohasem felejtethjük, hogy a legnagyobb, a múlt hagyományai folytán legnehezebb, a döntő lépést Ferencz József király tette meg.”⁹⁷

Miközben tehát a magyar politikusok számára 1867 és a dualizmus legfeljebb eszköz volt és nem örökérvényű cél, addig Ferenc József számára a birodalmat védő maximális engedmény. A századfordulóra egyre nagyobb távolság volt a két fél felfogása között, és ezért egyre gyakoribbá váltak az összetűzések a trón és a magyar politikai elit között. A közös hadsereg ellen heves támadásokat folytató függetlenségi ellenzék mellett ráadásul a kormánypárt is elkezdett, persze mérsékeltebb reformokat sürgetni annak érdekében, hogy a dualizmus szellemisége a közös hadseregben is érvényesüljön. A több felvonásból álló küzdelem egyik ritkán emlegetett, de fontos epizódjára került sor 1912 tavaszán. A '48-asok obstrukciójának szorításában a kormánypárt is úgy látta, hogy a közös hadseregre vonatkozó bizonyos – csak kisebb horderejű – reformok elengedhetetlenek a nyugodt kormányzás visszaállításához, ezért a Nemzeti Munkapárt a hadsereggel kapcsolatban határozatot fogadott el. Amikor a Ferenc József egyik magyarországi kedvencének mondható miniszterelnök, a királyt őszintén tisztelő Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök bejelentette ezt a rezolúciót, Ferenc József eltökélten válaszolta, hogy „ő álláspontján nem változtathat, de más párttal, mint a mai többséggel kormányozni nem akar. Amennyiben tehát a többség a kormányzást neki lehetetlenné teszi, úgy el van arra tökéve, hogy a trónról a legrövidebb időn belül lemond.”⁹⁸

A nemzeti követelések gondolatával játszó '67-es politikai elit számára drámai jelentőségű volt az a fenyegetés, hogy az a Ferenc József, aki hosszú távon is kiismerhetően engedte a magyar nemzeti politika érvényesülését, távozhat.⁹⁹ A bizalmas háttértárgyalásokról és a magyar vezetők reakcióiról kiváló, többnyire első kézből való információkkal szolgálnak Thallóczy Lajos

⁹⁷ Apponyi Albert gróf felszólalása a képviselőház 1916. november 27-i ülésén. Képviselőházi napló 1916. 7.

⁹⁸ *Náray Lajos politikái*, 224.

⁹⁹ Megjegyzendő, hogy a Ferenc Ferdinánd köreihez tartozó Kristóffy József szerint az idős király részéről mindez csupán taktika volt, és esze ágában nem volt lemondani, már csak azért sem, mert – ahogy az uralkodót régóta ismerő Fejérváry Géza báró, volt miniszterelnök,

naplófeljegyzései. Magától Khuen-Héderváry Károly gróf miniszterelnöktől hallotta például a drámai párbeszéd összegzését: a király „nem engedheti jogait megcsorbítani, sem az övét, sem utódjaiét, ezen kormányváltás nem segít [egészen hiábavaló lenne Lukácsot felhívni] s ő látván az ellentétek kiegyenlítését, lemond. Mindezt nyugodtan mondta, minden affektáció nélkül, mint egy ember, aki magával tisztában van. Khuen persze megrémült. ‘Az Istenért, ennek nem szabad történni’, de ő szilárdul megmaradt emellett. Khuen erre deferált s azt mondta, hogy mindent megkísért.”¹⁰⁰ Thallóczy is pontosan látta a király lemondásában rejlő veszélyeket, hiszen Ferenc József távozásával a magyarokkal szemben közismerten ellenséges trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg kezébe kerülne a hatalom, aki a Belvedere palotában egész műhelyt alakított ki a birodalmat rekonstruálni kívánó terveinek kidolgozására. „Én neki azt mondtam, hogy ez történelmi pillanat, mikor kockán forog minden, amit a nemzet 1867 óta tett vagy elért, most félre a rezolúcióval, arról van szó, hogy e sakkhúzást ‘a szép kilátással’ szemben ki kell védeni.”¹⁰¹ Thallóczy a budapesti elitnél közelebbi információkkal rendelkezett Ferenc Ferdinánd terveiről, így pontosabban látta, milyen veszélyekkel járna Magyarország számára a hatalomváltás: „annyi bizonyos, hogy nekünk most nem kell egy visszavonult bölcs uralkodó helyett egy félbolond és épen nem eszes rossz ember. Ha nem is buktatja meg a magyarságot, de megint kitesz egy vajúdnak, mely a mi életünkben már nem ér véget. S ebben az esetben nem szabad aprólékoskodni.”¹⁰²

Igen jellemző, hogy a reformokat mereven ellenző császár távozásának esélye Khuent nem örömmel, hanem ellenkezőleg, pánikszerű félelemmel töltötte el. Amint hazautazott Budapestre, azonnal értesítette a drámai fordulatról a kormánypárt vezetőit, sőt az ellenzék megbízható vezetőit is, akik egybehangzóan úgy ítélték meg, hogy Ferenc József lemondását mindenképpen el kell kerülni, akár azon az áron is, hogy – saját addigi kommunikációjukkal élesen szembefordulva – lemondanak a reformokról. „Lukáccsal és Tiszával mikor [a miniszterelnök] közölte a 25-iki kihallgatás eredményét, Tiszát a hír rendkívül impresszionálta, Lukáccsal egyetemben természetesen az volt az első benyomásuk, hogy ennek nem szabad megtörténni. Megszűnt minden

mondta neki – „ő sohasem fog második lenni ott, ahol mindig első volt”. Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926.* Bp., 1927. 678–679. (Az idézet a 679. oldalon.)

100 Thallóczy Lajos hátrahagyott iratai, OSZK Kézirattára. 1912. márc. 25-i bejegyzés. Fol. Hung. 1677/2, f94.

101 Thallóczy Lajos hátrahagyott iratai, OSZK Kézirattára. 1912. márc. 25-i bejegyzés. Fol. Hung. 1677/2, f95.

102 Thallóczy Lajos hátrahagyott iratai, OSZK Kézirattára. 1912. márc. 26-i bejegyzés. Fol. Hung. 1677/2, f98.

tétova. 26-án Lánggal¹⁰³ és Csákyval¹⁰⁴ beszélt. Láng kijelentette, hogy ő nagyobb optimistának bizonyult, mint Khuen, Csáky szájából pedig kiesett a csibuk.”¹⁰⁵ Khuen március „27-én beszélt Andrássy Gyulával s megmondta neki a dolgot, nemcsak hivatalos titok, de férfibecsületszó mellett. Andrássy megrémült, ennek nem szabad megtörténni, 900 év óta nem volt ilyen jó királyunk, vége minden okoskodásnak.”¹⁰⁶

Pontosan tudták ugyanis, hogy az agg király helyébe a magyar követelésekkel szemben még elutasítóbb Ferenc Ferdinándot kapnák, azt a trónörökös, aki már a dualizmusban is a birodalmat gyengítő, tehát – lehetőség szerint – megváltoztatandó rendszert látott. Sokkal inkább Ferenc József merevsége és kiszámíthatósága, mint a közismerten a „magyar oligarchia” megtörésén buzgólkodó trónörökös!

„az öreg király nagy pillér”

Akármennyire konokul és hajthatatlanul viselkedett is Ferenc József a közös hadsereggel kapcsolatban nemzeti követeléseket megfogalmazó magyar politikusokkal szemben, akármennyire is nehéz volt elfelejteni a szabadságharc utáni megtorlás áldozatait, vagyis akármennyire is sok oka lett volna a magyaroknak, hogy elégük legyen Ferenc Józsefből, erre az időre már éppen ennek ellentéte volt a helyzet. Amikor 1914 áprilisában Ferenc József meghűlt és komolyabban megbetegedett, a magyar lapok lélegzetviasszafojtva figyelték, javul-e már az idős király egészségi állapota. Thallóczy szerint „Otthon nagy riadalom támadt – látszik, hogy az öreg király nagy pillér, a mely ha megdől, mindenki érzi, hogy változás fog bekövetkezni.”¹⁰⁷

A trónörökös tragikus halálának hírére jogosan jegyezte fel naplójában Thallóczy az alábbiakat: „Bizonyos, hogyha trónra kerül, úgy a monarchia, mint Magyarország erős rázkódásnak lett volna kitéve. Meglehet, hogy épen ez a szerencsétlen halál talán megkíméli bizonyos közvetlen megrázkódástól.”¹⁰⁸

Ha a Belvedere-műhely pontos tervei nem is, de Ferenc Ferdinánd általános politikai nézetei a magyar politikai elit körében közismertek voltak. Így nem meglepő, hogy ha burkolt formában is, de a nyilvánosság előtt időről

103 Csanakfalvi Láng Lajos (1911-től báró) (1849–1918) közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár, illetve ’67-es politikus, 1902–1903-ban kereskedelemügyi miniszter, a kormánypárt liberális szárnyához tartozott.

104 Körösszegi és adorjáni Csáky Albin gróf (1841–1912) ’67-es politikus, főispán, országgyűlési képviselő, 1888 és 1894 között vallás- és közoktatásügyi miniszterként a liberális egyházpolitikai reform egyik fő képviselője. 1900 és 1906 között, illetve 1910-től haláláig a főrendiház elnöke.

105 Thallóczy Lajos hátrahagyott iratai, OSZK Kézirattára. 1912. márc. 29-i bejegyzés. Fol. Hung. 1677/2, f100–101.

106 Uo. 1912. márc. 29-i bejegyzés. Fol. Hung. 1677/2, f101. Kiemelés tőlem – B. I.

107 Uo. 1914. ápr. 21-i bejegyzés. Fol. Hung. 1677/2, f765.

108 Uo. 1914. jún. 28-i bejegyzés. Fol. Hung. 1677/2, f827.

15. KÉP. FERENC FERDINÁND FŐHERCEG, 1914 KÖRÜL

időre elhangzottak olyan érvek, amelyek a trónörökös hatalomra kerülésekor várható újabb helyzetből indultak ki. Ifj. Andrássy Gyula gróf, még a kormányzó Szabadelvű Párt tagjaként 1903. márciusban például egyebek mellett azzal érvelt az ellenzéknek a parlamenti munkát ellehetetlenítő akciói ellen, hogy „[a]z obstrukció igénybevétele rendes parlamentáris küzdelmi eszköz gyanánt lehetetlenné teheti, hogy hozzája folyamodjunk, ha egyszer valóban szükség volna reá”. Ugyanakkor – és ebben különbözött álláspontja Tisza Istvánétól – éppen erre az eshetőségre készülve nem akarta teljesen megfosztani a parlamenti ellenzékettől a lehetőségtől, mert „megvan az elméleti lehetőség rá, hogy idegen érdek domináljon a kormányzatban”.¹⁰⁹ A Ferenc Ferdinánd hatalomra lépésétől való félelem adja az egyik legfőbb magyarázatot arra is, miért ragaszkodott Andrássy az 1905-ben kirobbanó politikai válság során olyan mereven ahhoz, hogy a király ismerje el: a hadsereg felett nem kizárólagosak a felségjogai, hanem azokba a nemzetnek is van beleszólása, és egyetértéssel megváltoztathatók. Minden bizonnyal nem a magyar alkotmányt tiszteletben tartó Ferenc Józseffel, hanem a magyarokkal szemben ellenséges érzületű Ferenc Ferdinánddal szemben keményítette meg álláspont-

109 Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Bp., 2003. 39.

16. KÉP. RUDOLF FŐHERCEG HUSZÁR UNIFORMISBAN, 1886 KÖRÜL

ját, őrá nem merete volna bízni a véderő feletti kizárólagos rendelkezés jogát.¹¹⁰ Az ellenszenv persze kölcsönös volt, s bár a trónörökös Ferenc József nyomására egy ízben, 1907. szeptemberben hajlandó volt audiencián fogadni az akkor belügyminiszterként működő Andrássyt, elutasította nézeteit,¹¹¹ és mindent megtett, hogy Andrássy katonai reformprogramját megbuktassa.¹¹²

Az 1905-ös választások nyomán kialakult magyarországi belpolitikai válság kezelésénél is jól megmutatkozott az a különbség, ami Ferenc József és Ferenc Ferdinánd hozzáállásában általában is jellemző volt. Bár a korabeli magyar közvélekedés és ennek nyomán az utókor is zömmel arra koncentrált, hogy Ferenc József, védve a hadsereg feletti hatalmát, mereven elutasította a választásokon győztes ellenzéki koalíció követeléseit, a helyzetet úgy is felfoghatjuk, hogy az uralkodó csak azt utasította el, hogy az 1867-es kompromisszumot a magyarok javára módosítsák. Az ötperces audiencia során hangsúlyozott rideg és elutasító hangnem, amely azután az általános választójog bevezetésével való fenyegetéssel párosult, végső soron megtörte az ellenzékét, és a titkos paktum nyomán ténylegesen folytatódhatott a dualista jellegű kormányzás. Ferenc József nem ragaszkodott az általános választójog bevezetéséhez, a hatalomra jutott koalíció pedig nem feszegette a véderőkérdést. A két fél kölcsönös engedményeken alapuló alkut kötött, s bár Magyarországon változott szereplőkkel ugyan, de a kormányzás a hagyományos módon folytatódhatott. Ferenc József elégedett lehetett: *business as usual* [minden marad a régiben].

Ezzel szemben a trónörökös a krízisből nem a megingott dualista rendszer megerősítését, hanem a magyarok elégedetlenségének kihasználásával éppen annak felrúgását szerette volna elérni. Az ő célja a magyaroknak túl nagy mozgásteret adó 1867-es kompromisszum centralizáló irányú módosítása volt, így az uralkodó elért sikere őt nem teljesen elégíthette ki. Ellentétben az ausztriai helyzettel, Ferenc Ferdinánd Magyarországon az általános választójog bevezetésének híve volt, mert ettől remélte az általa oly gyakran szidalmazott magyar oligarchia hatalmának megtörését, s a frissen szavazati joghoz juttatott rétegek, elsősorban is a nemzetiségi tömegek támogatásával kívánta megerősíteni a birodalmi központ hatalmát.¹¹³

Az 1867-ben megalkotott rendszer ugyan nem biztosította Magyarország számára az ellenzék által vágyott nemzeti mozgásteret, de a '67-es elit azért felismerte és sok tekintetben kihasználta előnyeit. Ha Ferenc József nem volt hajlandó ennél nagyobb önállóságot adni Magyarországnak, ez még mindig kedvezőbb politikai álláspont volt, mint Ferenc Ferdinándé, aki egyenesen korlátozni

110 Vö. Ifj. Andrássy Gyula gróf: *Diplomácia és világháború*. Bp., 1920. 123., 139–140. Idézi: Szalai: *Ifjabb Andrássy Gyula*, 49.

111 Szalai: *Ifjabb Andrássy Gyula*, 71–72. Vö. Eöttevényi Olivér: *Ferenc Ferdinánd*. Bp., 1942. 196.

112 1909 elején például azzal fenyegette meg nagybátyját, hogy ha az uralkodó jóváhagyja a koalíciós kormány hadsereggel kapcsolatos kéréseit, akkor ő „azonnal leteszi uniformisát, s cinderben fog sétálni a Kärntnerstrassén”. Kristóffy: *Magyarország kálváriája*, 576.

113 Jean-Paul Bled: *Franz Ferdinand. Der eigensinnige Thronfolger*. Wien–Köln–Weimar, 2013. 141–143.

kívánta volna a magyarok jogait. Elmondhatjuk tehát, hogy uralkodásának utolsó évtizedére magyar nemzeti szempontból a trónörököshöz képest Ferenc József lett a jobbik, vagy másképpen fogalmazva: a kevésbé rossz Habsburg.

Nyilvánvaló, hogy Ferenc Ferdinánd trónra lépése rontott volna Magyarország mozgásterén. Elméleti szinten eljátszhatunk azonban azzal a gondolattal is, hogy vajon más Habsburgokkal, például a magyar néphagyományban Rezső királyfiként szereplő Rudolf koronaherceggel nem kaphatott volna Magyarország olyan uralkodót, aki őszintén Magyarország önállóságának növelését tartja programjának? Nos, az az elterjedt nézet, miszerint Rudolf Magyarország barátja lett volna, kiigazításra szorul. Rudolf állítólagos magyarbarátságának az volt az alapja, hogy az Ausztriát a szlávokkal együttműködve, úgynevezett vasgyűrűben kormányzó konzervatív és klerikális Taaffe miniszterelnököt hevesen elutasító trónörökös a magyar Szabadelvű Pártban látta a számára rokonszenves liberális eszmék továbbéltesének utolsó reményét, és ezért Tisza Kálmán kormányának fennmaradásért szorított a különböző (horvát nacionalista vagy éppen antiszemita) támadásokkal szemben.¹¹⁴ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy támogatása vagy szimpátiája teljes körű vagy feltétel nélküli lett volna: az osztrákok zöméhez hasonlóan rendre bírálta a magyarországi nemzetiségi politikát, és (olykor apjánál is vehemensebb módon) szűkebb körben rendre kikelt a magyarok ellen, ha úgy ítélte meg, hogy a számukra az 1867-es kiegyezés során biztosított hatalmi térről többre vágyanak.¹¹⁵ Dűhe különösen akkor volt nagy, amikor a magyarokat a birodalmat veszélyeztető önzéssel vádolta, mint történt az például 1878-ban, amikor is a magyarok, saját nemzeti érdekeikből fakadóan olyannyira elleneztek balkáni területek bekebelezését, hogy végül Andrássy csak Bosznia-Hercegovina okkupációját – és nem annexióját – kérte a berlini kongresszustól. Ekkor – igaz, még csak húszévesen – kifejezetten azt tervezgette, hogy a dualizmust fel kell számolni.¹¹⁶ Az 1886-os Janszky-ügy kapcsán (a tábornok Buda elfoglalása és Hentzi halála évfordulóján megkoszorúzta a várparancsnok budai temetőben lévő sírját, katonáinak pedig példaképül állította a császárért hősi halált halt tábornokot) még a monarchia érdekeit nem kellőképpen védelmező Tisza Kálmán ellen is fellépett, és a különben konzervativizmusa miatt nem kedvelt Albrecht főhercegnek jelezte együttműködési készségét.¹¹⁷

Nyilvános alkalmak idején természetesen hitet kellett tennie a fennálló alkotmányos formák és közjogi viszonyok mellett,¹¹⁸ de ez nem jelenti azt,

114 Brigitte Hamann: *Rudolf. A trónörökös és lázadó*. Bp., 1990. 275–280. Egy – persze anonim – cikkében egy ízben egyenesen a Monarchia utolsó szabadelvű államférfiának nevezte a magyar miniszterelnököket! *Neues Wiener Tagblatt*, 1884. jan. 9. Idézi: Hamann: *Rudolf*, 280.

115 Jean-Paul Bled: *Kronprinz Rudolf*. Wien–Köln–Weimar, 2006. 76.; Hamann: *Rudolf*, 280–281.

116 Hamann: *Rudolf*, 289–291.; Bled: *Kronprinz Rudolf*, 76–77.

117 Bled: *Kronprinz Rudolf*, 77–79.

118 1888-as zágrábi látogatása során például Horvátországot a Szent Korona olyan gyöngyének nevezte, amelyet a dicsőséges múlt és a közös érdek eltéphetetlen kötelékben tart össze Magyarországgal. *Pester Lloyd*, 1888. jún. 11. Idézi: Bled: *Kronprinz Rudolf*, 81.

hogy ugyanolyan korrekt és őszinte tiszteletben tartója lett volna az 1867-ben kialakított kompromisszumnak, mint amilyennek apja bizonyult. Rudolf apjával szemben tudott lelkesedni a szabadságot szerető magyarokért (anyjához hasonlóan),¹¹⁹ de a magyarok egy eszme hordozói voltak csupán, és nem a lelkesedés tényleges tárgyai. Amíg Magyarország liberális irányítás alatt állt, és ezáltal ellensúlyt jelenthetett a konzervatív vezetésű osztrák birodalomféllel szemben, Rudolf nem a magyar vezetés gyengítésében, hanem fenntartásában és megvédelmezésében volt érdekelt. (Igaz, azt már helytelenítette, hogy Tisza Kálmán nem tett semmit az ausztriai liberálisok megmentésére.)¹²⁰ Ez persze rámutat arra is, hogy Rudolf az osztrákok többségéhez hasonlóan birodalmi nézőpontból szemlélte a Monarchia közállapotait.

Bár a liberális, értelmiségiekkel és zsidó újságírókkal barátkozó Rudolfot és a mereven konzervatív, könnyen felfortyanó és olykor antiszemita Ferenc Ferdinándot egész világok választották el egymástól, az közös volt bennük, hogy a Habsburg Birodalom fejlődésének iránya komoly aggodalommal töltötte el őket. Mindkét trónvárományos helytelenítette, hogy a belső és külső változásokra Ferenc József a megalkotott dualista rendszerhez való ragaszkodással reagált, azaz nem vezetett be komoly reformokat. Ám miközben Rudolf a birodalomban mindenhol a liberális erőkkal együttműködve kormányzott volna, a mélyebb politikai nevelésben nem részesült Ferenc Ferdinánd idegenkedett a modernitás eszméitől, jöjjenek azok akár a művészetekben, akár a közéletben. A birodalom egységének erősítését, és az ezzel szemben álló magyar befolyás elleni fellépést azonban mindketten támogatták volna. Ferenc József azonban, a status quo megőrzése érdekében, nem volt hajlandó komolyabb lépéseket tenni ebben az irányban. Ha a két főhercegnek igazat adunk, és a dualista rendszert a birodalmi egységet korlátozó, ugyanakkor a magyaroknak előnyös politikai struktúraként látjuk, akkor Ferenc József politikai pozíciója Magyarország számára – az utódjelöltekkel összehasonlítva – mindenképpen komoly relatív előnyökkel járt.

Bár a Monarchia öröklési rendje miatt nem volt rá reális esély arra, hogy trónra lépjen, érdemes Ferenc József és Erzsébet legkisebb gyermekének, Mária Valéria főhercegnőnek a magyarokkal kapcsolatos nézeteire is röviden kitérni. Éspedig azért, mert ő – Erzsébet szándékai szerint – Magyarországon született, és ez annak idején a magyar elitet bizakodással töltötte el. Szentiványi Károly, a képviselőház elnöke az örömhír bejelentésekor utalt rá, hogy „háromszáz éve múlt el, sőt több, hogy az uralkodó felséges magzatja Magyarország földjén látta legelőször a napvilágot. Ez is bizonyága azon ragaszkodásnak és magas hajlamnak, mellyel ő felségök Magyarország iránt viseltetnek. (Lelkes éljenzés.) Ezen esemény még szorosabbra fogja fűzni azon

119 Bled: *Kronprinz Rudolf*, 80.

120 Bled: *Kronprinz Rudolf*, 81–82.

17. KÉP. MÁRIA VALÉRIA FŐHERCEGNŐ,
1903

boldogító kapcsolatot, mely az uralkodó felség és hű alattvalói közt létezik.”¹²¹ Az 1868-ban, egy évvel a kiegyezés után született Mária Valéria főhercegnőt Erzsébet királyné igyekezett konzervatív anyósától függetlenül, maga nevelni. A nevelés bizonyos magyarbarát színezetet is kapott: Simor János hercegprímás keresztelte meg a budai várban, és úgy tudták, hogy Erzsébet „a magyarországi Szent Erzsébet képe előtt este, reggel magyarul imádkoztatja kis leányát, [...] aki négy nyelven gagyogott, de imádkozni csak magyarul tudott”.¹²² A bécsi udvarban ezért sokan „magyar főhercegnőnek” nevezték, kifejezve ellenérzésüket Sisi magyarbarátnak tartott felfogásával szemben.¹²³ Anyja igyekezete ellenére azonban Mária Valéria egyáltalán nem lett magyarbarát. Naplójából¹²⁴ több helyen kiérződik a magyarokkal szembeni előítélet, és a magyar nemzeti

törekvésekkel szembeni elutasító hozzáállás.

A dinasztiaiban tehát inkább a Magyarország önállóságával szembeni érzület volt a jellemző. Ferenc Ferdinánd nyíltan meg is mondta Andrássynak az 1907. szeptemberi audiencián: „a dualizmust igenis elítéli, mert szerinte ezt Ausztriában néhány zsidón és a Neue Freie Presse-n kívül senki sem támogatja. Már édesatyja, Károly Lajos főherceg is elvi ellensége volt, sőt 1867-ben rá akarta bírni a többi főherceget, hogy ellene az uralkodónál memorandummal tiltakozzanak, de Rainer főherceg annak idején ezt a lépést megakadályozta.”¹²⁵

A Habsburg-család tehát gyakorlatilag egyöntetűen ellenezte a családfő, Ferenc József magyarbarátnak tartott politikáját, és a kifejezetten konzervatív, aulikus családból származó berlini nagykövet, Szögyény-Marich László szerint „a királyt kivéve, az uralkodó háznak egy tagja sem vette komolyan 1867-et”.¹²⁶

Ferenc József tehát a leginkább magyarbarátnak mondható személy volt az uralkodócsalád akkori tagjaiból. Nála csak rosszabb megoldás volt elképzelhető. Ferenc József „hűségesen és talán végzettszerűen is ragaszkodott ah-

121 1868. ápr. 22-i ülés. In: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Hetedik kötet.* Pest, 1868. 121.

122 Hevesi: *I. Ferenc József*, 19.

123 Olivia Lichtscheidl: *Der private Kaiser.* In: *Franz Joseph 1830–1916*, 70.

124 Mária Valéria főhercegnő, Erzsébet királyné kedvenc lányának naplója, 1878–1899. Vál. és s. a. r.: Martha és Horst Schad. Bp., 2001. passim.

125 Eöttevényi: *Ferenc Ferdinánd*, 196.

126 Thallóczy Lajos hátrahagyott iratai, OSZK Kézirattára, 1903. aug. 24-i bejegyzés. Quart. Hung. 2459/3, f84v.

hoz a rendszerhez, amelynek fenntartására 1867-ben esküt tett”.¹²⁷ A magyar sajtóban és közvéleményben igen befolyásos ’48-asok számára ez a merevség korlátozó és magyarellenos színezetet kapott, ezért a királlyal szembeni bírálatok csak az államfőknek kijáró jogi védelem miatt korlátozták. (Olykor még emiatt sem.) Azok a mérsékeltebb ’67-es politikusok ellenben, akik hajlandók voltak észrevenni a kiegyezéssel rendszerben a magyar nemzet további kifejlődéséhez szükséges stabilitást biztosító rendet, készek voltak méltányolni Ferenc József konokságának előnyeit is. A magyar nemzeti erő túlbecsülésének hibájában nem osztozó királyhű ’67-esek – udvari kapcsolataik, kormányképességük, többnyire magasabb szellemi horizontjuk és élénkebb külkapcsolataik révén – pontosabban láthatták, hogy az idős Ferenc József ragaszkodása a dualizmushoz nem csupán a magyar ’48-asok még nagyobb magyar függetlenségével száll szembe, de a birodalom szerkezetének más jellegű reformjával is. A dualizmust Ferenc József nemcsak a magyar nacionalizmussal szemben védte, hanem a bécsi centralista tendenciákkal és a szlávok (főleg a csehek, illetve a horvátok) részéről jelentkező dualista vagy föderalista igényekkel szemben is. Amíg Ferenc József élt és amíg kitartott 1867-ben meghozott döntése mellett, a magyaroknak relatíve kedvező dualizmus fenntartásával Magyarországot is védelmezte birodalma többi nacionalizmusaival szemben.

Ferenc József „kizárólag kötelességének élt, melynek mindent kész volt feláldozni, előszeretettel, nézeteit, egyéni szabadságát. A legobjektívebb emberek egyike volt, akit valaha láttam.” Ugyanakkor „mindenki csak eszköz volt a szemében. Lendület, zsenialitás kevés volt benne. [...] Aligha volt meleg szíve” – jelezte Ferenc József egyéniségének árnyoldalait már az összeomlás után Andrassy.¹²⁸ Ferenc József nem szíve szerint volt magyarbarát – ebben megakadályozták a bécsi udvar magyarellenos tradíciói, anyja hatása és nyilván saját 1848–1849-es emlékei is.¹²⁹ De korrekten tartotta magát adott szavához, mert belátta, hogy a dualista rendszer a birodalom fennmaradása szempontjából a legkisebb rossz és ezzel fenn lehet még tartani a monarchiát. Sokan éppen ezt a korrektséget tartották Ferenc József legfontosabb uralkodói jellemvonásának.¹³⁰

A számára megfelelő, bár nem tökéletes dualizmushoz való ragaszkodása erősítette a Monarchia politikai stabilitását. Lehet, hogy Ferenc József nem volt zseniális gondolkodó és nem igyekezett újabb reformok révén a kor kívánalmaihoz igazítani a birodalom államszerkezetét, de uralkodásának első bő két évtizedében jócskán volt ideje végiggondolni, milyen államrendben tudja alapvető céljait, a birodalom stabilitását és erejét biztosítani. Az 1867-ben kialakított dualizmust megerősítették az 1870–1871-es nagy európai hatalmi

127 Vermes: *Tisza István*, 115.

128 Ifj. Andrassy Gyula gróf: *Diplomácia és világháború*, 139–140.

129 Bled: *Kronprinz Rudolf*, 79–80.

130 Például Wandruszka: *Kaiser Franz Joseph*, 20–22.

18. KÉP. FOTÓZÁS FERENC JÓZSEF MELLSZOBRA ELŐTT, 1910

változások, és 1871 őszén Ferenc József félretette a rendszer további megváltoztatásának gondolatát.

Ausztriából nézve Ferenc József 1867 és különösen 1871 utáni politikai iránya sokak számára magyarbarátnak tűnt, amennyiben következetesen tartotta magát a dualista berendezkedéshez annak ellenére is, hogy mind az udvari körök, mind a birodalom különböző nemzeteiből származó vezetők annak megváltoztatását sürgették. Mindez nem őszinte, érzelmi alapú magyarbarátságot jelentett, hanem politikai számítást: a magyarok az egyik legerősebb hatalmi faktort jelentették, akik nélkül nehezen lehetett volna stabilizálni az 1866-os vereséggel megroggyant birodalmat. A császár beleegyező jelenlétében az osztrák minisztertanács 1867. február 1-jei ülésén Beust kancellár egyértelművé is tette, miért kerül sor a magyarokkal való kiegyezésre: „Tudatában vagyok annak, hogy a Monarchia szláv népei ezt az új politikát bizalmatlansággal fogják fogadni, de a kormány nem képes mindig minden nemzettel szemben fair maradni. Ezért azokra kell hagyatkoznunk, akik a legtöbb életerővel rendelkeznek [...] és ezek a németek és a magyarok.”¹³¹

Ezt a politikai logikát Ferenc József számára nem írta felül semmilyen reformterv, ezért élete végéig kitartott a dualista rendszer mellett. A birodalmi szempontoknak szerinte eleget lehetett tenni a dualizmus révén, s amíg a magyar vezetők többsége elfogadta, hogy a dualista rendszer keretei között is megvalósítható a magyar nemzeti modernizáció, addig az 1867-es kompromisszum tartósnak bizonyult. A kiegyezés magyar szempontból sem volt tökéletes, de Magyarország modern kori történetének legnyugodtabb, leghosszabban tartó prosperálását eredményezte. A rendszer szimbolikus és valóságos első embere, I. Ferenc József osztrák császár és magyar király szerepe ebben nem mellőzhető. Ha az emelkedett gyászbeszédnek patetikus túlzásait nem is kell elfogadnunk, a 101 évvel ezelőtt megjelent szöveg üzenetének jó részével akár egyet is érthetünk: „A kiegyezés óta királyunk velünk érzett, törvényeink és alkotmányos jogaink szerint gondolkodott. Megértett, megbecsült bennünket oly mértékben, amilyenre alig van példa a Habsburg-uralkodók történelmében. Szabaddá tette a szunnyadó erőket, békét, alkotmányt, jogot adott a népek millióinak. [...] a mohácsi vész óta a nemzet és a dinasztia állandóan harcban állottak egymással. I. Ferencz József érdeme, hogy a harcot hosszantartó békével zárta le.”¹³² Ha elismerjük, hogy az 1867-ben megalkotott rendszer lehetővé tette Magyarország fejlődését, akkor a dualizmust megalkotó és ahhoz ragaszkodó Ferenc Józsefről sem csak az 1867 előtti szerepe alapján kellene véleményt alkotnunk. Uralkodásának jóval hosszabb második szakasza alapján lehetne pozitív véleményünk is róla.

131 *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867, Abt. 6, Das Ministerium Belcredi, 2. 8. April 1866 – 6. Februar 1867.* Bearb. von Horst Brettner-Messler. Wien, 1973. 401–406. Idézi: Beller: *Franz Joseph*, 89.

132 Csudáky: *I. Ferencz József király emlékezete*, 7.

KÉPJEGYZÉK

Fónagy Zoltán: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény

1. kép. August Prinzhofer litográfiája, 1848. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
2. kép. Heinrich Gerhart litográfiája, 1854. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
3. kép. *Borsszem Jankó*, 1877. augusztus 5. 31. sz. 5.
4. kép. Vértess Károly felvétele, 1900 körül. Fortepan/Morvay Kinga
5. kép. Joseph Kriehuber litográfiája, 1835. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
6. kép. Anton Ziegler litográfiája, 1849. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
7. kép. Joseph Kriehuber litográfiája, 1858. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
8. kép. Klöss György felvétele. Fortepan/Budapest Főváros Levéltára, ltsz. HU.BFL.XV.19.d.1.07.121
9. kép. Klöss György felvétele. Fortepan/Budapest Főváros Levéltára, ltsz. HU.BFL.XV.19.d.1.08.095
10. kép. Oszkó Lajos miniatűrje, 1922 előtt. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
11. kép. Óbudai Múzeum, Üveg-, kerámia- és porcelángyűjtemény, OMHT 2017.35.1.
12. kép. Fortepan/Péchy László
13. kép. Theodor Breidwiser kromolitográfiája, 1898. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
14. kép. Fortepan/Hanser Mária
15. kép. Fortepan/Kurutz Márton
16. kép. Fortepan/GGAABBOO
17. kép. <http://elisabethforum.com>

Hermann Róbert: Ferenc József és a megtorlás

1. kép. Színezett litográfia Matthias Trentsensky kiadásában, 1848. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
2. kép. Morelli Gusztáv fametszete Zichy Mihály műve után, 1891. *Aradi vértanúk albuma*. Szerk. Varga Ottó, Budapest, 1893
3. kép. Bachmann–Hohmann színezett litográfiája, 1849. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection

4. kép. Bachmann-Hohmann színezett litográfiája, 1849. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
5. kép. Vinzenz Katzler színezett litográfiája, 1849. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
6. kép. Freysauf litográfiája, 1850. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
7. kép. Ismeretlen művész olajfestménye, 1840-es, 1850-es évek. Google Cultural Institute
8. kép. Színezett litográfia, 1849. B.S Berendsohn kiadása. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
9. kép. W. Skallitsky színezett litográfiája, 1849. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
10. kép. Olaj, vászon, 350 × 643 cm. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 3308

Deák Ágnes: Ferenc József, az önkényúr?

1. kép. Carl Lemmermayer olajfestménye, 1856. Palais Dorotheum, Wien
2. kép. Leopold Kupelwieser akvarellje, 1848. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, Sign. Pk 3050, 42
3. kép. Ause festménye után készült fotogravűr, 1848. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
4. kép. Carl Christian Vogel von Vogelstein litográfiája, 1852. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, KEP08094
5. kép. Josef Kriehuber litográfiája, 1840 körül. ÖNB Porträsammlung
6. kép. Josef Kriehuber litográfiája, 1849. ÖNB Porträsammlung
7. kép. Zalder litográfiája, 1850. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
8. kép. Sterio Károly litográfiája, 1849. ÖNB Porträsammlung
9. kép. Josef Kriehuber litográfiája, 1849. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, Sign. Pk 4944
10. kép. Anton Ziegler litográfiája, 1850. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
11. kép. Henry Duff Linton metszete Gustav Doré műve után, 1859. Brown University Library, Digital Repository

Takács Péter: Deák Ferenc és Ferenc József

1. kép. Franz Eybl színezett litográfiája, 1860. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
2. kép. Josef Kriehuber litográfiája, 1830 körül. Wikimedia.org, eredetije: Albertina, Wien

3. kép. Benesch Pál akvarellje, 1840 körül. Wikimedia.org, eredetije: Budapesti Történeti Múzeum
4. kép. Szamossy Elek litográfiája. Wikimedia.org
5. kép. Magángyűjtemény. Színezett litográfia, 1848
6. kép. Joseph Heicke színezett litográfiája. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
7. kép. *Vasárnapi Ujság*, 1876. február 6., 6. sz. 84.
8. kép. Johann Josef Reiner olajfestménye. Wikimedia.org
9. kép. Joseph Lanzedelly színezett litográfiája, 1859. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
10. kép. Vorarlberger Landesarchiv, jelzet: 6691
11. kép. *Bolond Miska*, 1867. február 10. 6. sz. hátlap
12. kép. Rohn Alajos litográfiája, 1861. Wikimedia.org
13. kép. *Kikeriki*, 1861. december 26. hátlap
14. kép. Metszet Székely Bertalan rajza után. *Vasárnapi Ujság*, 1866. január 21. 3. sz. 29.

F. Dózsa Katalin: I. Ferenc József és Erzsébet, a magyarok királynéja

1. kép. E. Sieger színezett litográfiája, 1867. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
2. kép. Ismeretlen magyar festő olajfestménye, 19. század. Wikimedia.org
3. kép. Színes fotolitográfia. Library of Congress, ID 9219
4. kép. Színes fotolitográfia. Library of Congress, ID 9476
5. kép. Joseph Karl Stieler olajfestménye, 1832. Wikimedia.org, eredetije: Schloss Nymphenburg, München, Schönheitengalerie
6. kép. Franz Hanfstaengl színezett litográfiája, 1853. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
7. kép. Karl Lanzedelly színezett litográfiája, 1854. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
8. kép. August Heinrich Mansfeld olajfestménye, 1875. Wikimedia.org
9. kép. F. Wolf litográfiája, 1855. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
10. kép. *Pester Damen-Modezeitung*, 1863. október 20. 20. sz. Melléklet
11. kép. *Pester Damen-Modezeitung*, 1863. november 6. 21. sz. Melléklet
12. kép. Székely Bertalan olajfestménye, 1869. Olaj, vászon, 269 × 175 cm. Makó, József Attila Múzeum, ltsz. 82.24.1.
13. kép. Zichy Mihály olajfestménye, 1877. Olaj, vászon, 450 × 347 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 489
14. kép. Wilhelm Richter olajfestménye, 1876. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
15. kép. Heliogravűr Josef Hochmann festménye után, 1910. ÖNB Inv. Nr. Pk 1302, 36

Díószegi István: Ferenc József és gróf Andrássy Gyula

1. kép. Nyomat Auguste Legras festménye után, 1875. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
2. kép. Vinzenz Katzler színezett litográfiája, 1867. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
3. kép. Nyikolaj Dmitriev-Orenburgskij festménye, 1885. Wikimedia.org
4. kép. Nyikolaj Dmitriev-Orenburgskij festménye, 1883. Wikimedia.org
5. kép. Nyikolaj Tyimofejevics Bogatszkij festménye. 1873. Wikimedia.org
6. kép. Franz von Lenbach festménye, 1871. Wikimedia.org, eredetije: Kunsthistorisches Museum
7. kép. Jegor Ivanovics Botman festménye, 1856. Wikimedia.org, eredetije: Ermitázs, Szentpétervár
8. kép. Wikimedia.org
9. kép. Anton von Werner festménye, 1881. Wikimedia.org, eredetije: Staatliche Museen zu Berlin, Alte Nationalgalerie
10. kép. Adolf Dauthage litográfiája. ÖNB Porträsammlung
11. kép. *Über Land und Meer*. Bd. 40. *Allgemeine Illustrierte Zeitung*, 1878. Nr. 48. 989.
12. kép. Friedrich Bopp felvétele. ÖNB Inv. Nr. NB 533276-B
13. kép. Benczúr Gyula olajfestménye, 1884. Olaj, vászon, 152 × 100 cm. Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár, ltsz. 51.1263
14. kép. John Tenniel karikatúrája. *Punch*, 1884. szeptember 20. 139.

Somogyi Éva: Ferenc József és a közös minisztériumok

1. kép. Julius von Blaas festménye, 1900 körül. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
2. kép. ÖNB Porträsammlung
3. kép. Felician von Myrbach akvarellje. Wikimedia.org
4. kép. *Vasárnapi Ujság*, 1867. április 14. 15. sz. 177.
5. kép. Viktor Angerer felvétele. <https://sparismus.wordpress.com>
6. kép. Fotó: Atelier Adele, 1910. Library of Congress, ID LC-B2-198-3
7. kép. Ludwig Grillich felvétele, 1921 előtt. ÖNB Inv. Nr. Pf 159525:C (4)
8. kép. Theodor Zasche rajza. In: *„Viribus unitis”. Das Buch vom Kaiser*. Max Herzig (Hrsg.). Budapest, Wien, Leipzig, 1898, 45.
9. kép. Jan Vilímek rajza, 1898. *Österreichische Illustrierte Zeitung*, 1898. február 20. 8. sz. 4.
10. kép. Heliogravűr Karl Maria Schuster akvarellje után, 1909. ÖNB Porträsammlung
11. kép. Heliogravűr Felician von Myrbach-Rheinfeld műve után, ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung

12. kép. Halmi Lajos Artúr rajza. In: „*Viribus unitis*”. *Das Buch vom Kaiser*. Max Herzog (Hrsg.). Budapest, Wien, Leipzig, 1898, 29.

Pollmann Ferenc: Ferenc József és az első világháború

1. kép. Julius von Blaas festménye, 1916. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
2. kép. Jobbról a második Franz Conrad von Hötzendorf, a Monarchia vezérkari főnöke, jobbról a harmadik Tisza István gróf, Magyarország miniszterelnöke. *Das interessante Blatt*, 1914. július 16. címlap
3. kép. E. Schöfer felvétele, 1914. Library of Congress, ID LC-H261- 4601
4. kép. Walter Ditz festménye, 1913. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
5. kép. Ludwig Koch festménye, 1915 körül. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
6. kép. Th. Beyer kromolitográfiája, 1916. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection

Gerő András: A király és a nemzeti ikon

1. kép. Heinrich Natter bronz mellszobra, 1890. Wikimedia.org, eredetije: Hofmobiliendepot, Wien
2. kép. Wikimedia.org
3. kép. Fortepan/Schoch Frigyes
4. kép. Fortepan/Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Történeti Fényképek Gyűjteménye, ltsz. 2017.1.882.
5. kép. Halmi Lajos Artúr ceruzarajza, 1916. Wikimedia.org, eredetije: Palais Dorotheum, Wien
6. kép. <http://helyiturista.blogspot.hu>
7. kép. Fortepan/Erdei Katalin
8. kép. *Pesti Napló*, Képes Műmelléklet, 1930. augusztus 24. 14.
9. kép. Fortepan/Bauer Sándor
10. kép. Fortepan/UVATERV
11. kép. Szenczi Mária felvétele. Fortepan/Aradi Péter
12. kép. August Prinzhofér litográfiája. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
13. kép. Library of Congress, PC/US-1852.A000, no. 16 (A size)
14. kép. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Kereskedelem-történeti tárgyi gyűjtemény, ltsz. KT 1976.199.1.
15. kép. Kismarosi Sváb Muzeális Gyűjtemény, KFM 2009.8.1.
16. kép. Klösz György felvétele. Fortepan/Budapest Főváros Levéltára, ltsz. HU.BFL.XV.19.d.1.07.096

17. kép. Színezett litográfia. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
18. kép. Fortepan/Uj Nemzedék
19. kép. Fortepan/Zsivkov Anita–Koós Árpád (Kocsis András fényképei)
20. kép. Fortepan/Lencse Zoltán
21. kép. Fortepan/Nagy Gyula

ifj. Bertényi Iván: Ferenc József, „a legalkotmányosabb király”

1. kép. Adolf Karpellus litográfiája. Library of Congress, ID: POS-Aus. K37, no. 3 (E size)
2. kép. Alois Hans Schram litográfiája. Wikimedia.org
3. kép. Fortepan/Storymap.hu
4. kép. Vincenz Katzler litográfiája, 1848. Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
5. kép. *Tolnai Világlapja*, 1916. december 7. 49. sz. 4.
6. kép. Fortepan/Budapest Főváros Levéltára, ltsz. HU.BFL.XV.19.d.1.07.006
7. kép. Fortepan/Széman György
8. kép. Fortepan/Széman György
9. kép. Klösz György felvétele, 1896. Fortepan/Budapest Főváros Levéltára, ltsz. HU.BFL.XV.19.d.1.01.002
10. kép. Klösz György felvétele, 1896. Fortepan/Budapest Főváros Levéltára, ltsz. HU.BFL.XV.19.d.1.09.020
11. kép. Erwin von Puchinger litográfiája után készült nyomat, 1908. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung
12. kép. *Kikeriki*, 1867. június 20. 25. sz. hátlap
13. kép. F. Meaulle fametszete Hans Meyer után. *Supplément illustré du Petit Journal*, 1893, 144., Brown University Library, Digital Repository, Military Collection
14. kép. Fortepan/Tarbay Júlia
15. kép. Ferdinand Schmutzer felvétele. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, Sign. LSCH 0029-C
16. kép. Fotó: Atelier v. Türk. Bundesmobilen, Wien, MD 053391
17. kép. Carl Pietzner felvétele, 1903. ÖNB Pietzner, Inv. Pf 144:C(52)
18. kép. Fortepan/Jurányi Attila

Rövidítések

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
ltsz. leltári szám
ÖNB Österreichische Nationalbibliothek
sz. szám

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Marafkó Bence
A képeket válogatta és szerkesztette: Kocsis Gabriella
Nyomdai munka: Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Dránovits István